

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ISSN 2219-2654

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

Збірник наукових праць

№ 2(64) 2024

Київ 2024

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

№ 2(64) 2024

Збірник наукових праць

Засновано у 2001 році

Засновник:

**Східноукраїнський національний
університет**

імені Володимира Даля

Збірник зареєстровано

Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію

серія КВ №24831-14771ПР від 05.05.2021

**THEORETICAL AND APPLIED
PROBLEMS OF
PSYCHOLOGY AND SOCIAL
WORK**

№ 2(64) 2024

Collection of scientific works

It was founded in 2001

The founder is

**Volodymyr Dahl East-Ukrainian
National University**

Registered by the Ministry of
justice of Ukraine

Registration certificate

КВ №24831-14771ПР

dated 05.05.2021

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальністю 053 Психологія (з 2020 р.). У науковому виданні можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (доктора філософії, доктора наук з психології). Наказ МОН України від 29.06.2021 № 735 (Додаток 3)

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus

Збірник має наступний DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654>.

Голова редакційної колегії збірника: *Завацька Н.Є.*, д.психол.н., проф., Заслужений діяч науки і техніки України.

Редакційна колегія збірника: Близкун О.О., д.психол.н., проф.; Борисюк А.С., д.психол.н., проф.; Бохонкова Ю.О., д.психол.н., проф.; Бочелюк В.І., д.психол.н., проф.; Заслужений діяч науки і техніки України; Вержибок Г.В., к.психол.н., доц.; Генкова П., д.психол.н., проф. (Німеччина); Жигаренко І.Є., д.психол.н., проф.; Завацький В.Ю., д.психол.н., доц.; Завацький Ю.А., д.психол.н., проф.; Ковальчук З.Я., д.психол.н., проф.; Мухамедова Д.Г., д.психол.н., проф.; Окулич-Казарин В.П., д.пед.н., проф. (Польща); Панов М.С., д.психол.н., доц.; Пілецька Л.С., д.психол.н., проф.; Чавдарова В.А., д.психол.н., проф. (Болгарія); Тоба М.В., д.психол.н., проф. (заступник голови); Щербак Т.І., к.психол.н., доц.

Відповідальний секретар: Завацький Ю.А., д.психол.н., проф.

Статті рецензовано членами редакційної колегії.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 7 від 29 лютого 2024 р.).

Матеріали друкуються мовою оригіналу в авторській редакції. Відповідальність за зміст та орфографію поданих матеріалів несуть автори. Редакція не обов'язково поділяє думку авторів.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2024

© Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, 2024

ЗМІСТ

<i>Бугайова Н.М., Бугайова О. О., Конкілова А.С.</i> ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СИСТЕМІ «ЗДОБУВАЧ ВИЩОЇ ОСВІТИ - АКАДЕМІЧНА ГРУПА».....5			
<i>Гарькавець С.О., Волченко Л.П.</i> ЕМОЦІЯ ОБРАЗИ – ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ПОДОЛАННЯ ЇЇ РУЙНІВНИХ ВПЛИВІВ.....22			
<i>Сабадуха О.В., Оксютович М.О., Матеюк О.А., Гаркуша С.Л.</i> ЗНАЧЕННЯ САМОДИСТАНЦІЮВАННЯ В ПРОЦЕСІ ПОДОЛАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ КРИЗ І ТЕРАПІЇ ПСИХОСОМАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ.....35			
<i>Свитко О.В.</i> ІНТЕРАКЦІЙНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО РІВНЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ЛЮДЬМИ.....49			
<i>Ситнік С.В., Ковальова О.В., Борозенцева Т.В., Гришко О.Д.</i> ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....62			
<i>Лосієвська О.Г., Мальнев А.С.</i> СТРЕС-МЕНЕДЖМЕНТ В СТРУКТУРІ УПРАВЛІННЯ СУЧАСНОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ.....74			
<i>Гейко Є.В.</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА СОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ.....83			
<i>Омелянюк С.М.</i> ПРОВІДНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ МОЛОДІ.....95			
<i>Черновська Л.В.</i> ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ТА СПІЛКУВАННЯ СЕРЕД МОЛОДІ У ВЕКТОРІ РОЗВИТКУ ЇЇ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ І МІЖКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ.....104			
<i>Круглов К.О.</i> КОНСТРУКТ БІЗНЕС-ЛІДЕРСТВА У НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ ДИСКУРСІ.....118			

Гоян І.М., Ониськів І.Я.

**ПСИХОЛОГІЯ ІНТЕРВЕНЦІЙ ПРИ КРИЗОВИХ СТАНАХ
ОСОБИСТОСТІ.....136**

Пілецька Л.С.

**ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ
НЕПОВНОЛІТНІХ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ147**

*Фалько Н.М., Крижановський О.М., Остолопець І.Ю., Прокоф'єва О.О.,
Крижановський П.О.*

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....159

Антоненко О.М.

**ПРОГРАМА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
МІЖКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ
ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СОЦІУМУ170**

*Литвиненко О.Д., Завацька Н.Є., Модестова Т.В., Комар Т.В., Данко Д.В.,
Вишневська О.П.*

**КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ МОЛОДІ
ТА ЇЇ ЗДОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....183**

*Завацька Н.Є., Петренко М.О., Лосієвська О.Г., Федорова О.В., Шевченко Р.П.,
Денчик А.Ю.*

**ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ
ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ
УПРАВЛІНЦІВ.....198**

Остолопець І.Ю., Варіна Г.Б., Завацька Н.Є., Осовська М.О.

**ОСОБЛИВОСТІ ДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ ВОЛОНТЕРІВ, ЯКІ
ПРАЦЮЮТЬ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ.....210**

Тьор Л.В.

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ КОГНІТИВНОГО СТИЛЮ
НА ПІЗНАВАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО
ВІКУ.....222**

Гейко Є.В., Завацька Н.Є., Смирнова О.О., Френкель С., Каламайко Д.Ю.

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ
КОГНІТИВНОГО СТИЛЮ У СТРУКТУРІ ЦІЛІСНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ.....235**

Вдовіченко О.В., Кондратьєва І.П., Борозенцева Т.В., Педченко О.В.

**ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗ'ЯЗКУ МІЖ АГРЕСИВНІСТЮ, КОПІНГ-
ПОВЕДІНКОЮ І КОНФЛІКТНІСТЮ У СПІВРОБІТНИКІВ
ОРГАНІЗАЦІЇ.....249**

*Бугайова Н.М. (ORCID 0000-0001-7164-942X),
Бугайова О.О. (ORCID 0000-0003-0303-1083),
Конкілова А.С. (ORCID 0009-0001-9579-3749)*

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СИСТЕМІ «ЗДОБУВАЧ ВИЩОЇ ОСВІТИ - АКАДЕМІЧНА ГРУПА»

Стаття присвячена аналізу особливостей соціально-психологічної взаємодії здобувача вищої освіти і академічної групи. Проведено аналіз наукових досліджень щодо розгляду проблеми соціально-психологічної взаємодії у закладі вищої освіти. Надано визначення основних понять в межах досліджуваної теми «взаємодія», «студентська група» тощо. Надано характеристику позицій здобувача вищої освіти щодо взаємодії в освітньому середовищі. Розглянуто складові структури студентської академічної групи. Виокремлено психологічні явища, що обумовлюють виникнення взаємодії в студентській групі. З'ясовано особливості міжособистісної взаємодії здобувачів вищої освіти в академічній групі. Визначено стадії розвитку взаємин студентського колективу і особистості. Розглянуто види стосунків в навчальних групах: функціонально-рольові, емоційно-оціночні, особистісно-сміслові. Визначено варіанти та феномени взаємодії в системі «здобувач вищої освіти - академічна група». Зазначено механізми впливу на членів академічної групи в процесі взаємодії. Запропоновано оптимальний варіант взаємодії між академічною групою та здобувачем вищої освіти.

Ключові слова: *академічна студентська група, взаємодія, груповий вплив, груповий настрій, груповий тиск, здобувач вищої освіти, індивідуалізація, інтеграція, конформізм, лідерство, міжособистісні стосунки, соціальний статус, соціально-психологічний клімат.*

Постановка проблеми. Академічна група для здобувачів вищої освіти - це середовище, в якому вони проводять велику кількість свого часу в період навчання. Студенти вступають в соціальну взаємодію, яка зумовлена різноманітністю особистісних та соціальних інтересів, міжособистісних

відносин, які супроводжують як вирішення групових завдань, так і інші форми активності.

У закладі вищої освіти у здобувачів відбувається трансформація основних тенденцій міжособистісної взаємодії та уявлення про себе у зв'язку з залученням до функціонування академічної групи. Саме за умови сприятливого функціонування групи відбувається процес успішної соціалізації особистості: набуваються знання, вміння навички, розвивається особистість, встановлюються міжособистісні зв'язки та контакти. Успішність реалізації цієї взаємодії пов'язана з навчальною діяльністю.

Спільна підготовка до навчальних занять і виконання завдань передбачає взаємодію у процесі встановлення контактів, обміну інформацією. У процесі навчання відбувається зіткнення інтересів, думок, поглядів, інколи виникають суперечки, що ускладнюють міжособистісні взаємини в академічній групі (Доцюк, Кушнір, 2018). При цьому міжособистісні відносини, які складаються в групі, відображаються її членами у формі різних оцінок і пережитих ними емоційних станів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В літературі особистість і група представлені як взаємозалежні системи - група впливає на особистість і особистість впливає на функціонування групи.

В історії соціальної психології існувало кілька спроб описати структуру взаємодій, які надалі оформилися у теорію діадичної взаємодії Д. Тібо, Г. Келлі, Дж. Хоманса, теорію символічного інтеракціонізму Дж. Міда і Г. Блумера, теорію структурного балансу Ф. Хайдера, теорію комунікативних актів Т. Ньюкома.

Першим, хто описав види соціальної взаємодії, був американський соціальний психолог Р. Бейлс, який виділив 12 типів взаємодії, об'єднавши їх у чотири категорії по три види взаємодії у кожній: 1) сфера позитивних емоцій (згода, солідарність, зняття напруги); 2) сфера негативних емоцій (незгода, демонстрація антагонізму, створення напруги); 3) сфера розв'язання проблеми (думки, орієнтація інших, пропозиція); 4) сфера постановки проблеми (Ануфрієва, Зелінська, Туриніна, 2006).

У зарубіжній соціальній психології найпоширенішою є теорія людських відносин Е. Мейо. Провідна роль у ній належить неформальній структурі, де людина задовольняє моральні і психологічні потреби (в допомозі, захисті, інформації, спілкуванні, симпатії) (Ануфрієва, Зелінська, Туриніна, 2006).

Систему аналізу людських взаємин, що ґрунтується на аналізі міжособистісної взаємодії, запропонував Е. Берн. Одним з важливих її постулатів

є принципове розмежування близьких міжособистісних стосунків (які можна назвати продуктивними) та “ігрових” (сурогатних, непродуктивних) (Воляннюк, Ложкін та ін., 2019).

В теорії Е. Берна основними поняттями є стан Его і трансакції. Під станом Его Е. БERN розуміє відносно незалежні та уособлені у внутрішньому світі людини сукупності емоцій, установок та схем поведінки, які дискретні та можуть виявлятися в поведінці окремо і визначати позицію і статус людини в спілкуванні (Коваленко, Корнев, 2006). Е. БЕРНУ також належить класифікація видів міжособистісної взаємодії, в основу якої покладено потребу людини у структуруванні часу. Способи структурування часу за Е. БЕРНОМ і є спосіб організації міжособистісної взаємодії (Ануфрієва, Зелинська, Туриніна, 2006).

В соціометричній концепції Дж. Морено соціальні відносини ототожнюються з міжособистісною взаємодією. Звідси робиться висновок про визначальну роль мікросередовища в розвитку суспільства й особистості (Доцюк, Кушнір, 2018).

М. Вебер вперше розглянув поняття дії як простої одиниці соціальної діяльності. Під соціальною взаємодією він розумів таку поведінку індивіда, яка свідомо орієнтована на відповідні дії іншої людини.

Т. Парсонс, розвиваючи ідею соціальної дії М. Вебера, включив у теорію соціальної взаємодії людину. Він вважав соціальну дію елементом соціальної системи людської поведінки. Соціальна дія є елемент будь-якої взаємодії, яка являє собою систему дій якнайменше двох осіб або спільнот.

У концепції символічного інтеракціонізму Дж. Мід моделлю соціальної взаємодії розглядає гру (Ануфрієва, Зелинська, Туриніна, 2006).

Проблему міжособистісних взаємин у групі вивчали українські вчені Т. Титаренко, С. Максименко, Л. Орбан-Лембрик, М. Корнев, Н. Чепелева та ін. (Доцюк, Кушнір, 2018).

Студент зазвичай входить до складу різних соціальних груп. Л. І. Марісова виокремлює вісім видів малих груп, в одній або в декількох із яких перебуває за період навчання студент (Подоляк, Юрченко, 2006).

М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко наголошують, що міжособистісні стосунки як вияв соціальної активності особистості містять у собі можливість вибору різноманітних варіантів поведінки, різних способів діяльності, адекватних конкретним суспільним відносинам і тим умовам, за яких вони реалізуються. Обираючи спосіб поведінки, людина має встановлювати нові зв'язки з людьми, що є проявом соціальної активності її та групи (Коваленко, Корнев, 2006).

У своїх працях А. Й. Капська, В. М. Кушнірюк розкривають сутність міжособистісної взаємодії (Лугова).

Проблему формування емоційного клімату при взаємодії в групі розглядають у своїх дослідженнях Б. Ф. Баєв, Л. В. Долинська, Л. М. Дунець, І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, Г. В. Локарева, Л. І. Міщик, О. Г. Мороз, Д. Ф. Ніколенко, Л. О. Савенкова, Н. В. Чепелева, Т. С. Яценко (Доцюк, Кушнір, 2018).

Дослідженню соціально-психологічних явищ у студентській групі та закономірностей її функціонування приділяється велика увага в працях українських психологів Н. О. Кондратова, Л. М. Жалдак, П. Г. Лузан, В. А. Семиченко та ін. (Подоляк, Юрченко, 2006).

Теоретичний аналіз вивчення проблеми дає змогу констатувати, що міжособистісна взаємодія між студентами формується на підставі виникнення різних особистісних інтересів, уподобань, смаків і переконань; потреби у професійному спілкуванні; виявлення вміння товаришувати, бути доброзичливим, привітним у спілкуванні; зацікавленості результатами спільної праці (Лугова).

Мета статті – теоретично обґрунтувати особливості соціально-психологічної взаємодії здобувача вищої освіти та академічної групи в освітньому середовищі закладу вищої освіти.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Взаємодія – це процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їхню взаємну обумовленість і зв'язок. Головну особливість взаємодії становить причинна обумовленість, коли кожна з взаємодіючих сторін виступає як причина іншої і як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що визначає розвиток об'єктів та їхніх структур (Лугова).

Взаємодія між людьми – суттєва особливість структури сумісної діяльності, її основна ознака відмінності від індивідуальної діяльності. Під взаємодією варто розуміти таку систему дій, за якої дії однієї людини чи групи осіб обумовлюють конкретні дії інших, а дії останніх, у свою чергу, визначають дії перших. Сумісна відрізняється від індивідуальної форми діяльності не стільки наявністю взаємодії між учасниками, скільки характером включення взаємодії у психологічну структуру самої діяльності (Воляннюк, Ложкін та ін., 2019).

Будь-яка взаємодія людей – це процес їхнього впливу один на одного, який породжує їх взаємні зв'язки, стосунки, спільні дії та переживання.

Потужний соціалізуючий і виховний вплив на формування особистості здобувача вищої освіти чинить його близьке оточення, тобто студентське середовище, академічна група, до якої входить людина.

Академічна група студентів – це мала група. Дослідники неодноразово зверталися до визначення поняття «мала група», сформулювавши при цьому велику кількість можливих дефініцій (Власова, 2015).

Студентська група – формально-логічно характеризується як первинна, реальна, мала група, офіційно створена (зовнішньо організована), яка може вміщувати в себе й неформальні мікрогрупи. Вона створюється у закладі вищої освіти, що обумовлюється потребами управління.

Студентська академічна група визначається як відносно постійна в межах навчального року сукупність студентів, що об'єднані завданням гуртової навчально-професійної діяльності та перебувають у безпосередньому контакті один із одним. Вона становить собою один із основних елементів навчально-виховної системи вищої школи (Подоляк, Юрченко, 2006).

Студентський період життя людини припадає переважно на період пізньої юності або ранньої дорослості, який характеризується оволодінням усім різноманіттям соціальних ролей дорослої людини, набуття певної відповідальності, можливості включення в усі види соціальної активності, здобуття вищої освіти та опанування професією. Головними сферами життєдіяльності студентів є професійне навчання, особистісне зростання та самоствердження, розвиток інтелектуального потенціалу, духовне збагачення, моральне, естетичне і фізичне самовдосконалення (Коваль, 2013).

Особистість здобувача вищої освіти можна охарактеризувати з трьох позицій:

1) з соціальної, в якій втілюються суспільні відносини, якості, породжені приналежністю студента до певної соціальної групи (дана сторона проявляється в особистості студента завдяки включеності його в студентську академічну групу, виконанню ним певних функцій в закладі вищої освіти);

2) з психологічної, яка є єдністю психічних процесів, станів і властивостей особистості;

3) з біологічної, яка включає успадковані і вроджені якості (тип вищої нервової діяльності, біохімічні властивості організму, статура, зовнішність тощо) (Лугова).

Здобувачів вищої освіти у групі поєднує: спільна мета, спільна навчально-професійна діяльність, зв'язки ділового та особистісного характеру,

однорідність складу групи за віком, висока поінформованість один про одного (і про успіхи, і про особисте життя), високий рівень самоврядування, обмежений час існування.

У структурі студентської групи є дві підструктури:

1) офіційна: характеризується цільовим призначенням – професійна підготовка, сприяння становленню майбутнього фахівця, ґрунтується на відношенні поваги – авторитетності (ділова сфера). Є офіційний керівник – староста групи, який призначається деканатом або обирається групою. Він здійснює рольове управління, організує ділові стосунки між членами групи;

2) неофіційна: у групі виникають неофіційні угруповання на основі інтересів один до одного або симпатії – антипатії (емоційна сфера).

Студентська група, як цілісна (автономна) група, створює свої закони, правила поведінки, яких повинні дотримуватись всі її члени. Взаємодію в академічній групі можуть обумовлювати різні варіанти соціально-психологічної структури студентської групи:

- відсутність структури взагалі (кожен сам собою або наявні лише попарні зв'язки («діади»);

- структура, що формується (є мікрогрупи з декількох членів, інші залишаються самі по собі);

- конкуруюча структура (наявність 2-3 конкуруючих між собою мікрогруп);

- взаємодіюча структура (наявність декількох мікрогруп, що активно взаємодіють при організації та здійсненні спільної діяльності) (Подольак, Юрченко, 2006).

Студентський колектив можна охарактеризувати наступними психологічними явищами, які обумовлюють виникнення певної взаємодії:

1. Суспільна думка, яка складається не тільки з інтелектуальних, а й вольових та емоційних компонентів і виявляється в оцінних судженнях. Суспільна думка відображає спільне ставлення (схвалення чи осуд) групи до питань і подій, що пов'язані з життям та інтересами групи. Вона може стосуватись й поведінки окремих її членів.

2. Суспільний груповий настрій – це загальний емоційний стан, який панує, переважає в групі, створює емоційну атмосферу в ній. Він може як стимулювати, так і пригнічувати діяльність членів групи, а інколи навіть призводити до конфліктів. Груповий настрій може бути оптимістичний і песимістичний, мажорний і мінорний, нейтральний, задовільний і незадовільний.

Сприятливий соціально-психологічний мікроклімат позитивно позначається на самопочутті членів колективу, забезпечує ситуацію успіху в груповій діяльності, дає змогу знайти оптимальне рішення тимчасових труднощів, підтримувати дружні стосунки в атмосфері взаємодопомоги та взаємопідтримки, налагоджувати взаємини викладачів і студентів.

3. Самоствердження. Кожен член колективу усвідомлює себе його часткою і намагається зайняти та втримати в ньому певну позицію (соціальний статус), завоювати визнання, довіру, підтримку, розуміння своїх товаришів.

4. Колективні традиції – це важливе психологічне явище, бо це звичай, порядок, настанови, які складаються за час існування групи і в ставленні до себе, і до своїх обов'язків, і до товаришів. Колективними традиціями можуть бути, наприклад, посвята першокурсників у студенти, проведення Дня студента тощо.

5. Колективістське самовизначення. Кожен студент має певну свободу на індивідуальну думку в групі, яка вислуховується, до якої ставляться з повагою, на неї зважають. Водночас виробляється спільна думка, групова оцінка (Подольак, Юрченко, 2006).

Отже, поведінка людей в групі має свою специфіку порівняно з індивідуальною поведінкою, відбувається як уніфікація, зростання схожості поведінки членів групи за рахунок формування та підпорядкування груповим нормам і цінностям на основі механізму сугестивності, конформізму, підпорядкування влади, так і зростання можливостей виявляти свій вплив на групу. У студентській групі відбуваються динамічні процеси структурування, формування і зміни міжособистісних (емоційних і ділових) взаєностосунків, розподілу групових ролей, висунення лідерів тощо. Усі ці групові процеси мають сильний вплив на особистість студента, на успішність його навчальної діяльності та професійного становлення, на його поведінку (Власова, 2015).

Протягом навчання відбуваються взаємні перетворення особистості і групи, що також утворює певну взаємодію. Характер розвитку міжособистісної взаємодії в студентській групі може бути різнорічним і суперечливим. У них виявляється безліч різноманітних ситуацій, що відбиваються на поведінці, діях, вчинках, самопочутті та настрої не тільки того чи іншого члена групи, але і всієї групи в цілому, на її згуртованості і результатах діяльності. Розвиток взаємин студентського колективу і особистості проходить кілька стадій (Карплюк, 2005):

1. Перша стадія - адаптація студента як члена нової групи. Перш ніж реалізувати свою потребу проявити себе як особистість, він повинен засвоїти діючі в групі норми (моральні, навчальні тощо) і освоїти прийоми і засоби

діяльності, якими володіють всі інші її члени. Через це у нього виникає об'єктивна необхідність «бути таким, як усі», що досягається за рахунок суб'єктивно пережитої втрати тих чи інших індивідуальних рис.

2. Друга стадія - індивідуалізація. Полягає в загостренні протиріч між досягнутим результатом адаптації (тим, що студент став «таким, як усі») і його потребою в максимальному прояві себе як неповторної особистості, яка має свою індивідуальність, яка при цьому не задовольняється. Здобувач вищої освіти починає шукати способи і засоби для вираження своєї індивідуальності та демонстрації її в групі.

3. Третя стадія - інтеграція особистості в групі: студент зберігає тільки ті індивідуальні риси, які відповідають необхідності та потребам групового розвитку, а також власній потребі здійснити значний внесок у життя групи. Група при цьому певною мірою змінює свої групові норми, вбираючи ті риси студента, які визнаються групою як ціннісно значущі для її розвитку. Так відбуваються взаємні перетворення особистості та групи (Турба, 2010).

Якщо студенту не вдається подолати труднощі адаптації, то це може призвести до появи таких якостей як конформність, безініціативність, невпевність у собі, що призводить до заниження самооцінки. Якщо студент пройшов стадію адаптації і починає на другій стадії пред'являти групі такі свої індивідуальні відмінності, що відкидаються нею через невідповідність її потребам, це може призвести до розвитку в нього негативізму, агресивності, підозрливості, неадекватної завищеної самооцінки. В студента, який успішно проходить стадію інтеграції у високорозвиненій групі, формується розвинуте колективістичне самовизначення. Якщо ж група, до якої входить індивід, має асоціальну спрямованість, то в нього можуть розвинути відповідні асоціальні риси (Винославська, 2005).

Важливим явищем особистісного розвитку та групової динаміки є соціальна взаємодія. Соціальна взаємодія може здійснюватися у трьох планах: когнітивному, емоційно-комунікативному, практичному. Акцент при цьому робиться на емоційно-комунікативному компоненті, яких проходить крізь усі інші у процесі спільної діяльності: учасники взаємодії обмінюються думками і почуттями, складають план спільної діяльності, розподіляють функції. Емоційно-комунікативний компонент в спільній діяльності при правильній організації формує мотивацію, як окремих учасників, так і всієї групи як цілісної цілеспрямованої системи. Динамізм соціальної взаємодії в академічній групі обумовлений поступовим розвитком стосунків між студентами, ускладненням

характеру контактів, народженням нових патернів сприймання та глибинних механізмів регулювання стосунків. Міжособистісні стосунки як взаємозв'язки між людьми, які переживаються суб'єктивно і об'єктивно проявляються в характері та способах взаємних впливів людей у ході спільної діяльності.

Головними критеріями аналізу міжособистісних стосунків у групі студентів є їхня глибина, вибірковість членів у виборі партнерів і функцій (цілі, призначення) стосунків. Своєрідність міжособистісних стосунків академічної групи розкриває феномен міжособистісного сприймання її учасників, яке виступає найважливішим чинником регуляції групової динаміки на глибинному рівні, визначаючи особливості їхнього розуміння і ставлення до ситуації та намірів інших членів. Міжособистісні стосунки студентів є органічною основою формування й розвитку студентських колективів (Власова, 2015).

Взаємостосунки індивіда з одноклубниками орієнтують на вибір смислу життя, на створення власних форм спілкування, на визначення соціальної ролі, на самоствердження індивідуальної сутності. В залежності від того, в якій системі взаємин опинився студент, і буде визначатися його внутрішньогрупова, міжособистісна та індивідуальна роль.

В навчальних групах можуть бути виділені такі види стосунків між одноклубниками: функціонально-рольові, емоційно-оціночні, особистісно-сміслові. Функціонально-рольові стосунки зафіксовані у специфічних для конкретної спільності сферах життєдіяльності індивідів (трудової, навчальної, ігрової) і розгортаються в ході освоєння ними норм і способів дії у групі під безпосереднім керівництвом і контролем з боку одного чи декількох членів групи, які санкціонують ті чи інші зразки поведінки. Функціонально-рольова поведінка в групі проявляється також у діях, які відповідають соціальному статусу особи або її конкретним обов'язкам (староста тощо). Така поведінка виявляється і в неформальних групах. Розгляд емоційно-оціночних ставлень дозволяє з'ясувати чи відповідає поведінка у групі студентів соціальним нормам, які емоції вона викликає у членів групи, що подобається чи не подобається їм в одноклубниках. Основна функція емоційно-оціночних ставлень у групі – здійснення корекції поведінки членів у відповідності до прийнятих норм спільної діяльності. На перший план тут виходять емоційні переваги – симпатії, антипатії, дружні прихильності тощо. Особистісно-сміслові стосунки – це такий взаємозв'язок між членами групи, при якому мотив одного індивіда набуває для інших особистого сенсу. При цьому учасники спільної діяльності починають переживати інтереси й

цінності цієї людини, як свої власні мотиви, заради яких вони діють, приймаючи різні соціальні ролі.

Отже, процеси міжособистісної взаємодії та сприймання виявляються суттєвими чинниками формування функціонально-рольової структури студентської групи, зокрема, впливають на висування члена групи в позицію лідера, на ефективність його функціонування в цій ролі. З іншого боку, особливості сприймання, як лідером своїх колег, так і навпаки, колегами лідера, відображають міру опосередкування міжособистісних стосунків спільною діяльністю, згуртованість та ефективність академічної групи (Власова, 2015).

Для молодого людини важливо не лише спілкуватися з однолітками в навчальному закладі, але й зайняти таке становище серед одногрупників, яке буде задовольняти і його, і їх. Це означає, що набуття статусу серед однолітків є домінуючим мотивом у поведінці та навчанні здобувачів вищої освіти.

Соціальний статус здобувача вищої освіти в групі обумовлюється його становищем у системі міжособистісних стосунків та взаємодії, які визначають його права, обов'язки і привілеї, та ґрунтується на морально-психологічних рисах особистості, особливостях поведінки і притаманних їй здібностях соціально-психологічного характеру. Відмінності в соціальному статусі мають суттєвий вплив і на зовнішньогрупові стосунки здобувачів і на їхнє самоставлення, а також багато в чому визначають і можливості їхньої самореалізації. Побудова й розвиток групової взаємодії в академічній групі істотно обумовлені змістовно-психологічним наповненням особистості лідера і визначаються рівнем його соціальної, психологічної, духовної зрілості.

Невід'ємним поняттям, яке описує функціонування та особливості взаємодії в студентській групі, є поняття ролі, яке зазвичай трактується як динамічний аспект статусу, як поведінка, що очікується від індивіда з певною позицією у групі. Під «роллю» розуміється відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їхнього статусу або позиції в суспільстві, рангового місця у формальній груповій структурі та в системі міжособистісних стосунків.

Отже, ще однією складовою соціально-психологічної взаємодії можна визначити положення індивіда в групі: позиції соціальної влади або соціального впливу. Вони відображають субординованість або ієрархію індивідів залежно від їхньої здатності виявляти вплив у групі. До різновидів соціальної влади належать феномени керівництва й лідерства, які реалізують процеси взаємовпливу в групі (Власова, 2015).

Лідерство належить до найважливіших способів групової інтеграції й диференціації, колективної та масової діяльності, взаємодії та спілкування людей. На відміну від окремих механізмів соціально-психологічного впливу, воно є механізмом постійної дії і постійно впливає на групу та всіх її членів.

Основною функцією лідера академічної групи є підтримка певної рівноваги між зовнішньою реальністю, міжособистісними потребами та функціями навчальної групи. Питання появи лідерів, їх «зародження» у групі неоднозначне. Ознаки лідерства можна виявити в будь-якій групі, і у всіх випадках простежується одна закономірність: особа, яка виявила себе як лідер, і стиль її лідерства відображають обставини, точніше подробиці, її становлення лідером, сутність групи, яку вона очолює, а також особистісні риси не лише самого лідера, але і його прихильників (Власова, 2015).

Група впливає на продуктивність, хід і спосіб розв'язання спільних завдань. Навчання студентів у складі малих груп забезпечує підвищення його ефективності, посилює виховну і розвивальну функцію, згуртовує групу. В результаті спільної діяльності у студентській групі виникають емоційно-психологічні зв'язки, що призводять до створення неформальних об'єднань - мікрогруп. Серед них виділяється центральна, основна («лідуюча») мікрогрупа, в складі котрої є студенти, яким члени групи віддають перевагу (Винославська, 2005). Спрямованість лідуючої мікрогрупи характеризує як міжособистісні стосунки в групі, так і особливості взаємодії в ній в цілому.

У системі «здобувач вищої освіти - академічна група» може розгортатися декілька варіантів взаємодії. По-перше, це може бути тиск студентського колективу на особистість, що, як наслідок, знаходить вияв у сугестії та конформізмі. Сугестія - це явище мимовільної податливості людини впливу інших людей (мимовільне сприйняття їх точок зору, думок, поглядів, поведінки). Конформізм – соціально-психологічна позиція особистості, що виявляється у схильності уникати самостійних рішень та в пасивній, пристосовницькій орієнтації на прийняття певних стандартів поведінки, оцінок тощо. Конформізм слід відрізнити від позицій індивідуалізму, коли йдеться про відкриту демонстрацію своїх власних переконань, норм поведінки без урахування групових норм, а також від негативізму - протиставлення своєї позиції груповим нормам при одночасній нездатності сформулювати свої власні погляди (Туркот, Коновал, 2013).

Серед причин конформізму можна назвати дві: по-перше, неможливість перевірити інформацію, коли людина змушена довіряти думці більшості; по-

друге, людина підлягає впливу, прагне до встановлення позитивних зв'язків із групою, щоб уникнути конфлікту, неприємностей. Конформізм має як позитивне, так і негативне значення. З одного боку, конформізм є одним із механізмів згуртування людей у групи, передачі соціального досвіду, культури, традицій і норм поведінки; з іншого - конформізм може породжувати лицемірство, пристосуванство, «людину-флюгера» (Подоляк, Юрченко, 2006).

Деякі здобувачі можуть бути пасивними в групі через побоювання виділитися з колективу, їх лякає невдоволення, яке можуть проявити деякі члени групи. Така ситуація ставить студента перед вибором: бути й надалі активним і відчувати невдоволення групи, чи стати таким як більшість, тобто прийняти групові правила. Проблема вибору може викликати внутрішньоособистісний конфлікт. Відсутність навичок впевненої поведінки посилює конфліктну ситуацію. Студенти, які не змогли встановити контакт з групою, почувають себе відторгнутими, обмеженими в життєдіяльності колективу, їм не вистачає дружньої підтримки, у них виникає відчуття самотності і відчуженості. Вони можуть потрапити в стан інгібіції – гальмування поведінки і діяльності, погіршення самопочуття, працездатності і результатів діяльності в ситуації, коли за ними спостерігають або їх роботу оцінюють інші члени колективу. Фрустрація виникає у випадку, коли особистість відчуває вороже відношення до себе, безперспективність свого положення в соціальній групі, її реальну чи мниму протидію власним цілям тощо. Стан фрустрації приводить до суттєвих змін у відношенні суб'єкта до оточуючих: брутальності, агресивності, пасивності. При фрустрації можливий стан депресії.

Також у студентській групі можуть мати місце інші явища. «Групова нормалізація» - призводить до зміни думок, точок зору, формування усередненого стандарту - норми поведінки у соціальній групі.

Феномен «групової поляризації» і «групового екстремізму» сприяє наближенню колективної точки до крайньої межі, до екстремуму, коли колективне рішення є більш ризикованим, ніж індивідуальне рішення конкретного члена студентського колективу. Феномен підкорення авторитету в поєднанні з феноменом «атрибуції відповідальності» спричиняє ситуацію, коли людина діє за принципом «моя хата з краю», покладаючи відповідальність за все, що відбувається, на інших членів колективу або на його лідера. Фасилітація - зростання енергії, працездатності студентів у процесі сумісної навчально-пізнавальної та інших видів діяльності (Туркот, Коновал, 2013).

Отже, в процесі взаємодії в академічній групі також можуть використовуватись наступні механізми групового впливу на її членів: групова ідентифікація - отожднення кожним студентом свого «Я» зі своєю групою (через це окремі вчинки набувають мотивованої сили, а групові якості, які виявляються та ще й привласнюються, стають часткою «Я» студента; саме ідентифікація є психологічною передумовою успішної взаємодії та взаєморозуміння студентів у групі); соціальні презентації - прояв своїх загальноприйнятих переконань, ідей і цінностей, які підтримуються більшістю (включають також погляди та культуру, ідеологію, що демонструється іншим, розкриваючи перед ними своє «Я», допомагають пояснювати світ, налагоджувати міжособистісні стосунки на засадах взаєморозуміння); соціальна фасилітація - посилення енергії, підвищення активності, домінантних реакцій індивіда, полегшення його діяльності у присутності групи; соціальна інгібіція, навпаки, - утримання, пригнічування активності, гальмування поведінки і діяльності під впливом інших людей; соціальна лінь - тенденція окремих людей докладати менше зусиль за тих умов, коли вони об'єднують свої зусилля задля спільної мети, порівняно з випадком індивідуальної відповідальності, коли працюють окремо; децентрація - відтворення уявлень своїх товаришів, погляд на себе очима інших, емпатія до інших; навіювання - аргументований вербальний вплив на члена групи, але одночасно передбачається некритичне сприйняття настанов групи (або окремих товаришів) і безумовне виконання настанов групи, її рішень і порад; переконування - логічне обґрунтування важливості взаємодії, мети і завдання діяльності групи, необхідності отримання нею певних результатів. Від людини очікується свідомо згода на виконання цих пропозицій; соціальні очікування - в кожного є намагання виправдати їх; соціальне порівняння - кожен віддзеркалює на себе ставлення до нього членів групи і використовує інших людей як еталон для оцінки власних настанов (ставлень), емоцій і поведінки; наслідування - це не тільки функція соціалізації, але й складник творчості, групової активності, становлення індивідуального стилю діяльності; взаємний потяг один до одного (атракція, симпатія), чинником чого є частота соціальних контактів; фізична привабливість; приписування іншому позитивних особистісних якостей; схожість соціального походження, інтересів, поглядів (для встановлення взаємин); взаємодоповнення (при продовженні стосунків); компетентність у галузі, яка близька власним інтересам (при взаємодії) (Подольак, Юрченко, 2006; Коваленко, Корнєв, 2006; Волянюк, Ложкін та ін., 2019).

Таким чином, через психологічний вплив на кожного здобувача вищої освіти академічна група здатна організовувати взаємодію та розв'язувати різні навчально-виховні завдання, що стоять перед групою, створюючи різного роду єдність її членів.

Організаційна єдність групи полягає у її здатності до ділового об'єднання для розв'язання загально-групових практичних завдань. Ознаками організаційної єдності є узгоджена взаємодія і взаємодопомога членів групи, їх прагнення до співробітництва як всередині групи, так і з іншими об'єднаннями у вищому навчальному закладі або поза ним. Психологічна єдність - це загальний настрій, тон групи, який створює ефект захищеності для кожного її члена. Трьома сторонами психологічної єдності академічної групи виступають інтелектуальна, емоційна і вольова. Інтелектуальна сторона виявляється у здатності знаходити спільну мову, приходити до однакових суджень і висновків з найважливіших питань групової та позагрупової діяльності, розуміти спільну відповідальність за неї. Емоційна сторона характеризує загальну атмосферу взаємовідносин, рівень дружельюбності, взаємної толерантності до недоліків інших. Вольова сторона психологічної єдності групи віддзеркалює здатність її членів долати перешкоди, наполегливо просуватися до мети, мобілізувати сили у важкі моменти, стримувати в інтересах групи свої почуття (Винославська, 2005).

Висновки. Оптимальним варіантом взаємодії між академічною групою та здобувачами вищої освіти є гармонізація взаємовідносин. Позитивними особливостями цього варіанту є можливість індивідуального творчого розвитку в колективі кожної молодої людини і можливість її самовизначення - вибіркового відношення до колективних впливів, які можуть сприйматися чи відторгатися нею в залежності від відповідності її поглядам та переконанням, ціннісним орієнтаціям. Основними напрямками гармонізації особистісно-середовищних стосунків здобувача можна визначити наступні: створення в освітньому середовищі закладу вищої освіти сприятливих психолого-педагогічних умов для соціальної адаптації та інтеграції (особистісної залученості) студентів у навчально-виховний процес; забезпечення психологічної підтримки членів студентської групи та сприятливого психологічного клімату; організацію координаційно-посередницької допомоги студентам у взаєминах з іншими суб'єктами освітнього процесу закладу вищої освіти; створення умов для творчої самореалізації кожного студента в доступних йому сферах життєдіяльності (Туркот, Коновал, 2013).

Література

1. Основи психології та педагогіки вищої школи (пам'ятка для аспірантів) : навчально-методичний посібник / укл. О. Коваль. Тернопіль: ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», 2013. 90 с.
2. Психологія вищої школи: підручник / за ред. О. І. Власової. Київ: ВПЦ "Київський університет", 2015. 405 с.
3. Туркот Т. І., Коновал О. А. Педагогіка та психологія вищої школи: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Херсон: Олді-плюс, 2013. 466 с.
4. Подоляк Л. Г., Юрченко В. І. Психологія вищої школи: Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів. Київ: ТОВ «Філ-студія», 2006. 320 с.
5. Турба О. О. Міжперсональна взаємодія у студентських колективах. *Гуманітарний вісник ЗДА. Філософія*. Запоріжжя, 2010. Вип. 40. С. 111-122.
6. Доцюк Л. Г., Кушнір І. Г. Особливості міжособистісної взаємодії студентів першого курсу спеціальності «Фізична реабілітація». *Молодий вчений*. 2018. № 3.3 (55.3). С. 149-152.
7. Карплюк С. О. Проблема соціальних взаємин в студентських колективах академічних груп вищих навчальних закладів. *Науковий пошук молодих дослідників: Збірник наукових праць* / за ред. канд. педагог. наук Єремесвої В. М. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. Випуск 2. С. 113-117.
8. Лугова М. С. Оптимізація міжособистісних стосунків студентської молоді. *Психологія. Науковий журнал* / за ред. Ю. В. Руть. URL: medpsyhology.pp.ua (дата звернення: 04.01.2024)
9. Винославська О. В. Психологічні особливості студентської групи. *Практична психологія та соціальна робота*. №7. 2005. С. 65-70.
10. Коваленко А. Б., Корнев М. Н. Соціальна психологія: Підручник. Київ: Геопринт, 2006. 400 с.
11. Соціальна психологія: навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра / Н. Ю. Воляннюк, Г. В. Ложкін, О. В. Винославська, І. О. Блохіна, М. О. Кононець, О. В. Москаленко, О. І. Боковець, Б. В. Андрійцев; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с.
12. Соціальна психологія: навч.-метод. комплекс / Н. М. Ануфрієва, Т. М. Зелінська, О. Л. Туриніна. Київ: МАУП, 2006. 200 с.

References

1. Osnovy psykholohii ta pedahohiky vyshchoi shkoly (pamiatka dlia aspirantiv): navchalno-metodychnyi posibnyk. Ternopil: VPTs «Ekonomichna dumka TNEU», 2013. 90 s.
2. Psykholohiia vyshchoi shkoly: pidruchnyk / za red. O. I. Vlasovoi. Kyiv: VPTs "Kyivskiy universytet", 2015. 405 s.
3. Turkot T. I., Konoval O. A. Pedahohika ta psykholohiia vyshchoi shkoly: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchychk navchalnykh zakladiv. Kherson: Oldiplius, 2013. 466 s.
4. Podoliak L. H., Yurchenko V. I. Psykholohiia vyshchoi shkoly: Navchalnyi posibnyk dlia mahistrantiv i aspirantiv. Kyiv: TOV «Fil-studii», 2006. 320 s.
5. Turba O. O. Mizhpersonalna vzaiemodiia u studentskykh kolektyvakh. Humanitarnyi visnyk ZDIA. Filosofiia. Zaporizhzhia, 2010. Vyp. 40. S. 111-122.
6. Dotsiuk L. H., Kushnir I. H. Osoblyvosti mizhosobystisnoi vzaiemodii studentiv pershoho kursu spetsialnosti «Fizychna reabilitatsiia». Molodyi vchenyi. 2018. № 3.3 (55.3). S. 149-152.
7. Karpluk S. O. Problema sotsialnykh vzaiemyn v studentskykh kolektyvakh akademichnykh hrup vyshchychk navchalnykh zakladiv. Naukovyi poshuk molodykh doslidnykiv: Zbirnyk naukovykh prats / za red. kand. pedahoh. nauk Yeremeievoi V. M. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2005. Vypusk 2. S. 113-117.
8. Luhova M. S. Optymizatsiia mizhosobystisnykh stosunkiv studentskoi molodi. Psykholohiia. Naukovyi zhurnal / za red. Yu. V. Rul. URL: medpsychology.pp.ua (data zvernennia: 04.02.2024)
9. Vynoslavska O. V. Psykholohichni osoblyvosti studentskoi hrupy. Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota. №7. 2005. S. 65-70.
10. Kovalenko A. B., Korniev M. N. Sotsialna psykholohiia : Pidruchnyk. Kyiv : Heoprynt. 400 s.
11. Sotsialna psykholohiia: navch. posib. dlia zdobuvachiv stupenia bakalavra / N. Yu. Volianiuk, H. V. Lozhkin, O. V. Vynoslavska, I. O. Blokhina, M. O. Kononets, O. V. Moskalenko, O. I. Bokovets, B. V. Andriitsev; KPI im. Ihoria Sikorskoho. Kyiv : KPI im. Ihoria Sikorskoho, 2019. 254 s.
12. Sotsialna psykholohiia: Navch.-metod. kompleks / N. M. Anufriieva, T. M. Zelynska, O. L. Turykina. Kyiv: MAUP, 2006. 200 s.

Buhaiova N.M., Buhaiova O.O., Konkilova A.S.

Peculiarities of socio-psychological interaction in the system «higher education student - academic group»

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of socio-psychological interaction between a higher education student and an academic group. The analysis of scientific research on the problem of socio-psychological interaction in a higher education institution is performed. The definitions of the main concepts within the framework of the studied topic «interaction», «student group», etc. are given. The positions of higher education students on interaction in the educational environment are described. The components of the structure of the student academic group are considered. The psychological phenomena that determine the emergence of interaction in the student group are highlighted. The peculiarities of interpersonal interaction of higher education students in an academic group are clarified. The stages of development of relations between the student group and the individual are determined. The types of relationships in academic groups are considered: functional-role, emotional-evaluative, personal-semantic. The variants and phenomena of interaction in the system «higher education student - academic group» are determined. The mechanisms of influence on the members of the academic group in the process of interaction are indicated. The optimal variant of interaction between an academic group and a higher education student is proposed.

Key words: *academic student group, interaction, group influence, group mood, group pressure, higher education student, individualisation, integration, conformism, leadership, interpersonal relations, social status, socio-psychological climate.*

Бугайова Наталія Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Бугайова Ольга Олексіївна – здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівню спеціальності 053 «Психологія» ОП «Психологія» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Конкілова Аліна Сергіївна, здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівню спеціальності 053 Психологія ОП «Психологія» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

*Гарькавець С.О. (ORCID 0000-0002-2539-3838),
Волченко Л.П. (ORCID 0000-0002-2401-9107)*

ЕМОЦІЯ ОБРАЗИ – ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ПОДОЛАННЯ ЇЇ РУЙНІВНИХ ВПЛИВІВ

У статті розглядаються особливості проявів емоції образи індивідів і наслідки її руйнівних впливів у їхньому житті. Визначено, що образа виступає емоційною реакцією індивіда, що породжена його розчаруванням, руйнуванням надій, невдачею, а також є емоційним віддзеркаленням таких базових негативних емоцій як сум, гнів, провина та сором. Проаналізовані причини та умови, що сприяють перетворенню накопичених образ у стійку характерологічну рису – образливість, що стає детермінуючим джерелом контрпродуктивної активності особистості. З'ясовано, що образливість значно перешкоджає формуванню соціальної зрілості особистості та негативно впливає на встановлення конструктивних відносин з оточуючими. Зазначено, що надмірне продукування негативних емоцій позбавляє індивідів ефективного спілкування з іншими та сприяє формуванню негативних сценаріїв особистісного життя. Індивіди стають неспроможними передбачати наслідки власних вчинків і тільки збільшують негативну ентропію взаємодії з іншими, що призводить до ще більшої руйнації соціального простору їхнього існування. Запропоновані шляхи подолання проявів образ і запобігання формуванню образливості особистості, що пов'язано з когнітивним зростанням та набуттям соціальної зрілості особистості. Визначені шляхи до пошуку примирення та дарування прощення тим, на кого індивід ображається, що є найбільш ефективною дією щодо подолання руйнівних впливів особистісної образливості.

Ключові слова: вплив, емоції, інфантильність, когнітивне зростання, образа, образливість, примирення, характерологічні ознаки особистості.

Постановка проблеми. З. Фрейд зазначав, що люди в глибині душі вважають, що у них є підстави бути образливими на долю та природу за збиток, як вроджений, так й нанесений їм у дитинстві. Всі ми нібито вимагаємо компенсації за образи, що були нанесені нашому самолюбству у юні роки, а звідси

виникає претензія на винятковість, на право не рахуватися з тими сумнівами та побоюваннями, що зупиняють інших людей (Фройд, 2019).

Натепер, ми спостерігаємо підвищений рівень неприйняття, ворожості, агресії у відносинах між людьми та окремими соціальними групами, підставами для яких стають різні негативні емоційні акумуляції. Одним із таких негативних емоційних проявів виявляються накопичені та збережені образи, що зазвичай формують образливість особистості, як ознаку її характеру (Гарькавець, Яковенко, 2015).

Образа «захоплює» людину внаслідок того, що складність людських взаємовідносин, яка зумовлена інсталяцією різних емоційних проявів, відривають її від раціонального усвідомлення, як себе, так і соціальних ситуацій, у яких вона перебуває. Так, фрустрація викликає образу, якщо виникає нездоланий бар'єр на шляху задоволення актуальної потреби. Радість втрачає значення та викликає образу, коли людина отримує негативний зворотній зв'язок від тих, хто зобов'язаний, на її думку, поділитися з нею. Блокування емоції здивування може призвести людину до образи, коли оточуючі не можуть правильно інтерпретувати її мімічну реакцію та ставлять під сумнів її когнітивні спроможності. Емоція суму, що пов'язана з розчаруванням, крахом надій та невдачами, супроводжується образою на себе або інших. Емоція гніву виявляється концентрованим проявом образи, за зневажання особливо значущого, а емоція провини та сорому супроводжуються образою на самого себе, та за те, що зробив або зробив не так. Страх через емоцію суму або сорому викликає образу або на джерело невдоволення, або на себе, що є релевантним показником негараздів і невдач, що супроводжували людину у дитячому віці.

Ствердно, образа виступає одним із компонентів негативних станів людини та знаходиться в основі різних форм її контрпродуктивної активності. Наприклад, мстивість, що детермінована образою на іншого або інших, може зумовлювати скоєння різних асоціальних та антисоціальних вчинків (Третьяченко, Гарькавець, Коломійцев, 2008).

Виникнення та прояв різних емоційних реакцій на певних етапах онтогенезу особистості відрізняється певною амплітудою складності, яка або підвищує, або знижує її спроможності адекватно реагувати на виклики соціального середовища. Значущими компонентами таких реагувань є психологічні ознаки особистості, що формуються в процесі її розвитку й проявляються як її якісні характеристики. Отже, підвищена зацікавленість до того, що таке образи та, як вони оформлюються в характерологічну ознаку

особистості – образливість, складають не тільки теоретичний, а й прикладний інтерес сучасних психологів.

Проте, ще більшої уваги заслуговують наслідки нездоланих образ та їхня руйнівна ентропія. На наше переконання, образа виступає центральним елементом багатьох конфліктів і неодноразово ставала причиною руйнування відносин між людьми, зламаних доль та розпочатих війн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема образи, образливості особистості розглядається вже кілька десятиліть вченими з різних сфер наукового знання, про що ми вже неодноразово писали (*Гарькавець, Яковенко, 2015, 2017, 2023*). Дослідники зазначають, що образа виступає емоційною та поведінковою реакцією як окремого індивіда, так і членів соціальної групи на нібито несправедливе ставлення з боку тих, з ким вони мають емоційні або соціально значущі зв'язки, що зачіпають відчуття їхньої власної гідності або не відповідають їхнім очікуванням (*Горні, 2021; Фройд, 2019; Фромм, 2019* та ін.)

З'ясовано, що феномену образи виступає складним, емоційним, динамічним проявом особистості, а різноманіття форм її інсталяцій прямо залежить від функціональних станів індивіда, загального рівня його культури та ступеня соціальної зрілості (*Гарькавець, Яковенко 2017*). При цьому найбільш схильними до проявів образ виявляються діти та люди похилого віку, що дає підстави стверджувати про образи як емоційні реакції або афективні стани соціально незрілих індивідів, які мають високий рівень інфантильності та невротизації (*Гарькавець, Яковенко 2015*). При цьому, емоційні реакції, як й активатори конкретних емоцій, змінюються з віком. Наприклад, мати, які віддаляється від дитини не спровокує негативної реакції у трьох місячної дитини, тоді як 13-місячна дитина відреагує на це афективно негативно, а тринадцятилітній підліток може зрадіти, визнавши, що батьки на весь вечір ідуть з дому (*Erikson, 1993*). Отже, образи на різних вікових етапах розвитку особистості мають своєрідні прояви, але з віком можуть ставати основними детермінантами, що зумовлюють негативну взаємодію з іншими, якщо перетворюються на її стійку характерологічну рису – образливість.

Мета статті: розкрити особливості проявів емоції образи та психологічні виміри подолання її руйнівних впливів.

Вклад основного матеріалу і результати дослідження. Щоб зрозуміти, що таке емоція образи, яка негативна ентропія її змістовно наповнює, варто проаналізувати життя окремих індивідів або певних соціальних груп.

Наприклад, в оповідання І. Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я» (Нечуй-Левицький, 1965) ми з неприхованою зацікавленістю спостерігаємо за відносинами членів кайдашевої родини й нас не покидає думка проте, що вони побудовані на суцільних образах. Як «вся кайдашева садиба ніби дихала холодком», так і кожен із персонажів оповідання мав купу невіршених і акцентованих образ. Сам батько родини Омелько Кайдаш був ображений на долю, на дружину, на синів і довге життя у панщині. Його дружина Маруся, яка теж колись служила у панів і була їхньою іграціанткою, мріяла стати панянкою та була дуже образливою на всіх, хто не відповідав її очікуванням.

Сини Кайдаша Карпо та Лаврін, теж були по-своєму образливі. Карпо ображався як бик, а Лаврін, як щеня. Тобто, у першого превалювали маскулітні особливості поведження в ситуації образи, а у другого – фемінні.

Варто зазначити, що мускулітні прояви образи, здебільшого, відрізняються короткочасністю емоційної напруги, расінгуванням негативних емоційних реакцій. При цьому, чим більш невротичним виявляється чоловік, тим виразніше глибина його емоційних переживань, фізіологічних зрушень, наявність високої амплітуди гострих афективних станів, асоціальних та антисоціальних проявів. Фемінні прояви образи, переважно, відрізняються щирістю та відкритістю, але мають гостру та затяжну артикуляцію, що негативно впливає, як на самоставлення, так й ставлення до референтного оточення. Образа, що має маніпулятивний вимір, пов'язана з прагненням викликати почуття провини у кривдника, і тим самим змусити його каятися та спокутувати провину.

Їхні дружини, яких вони привели у родину, також відрізнялися амплітудною образливістю. Мотря, дружина Карпа, постійно ображалася на тих, хто її пробував зневажати та так, що готова була вступити у смертний бій. Одна з таких бійок закінчилася вибитим оком у свекрові Марусі. Дружина Лавріна, Мелашко, всякого разу ображалася на тих, хто до неї нечуйно ставився та була така ж мстива, як і Мотря. Навіть онуки Кайдаша з малку навчалися використовувати образи у якості «маніпуляційних технологій».

Отже, І. Нечуй-Левицький зміг передати всю емоційну палітру образ кайдашевої сім'ї, а головне – руйнівні наслідки образливої поведінки головних персонажів оповідання.

У зв'язку з цим, варто зазначити, що у відповідності до диференціальної теорії емоцій К. Ізарда, образа виступає емоційною реакцією індивіда, що породжена його розчаруванням, руйнуванням надій, невдачею, а також є емоційним віддзеркаленням таких базових негативних емоцій як сум, гнів,

провина та сором (*Izard, 1991*). Тобто, якщо аналізувати образи кайдашевої сім'ї у відповідності до зазначеної теорії, то виявляється, що ядром образи батька родини є сум, його дружини – гнів, а у дітей спостерігається мікст негативних емоцій.

Разом із цим, така бурхливість образливого поведіння індивідів у дорослому житті зумовлена особливостями їхнього формування у дитячому віці. Саме у ранньому дитячому віці ми спостерігаємо яскраві інсталяції образ, що є проекцією дитячих Его-станів. Саме у цьому віці виникають перші емоційні переживання, що можуть бути сприйняті дорослими як образи. Дитяча образа виявляється короткотривалим афективним станом, що викликається фрустрацією дитини, яка неспроможна задовольнити певну потребу.

Вже у дошкільному віці та молодшому шкільному віці, коли починає формуватися характер дитини, дефіцит розвитку волі супроводжується виникненням гострих емоційних станів невдоволення (нестриманість, імпульсивність, упертість тощо), які можуть закріпитися на рівні комплексу неповноцінності та подалі стати підставою для прояву такої ознаки характеру особистості, як образливість.

Придушення впертості сприяє зниженню рівня прояву образливості та перешкоджає її закріпленню у якості особистісної риси. Дитина у цьому віці вчиться вибудовувати більш тісні, глибокі та довірливі відносини з однолітками. Але побудова таких відносин дуже часто ускладнюється мимовільністю почуттів дитини, а складності соціальної адаптації молодшого школяра призводять його до замкненості та відчуження від оточуючих. Усе це стає причиною серйозних емоційних відхилень, а звичайна образа з емоційної реакції може перейти у розряд чуттєвих проявів. Такі емоційні розлади, як тривожність, стрес, фобії, агресія тощо можуть сприяти затвердженню образливості у провідну ознаку характеру дитини або її акцентовану рису.

У підлітковому віці, що є найбільш кризисним етапом онтогенезу особистості, спостерігаються гострі прояви образи з яскраво вираженими ворожими та агресивними намірами (*Гарькавець, Яковенко 2015*). Причини такої активності знаходяться у глибинах пубертатної кризи, яка на думку З. Фройда є кризою сексуальності (*Фройд, 2019*), а на думку Е. Еріксона – кризою ідентичності (*Erikson, 1993*).

Підлітки, які занадто ображаються, володіють високим рівнем нейротизму, особистісної тривожності, мають завищену самооцінку, випробовують невдоволення потреби в самоствердженні або досягненні успіху, і

переважно є особистостями з екстернальним локусом контролю. Саме у підлітковому віці образа та переживання, що з нею пов'язані перетворюються в стійку властивість особистості – ображеність, яка з часом може цілком її поглинути, стати акцентованою рисою характеру (*Гарькавець, Яковенко 2015*), та такою, що буде контрпродуктивно впливати на стосунки підлітка з оточуючими. При цьому, якщо вже у молодшому шкільному віці ображеність певною мірою стала особистісною ознакою, у підлітковому віці акумуляція негативних емоційних проявів стає неминучою. Саме це може ставати однією з причин проявів булінгу та мобінгу серед школярів (*Shelton, 2011*).

Ствердно, фундаментом перебудов у підлітковому віці виступає система соціально-психологічних впливів, під які хлопці та дівчата потрапляють у стані кризи. Вплив родини, однолітків, друзів, учителів та інших, які дуже часто є суперечливі, призводять до переживань підлітками наявного стресу або породжують у них страхи не відповідати уявленню значущих інших (*Roland, 1999*). Такі негаразди можуть бути посилені процесами акселерації, що передбачають фізичне та психічне зростання індивіда, за якими підліток не набуває соціальної зрілості, а нібито залишається у «дитячому куті», тобто закріплює власну інфантилізацію. Частина інфантильних підлітків тяжіють до молодших дітей (дитячі комплекси, серед яких суттєве місце посідають дитячі образи), а частина до однолітків, де переважають дитячі реакції опозиції або гіперкомпенсація образи.

Акумуляція образ у підлітків, переважно відбувається внаслідок надмірних вимог батьків або дорослих, жорстких заборон і санкцій, відторгнення або неприйняття підлітка іншими та викликаними цими подіями переживань. Образливі підлітки, як правило, соціально дезадаптовані, постійно знаходяться у стресовому стані, переймаються емоцією страху, оскільки бояться втратити обличчя в очах оточуючих і перестати відповідати очікуванням релевантного оточення.

Отже, у підлітковому віці образа вже виступає переважно агресивною емоційною реакцією особистості на реальну або уявну загрозу існування її «Я». Образливість підлітка оформлюється в особистісну ознаку на підставі впливів соціального середовища, коли загроза для підліткового «Я» має оціночне відношення та забарвлюється в негативні емоції. Стійка властивість особистості підлітка – образливість, інсталюється в умовах коли відбувається перенос емоційних реакцій з одних конструктів на інші, які зачіпають самооцінку його особистості. Але слід зазначити, що підлітки на відміну від молодших школярів,

уже усвідомлюють можливість імітації образ, як способу маніпуляції оточуючими (особливо дівчата). Це стає можливим завдяки тому, що дорослі або значущі інші можуть потурати підлітку всякий раз, коли від демонструє образи, а насправді ображений підліток таким чином домагається власних егоїстичних цілей.

У ранньому юнацькому віці спостерігається процес мультиплікації образ, що проявляється на рівні різноманітних відносин – родинних, дружніх, шкільних тощо. Якщо на стадії підліткового етапу розвитку особистості не відбулося формування її характерологічної ознаки – образливості, юнаки та дівчата раннього юнацького віку не «колекціонують» образ, мають вже уявлення про прощення та шляхи примирення з кривдником. Образливі юнаки та дівчата реагують на ситуацію загрози так само як й підлітки, тим самим посилюють деструкцію у соціальній активності та блокують процес формування власної соціальної зрілості.

Таким чином, образи, що виявляються не здоланими на ранніх етапах онтогенезу особистості трансформуються у її характерологічну ознаку – образливість, яка в свою чергу може стати акцентованою рисою, що значно спрощує перешкоджати індивіду у набутті соціальної зрілості.

Щоб подолати руйнівні впливи образ треба бути обізнаним у тому, як опанувати негативні емоції за допомогою особистісного когнітивного зростання та набуття соціальної зрілості (*Цільмак, Шмаленко, Мілорадова, Гарькавець, 2024*). Варто усвідомити, що продукування образливості тільки руйнує соціальний простір існування та завдає шкоди як носію образ, так і тим з ким він контактує. Тобто, образливий індивід – це небезпека для оточуючих, оскільки він виявляється таким собі маргиналом із негативною ентропією взаємодії.

Отже, натепер, існує кілька психологічних шляхів подолання образ і запобігання формування образливості як риси характеру особистості. К. Горні пропонує долати образи через зняття психологічного захисту, що пов'язані з витисненням базальної тривоги, за якої знаходиться емоція образи – любов, підкорення, влада та реакція відсторонення (*Горні, 2021*). Наприклад, дитина, яка виявляється неспроможною на любов, прагне отримати її від інших будь за що, а платнею за це є покірливість та емоційна залежність. Ядром такої залежності є емоція образи, оскільки така дитина боляче чутлива до відторгнення або ігнорування. Прагнення до влади, що пов'язано з володінням, статусом, престижем – це захист від можливих утисків з боку інших, сильних. Це сублімація ворожості та захист від небезпеки відчувати себе неповноцінним. Така дитина

(підлітки, юнаки) постійно наполягають на своєму, ніколи не поступаються, проявляють високий рівень ригідності. Обвинувачення виступають засобом залякування інших або нав'язування їм відчуття провини, з метою збереження власного положення ображеного, що надає можливість виглядати в очах оточуючих об'єктом підвищеної уваги та поблажливості.

Е. Берн робив акцент на досягненні автономії особистості, що є прийняттям відповідальності за власні вчинки та дії, й відмова від непродуктивних типів поведінки (Берн, 2016). Ефективним алгоритмом подолання образ дослідник вважав: усвідомлення власного відчуття образи та співвіднесення його з конкретною ситуацією; реагування на ситуацію, а не на кривдника; аналіз процесу виникнення образи з самого початку її прояву; аналіз подій та обставин, у яких виникає відчуття образи; відверта розмова з тим, хто викликав емоцію образи; уникнення обвинувачень на адресу кривдника та обговорення з ним ситуації образи.

Ф. Перлз пропонував використовувати техніку усвідомлення, що передбачає рефлексію емоції образи, з метою впоратися з ситуацією, в якій вона виникла (Perls, 1969). Так, якщо індивід відчуває почуття образи йому можна запропонувати згадати відносини з іншими людьми, які його не ображали та уявити, що можливо таке почуття у відношенні до кривдника. Якщо ні, то пошук слід вести у бік розширення шляхів комунікативних контактів ображеного. Треба навчити його бачити іншу людину, а не власні проєкції у неї, через вираження відчуттів і розширення можливостей для спілкування з нею.

Разом із цим, для подолання образ, індивідам потрібно мати розвинений емоційний інтелект. До уміння керувати емоціями фахівці відносять «...велику стійкість індивіда до розчарувань та вміння керувати гнівом, стриманість у висловлюваннях, переймання позитивними почуттями до себе та інших, менше переживання самотності та соціальної тривожності» (Гоулман, 2020, с. 483). Емоційна грамотність стає запорукою утискання та подолання прояву таких негативних емоцій, як гнів, сум, провини та сором, а разом із ними й образи. Та головним є те, що розвиток емоційного інтелекту та когнітивне зростання особистості спроможні мінімізувати прояви образливості особистості, не дати їй акцентуватися.

Ствердно, образлива особистість автоматично делегує відповідальність за власне життя та події в ньому іншому/іншим. Вона позбавляє себе власноруч і права, і можливості бути суб'єктом взаємодії. А, отже, позбавитися образливості стає можливим, завдяки прийняттю на себе відповідальності за своє життя.

Ствердно – прийняти відповідальність на себе за своє життя, це є вмінням самостійно приймати рішення, контролювати власні вчинки, прогнозувати перебіг їхніх наслідків і конструктивно долати життєві труднощі. Крім того, це є основний принцип особистісного розвитку та самореалізації в умовах викликів невизначеності, складності та різноманіття.

Індивід, який виявляється спроможним керувати власним життям, бути його творцем не перекладає провину за невдачі на інших, або обставини. Але, водночас, він свідомий власних обмежень, недосконалості та помилок, що надає йому додаткової сили та впевненості у подоланні тимчасових складностей або життєвих проблем.

Отже, індивід, який вміє рефлексувати власні очікування, розуміє їхнє походження, правильно інтерпретує вчинки інших, виявляється здатним пізнати зміст власної образи, завжди знаходить шлях до подолання внутрішніх і зовнішніх загроз власному благополуччю та забезпечує собі сталий розвиток.

Висновки.

1. Образа є складним, багатовимірним феноменом, що виступає емоційною реакцією індивіда, яка породжена його розчаруванням, руйнуванням надій, невдачею, а також є емоційним віддзеркаленням таких базових негативних емоцій як сум, гнів, провина та сором. Це є реакцією індивіда на втрату чогонебудь, чим він володів або насолоджувався, а також є ознакою його інфантильності, захистом від посягання на його самооцінку, самоставленням або таким, що пов'язане з руйнуванням його очікувань.

2. Від раннього дитинства до раннього юнацького віку образа може набувати власної акцентуації та закріплюватися на рівні характерологічної риси особистості – образливості. Особливо вразливим є підлітковий вік, коли образи можуть акумулюватися, а індивіди у цьому віці застрягати на «вантажі образ», що уособлюється в підвищеній тривожності, ворожості, відчуженні, негативізмі, відчаї та агресії з помстою.

3. Подолання руйнівних наслідків образливого поведіння індивіда передбачає систему дій, за які забезпечується унеможливлення залякування інших або нав'язування їм відчуття провини, з метою збереження власного положення ображеного, що надає можливість виглядати в очах оточуючих об'єктом підвищеної уваги та поблажливості.

Для утиску образливого поведіння важливо реагувати на ситуацію, а не на кривдника, вміти аналізувати процес виникнення образи з самого початку її прояву, події та обставини, у яких виникає відчуття образи та бажання покарати

кривдника. Корисно навчитися бачити та відчувати іншу людину, а не власні проєкції у неї, через вираження відчуттів і розширення можливостей для комунікації з нею. Ствердно, саме емоційна грамотність стає запорукою утискання та подолання прояву таких негативних емоцій, як гнів, сум, провина та сором, а разом із ними й образи, що стає можливим на підставі розвитку емоційного інтелекту та когнітивного зростання особистості.

Література

1. Берн Е. Ігри, у які грають люди / пер. з англ. К. Мельнишикової. Харків: КСД, 2016. 256 с.
2. Гарькавець С. А., Яковенко С. И. Гендерные особенности инсталляции обиды. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2016. Вип. 59. С. 59-64.
3. Гарькавець С. О., Яковенко С. І. Методики дослідження образи: науково-методичний посібник з «Психодіагностики». Северодонецьк: Вид-во «Петіт», 2017. 68 с.
4. Гарькавець С. О., Яковенко С. І. Особливості виникнення та прояву образи на різних етапах онтогенезу особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015 №3 (38), Т. 2. С. 105-116.
5. Гарькавець С. О., Яковенко С. І. Проблема образи, прощення та примирення: огляд наукових підходів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 1(60). Т. 1. С. 53-68.
6. Горні К. Невротична особистість нашого часу / пер. з англ. О. Бабак. Харків: КСД, 2021. 168 с.
7. Гоулман Д. Емоційний інтелект / пер. з англ. С.-Л. Гумецької. Х.: Віват, 2020. 512 с.
8. Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я. Зібрання творів у десяти томах. Т. 3. К.: Вид-во «Наукова думка», 1965. С. 300-437.
9. Третьяченко В. В., Гарькавець С. О., Коломійцев О. А. Психологія правослухняної та протиправної поведінки особистості в умовах трансформації українського суспільства. Луганськ: Знання, 2008. 344 с.
10. Фройд З. По той бік принципу задоволення / пер. з нім. М. Яковлева. Харків: Фоліо, 2019. 160 с.

11. Фромм Е. Втеча від свободи / пер. з англ. М. Яковлева. Харків: КСД, 2019. 288 с.
12. Цільмак О. М., Шмаленко Ю. І., Мілорадова Н. Е., Гарькавець С. О. та ін. Психологія емоцій та почуттів: підручник / за заг. ред О. М. Цільмак. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. 420 с.
13. Erikson E. H. *Childhood and Society*. N-Y, London: W. W. Norton & Company, 1993. 448 p.
14. Izard C. E. *The Psychology of Emotions*. N-Y.: Springer Science & Business Media, 1991. 452 p.
15. Perls F. S. *Gestalt Therapy Verbatim*. With New Introduction by Michael Vincent Miller. N.-Y., 1969. 336 p.
16. Roland E. *School Influences on Bullying*. Stavanger: Rebell forlag, 1999. 412 p.
17. Shelton T. L. *Mobbing, Bullying, & Harassment: A Silent Dilemma in the Workplace*. Research Papers. 2011. 149 p.

References

1. Bern E. Ihry, u yaki hraiut liudy / per. z anhl. K. Melnyshykovoi. Kharkiv: KSD, 2016. 256 s.
2. Harkavets S. A. & Yakovenko S. Y. Hendernyie osobennosti ynstallatsyy obydy. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Psykhologhiia»*. 2016. Vyp. 59. S. 59-64.
3. Harkavets S. O. & Yakovenko S. I. Metodyky doslidzhennia obrazy: naukovo-metodychnyi posibnyk z «Psykhodiahnostyky». Sievierodonetsk: Vyd-vo «Petit», 2017. 68 s.
4. Harkavets S. O. & Yakovenko S. I. Osoblyvosti vynyknennia ta proiavu obrazy na riznykh etapakh ontogenezu osobystosti. *Teoretychni i prykladni problemy psykhologii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia*. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2015 № 3 (38), T. 2. S. 105-116.
5. Harkavets S. O. & Yakovenko S. I. Problema obrazy, proshchennia ta prymyrennia: ohliad naukovykh pidkhodiv. *Teoretychni i prykladni problemy psykhologii ta sotsialnoi roboty: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia*. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2023. № 1(60). T. 1. S. 53-68.
6. Gorni K. Nevrotychna osobystist nashoho chasu / per. z anhl. O. Babak. Kharkiv: KSD, 2021. 168 s.

7. Houlman D. Emotsiinyi intelekt / per. z anhl. S.-L. Humetskoi. Kh.: Vivat, 2020. 512 s.
8. Nechui-Levytskyi I. Kaidasheva simia. Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh. T. 3. K.: Vyd-vo «Naukova dumka», 1965. S. 300-437.
9. Tretiachenko V. V., Harkavets S. O. & Kolomiitsev O. A. Psykhohohiia pravoslukhnianoi ta protypravnoi povedinky osobystosti v umovakh transformatsii ukrainskoho suspilstva. Luhansk: Znannia, 2008. 344 s.
10. Froid Z. Po toi bik pryntsyphu zadovolennia / per. z nim. M. Yakovlieva. Kharkiv: Folio, 2019. 160 s.
11. Fromm E. Vtecha vid svobody / per. z anhl. M. Yakovlieva. Kharkiv: KSD, 2019. 288 s.
12. Tsilmak O. M, Shmalenko Yu. I., Miloradova N. E. & Harkavets S. O. ta in. Psykhohohiia emotsii ta pochuttiv: pidruchnyk / za zah. red O. M. Tsilmak. Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2024. 420 s.
13. Erikson E. H. Childhood and Society. N-Y, London: W. W. Norton & Company, 1993. 448 p.
14. Izard C. E. The Psychology of Emotions. N-Y.: Springer Science & Business Media, 1991. 452 p.
15. Perls F. S. Gestalt Therapy Verbatim. With New Introduction by Michael Vincent Miller. N.Y., 1969. 336 p.
16. Roland E. School Influences on Bullying. Stavanger: Rebell forlag, 1999. 412 p.
17. Shelton T. L. Mobbing, Bullying, & Harassment: A Silent Dilemma in the Workplace. Research Papers. 2011. 149 p.

Harkavets S.O., Volchenko L.P.

The emotion of resentment: psychological aspects of overcoming its destructive impacts.

The article explores the characteristics of individuals' expressions of the emotion of resentment and the destructive impacts it has on their lives. It's established that resentment is an emotional reaction of an individual, triggered by disappointment, shattered hopes, and failure, and is also an emotional reflection of such fundamental negative emotions as sadness, anger, guilt, and shame. The reasons and conditions that contribute to the transformation of accumulated resentments into a persistent character trait-resentfulness, which becomes a determining source of counterproductive behavior – are analyzed. It's revealed that resentfulness significantly hinders the development of

social maturity and negatively affects the ability to establish constructive relationships with others. It's noted that excessive production of negative emotions deprives individuals of effective communication and promotes the formation of negative personal life scenarios. Individuals become unable to anticipate the consequences of their actions, which increases the negative entropy in their interactions with others, leading to further destruction of their social environment. The article suggests ways to overcome manifestations of resentment and prevent the development of resentment through cognitive growth and the acquisition of social maturity. It outlines approaches to seeking reconciliation and granting forgiveness to those whom the individual resents, which is the most effective action in mitigating the destructive effects of personal resentment.

Key words: *impact, emotions, infantilism, cognitive growth, resentment, resentment, reconciliation, personality traits.*

Гарькавець Сергій Олексійович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Волченко Лариса Петрівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

**Сабадуха О.В. (ORCID 0000-0002-7227-1278),
Оксютович М.О. (ORCID 0000-0001-8574-4268),
Матеюк О.А. (ORCID 0000-0002-4930-3091),
Гаркуша С.Л. (ORCID 0009-0008-9490-4559)**

ЗНАЧЕННЯ САМОДИСТАНЦІЮВАННЯ В ПРОЦЕСІ ПОДОЛАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ КРИЗ І ТЕРАПІЇ ПСИХОСОМАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ

У статті проаналізовано значення самодистанціювання в процесі подолання психологічних криз і терапії психосоматичних розладів. Визначено зміст і види реактивних та психогенних невротичних станів, що лежать в основі психосоматичних розладів. На основі психологічних поглядів В. Франкла та метафізичної концепції особистості доведено, що розвиток невротичного стану залежить не стільки від травматичних життєвих подій, скільки від структури характеру та ступеня духовного розвитку людини (залежна особистість, посередня особистість, зріла особистість, геній).

Визначено типові психологічні реакції на реактивні та психогенні невротичні стани: неадекватна пасивність («втеча») та неадекватна активність (боротьба «проти», «за»). Проаналізовано особливості самодистанціювання в процесі подолання психологічних криз: неприйняття себе, почуття образи, деструктивної фіксації думками на минулому, тривоги, страху, obsесивно-компульсивного розладу, конфліктності, екзогенної депресії, почуття провини. Обґрунтовано, що процес самодистанціювання реалізується через практичне застосування психологічної практики «Прийняття», яка має нейробіологічне значення: зниження активності мигдалеподібного тіла й активізація вентролатеральної та медіальної префронтальної кори. На основі поглядів А. Корба доведено, що мішенню психотерапії та психосоматичної терапії зокрема є заспокоєння лімбічної системи (емоційної структури головного мозку) та активізація префронтальної кори (свідоме), що контролює активність смугастого тіла (несвідомі імпульси та звички). Зазначено, що механізм психологічного прийняття може здійснюватися в трьох формах: вербальному, емоційно-образному та тілесному. На основі поглядів Е. Егер доведено, що

психологічна практика «Прийняття» в процесі самодистанціювання передбачає дотримання певних психотерапевтичних правил, а саме: встановлення довірливого контакту з пацієнтом за допомогою застосування «його мови».

Визначено індивідуальні відмінності між різними ступенями духовного розвитку людини щодо здатності до самодистанціювання. На основі метафізичної концепції особистості доведено, що залежна особистість не здатна до самодистанціювання, бо прагне лише уникати страждань. Посередня особистість здатна до самодистанціювання за умови зовнішньої допомоги психолога чи психотерапевта. Зріла особистість здатна до самодистанціювання, приймати те, що не в змозі змінити й зосереджується на тому, що може контролювати. Людина геніального рівня духовного розвитку також спроможна до самодистанціювання, але й водночас здатна започаткувати новий спосіб життя (нову парадигму).

Ключові слова: *психологічна криза, невроз, неадекватна пасивність, неадекватна активність, психосоматичні розлади, самодистанціювання, психологічна практика «Прийняття».*

Постановка проблеми. У житті людини час від часу можуть виникати реактивні та психогенні неврози. Проблемою є психологічна реакція людей на неврози: неадекватна пасивність та неадекватна активність. Тобто людина проявляє психологічну реакцію втечі, уникання; в іншому випадку – реакцію боротьби («проти» або «за»). Такі реакції лише загострюють перебіг неврозу й можуть зумовлювати розвиток психосоматичних розладів: функціональних порушень внутрішніх органів та опорно-рухового апарату. Отже, метою статті є аналіз процесу самодистанціювання в контексті подолання психологічних криз й терапії психосоматичних порушень, що передбачає аналіз психологічної реакції людей на певні реактивні та психогенні неврози та визначення особливостей процесу самодистанціювання для усунення неврозів й терапії психосоматичних розладів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу дослідженню етіології (соматогенної, психогенної) та симптомології (феноспсихічної, феносоматичної) психічних розладів здійснив В. Франкл (Франкл, 2016). До реактивних неврозів він відносить невроз страху, obsesивно-компульсивні розлади (ОКР), сексуальні порушення потенції, оргазму, розлади сну; особливістю яких є невротичні реакції за типами: неадекватна пасивність і неадекватна активність. Так, типовою реакцією на страх у людини є втеча від

страху – неадекватна пасивність. Однак, чим дужче людина тікає від страху, тим більше він посилюється. Реакцією на ОКР – є боротьба проти нав'язливої думки чи власної дії – неадекватна активність. Але чим активніше людина бореться з нав'язливим станом, тим сильніше він проявляється. Реакцією на розлади сну або порушення сексуальних функцій (потенція, оргазм) – є боротьба за насолоду – неадекватна активність. Проте чим більше людина намагається досягнути бажаного стану – тим далі він від неї тікає.

Під психогенними невротами прийнято розуміти такі психічні розлади, що викликані психологічною травмою внаслідок внутрішніх чи зовнішніх конфліктів. Клінічна картина характеризується зниженням інтелектуальної активності, астеничними, істеричними та нав'язливими станами. Однак В. Франкл зазначає, що психогенний невроз не обов'язково є зумовлений життєвою кризою, психологічною травмою чи конфліктом. Те, наскільки важка життєва ситуація й викликана нею психологічна травма, наскільки вона травмує людину, залежить від самої людини, її характеру, здатності переносити це страждання, а не від переживань як таких. Більше того, «досвід табірної життя показує, що людина таки має свободу вибору. Було чимало прикладів, часто героїчного характеру, які довели, що апатію можна подолати, а роздратованість стримати. <...> Людину можна позбавити всього, крім єдиного: останньої людської свободи – обирати власне ставлення до будь-яких наявних обставин, обирати власний шлях. <...> Отже, кожна людина здатна, навіть під впливом обставин, вирішувати ким стане духовно й фізично. Вона може зберігати свою людську гідність навіть у концентраційному таборі» (Франкл, 2016: 80–81). Ми погоджуємось з позицією психолога, але зробимо уточнення: те, наскільки впливають на людину зовнішні й внутрішні конфлікти, залежить від ступеня її духовного розвитку (Сабадуха В.О., 2019). Додамо, що на певні психогенні невротичні стани, як і на реактивні, також виникають типові психологічні реакції – неадекватна пасивність або неадекватна активність. Проаналізуємо типові психологічні реакції людини на деякі психогенні та реактивні невротичні стани та особливості процесу самодистанціювання щодо подолання психологічних криз й терапії психосоматичних розладів.

Мета статті: проаналізувати значення самодистанціювання в процесі подолання психологічних криз і терапії психосоматичних розладів.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

1. Психогенний невротичний стан: низька самооцінка, неприйняття себе. Психологічна реакція – неадекватна активність. За низької самооцінки людина

бореться з тими своїми якостями та рисами, за які себе критикує: намагається їх приховати або лає себе, коли вони проявляються. Процес самодистанціювання в даному випадку передбачає прийняття своїх якостей та рис, що викликали самокритику. Лише після їхнього прийняття можливий процес розвитку власних здібностей та формування адекватної самооцінки. Щодо цього К. Роджерс зазначає, що виникає цікавий парадокс: коли людина приймає себе такою, якою є, вона згодом починає змінюватись. Цьому його навчив як власний досвід, так і досвід багатьох пацієнтів: ми не змінюємося доти, доки цілком не приймемо себе такими, якими ми є насправді. А потім зміна власного «Я» відбувається природно та ніби непомітно. До подібних висновків доходить й Ж. Філіпп, який зазначає, що змінювати самого себе, самовдосконалюватися можна лише тоді, коли ми спочатку приймаємо свої недоліки, визнаємо їх як факт і перестаємо з ними боротися.

Е. Егер наводить клінічний випадок із своєї практики, коли до неї звернулася молода жінка з ожирінням, через яке вона називала себе лайливими словами і була впевнена, що через свій зовнішній вигляд її чоловік та діти її соромляться та зневажають. «Але для того, аби вона стала такою, якою воліла, вона спершу мусила полюбити себе такою, якою була» (Егер, 2022: 324–325). Психолог описує практичні техніки, які були застосовані в процесі психотерапії, унаслідок яких пацієнтка суттєво підвищила самооцінку, стала проявляти невимушеність у поведінці, відчувати більше радості в житті та втрачати вагу. Як підсумовує Е. Егер, «вивільнення починається з прийняття!» (Егер, 2022: 325). Отже, лише після того, як ми здобули мир із самим собою, можливий процес духовного вдосконалення. Прийняття своїх якостей може відбуватися орієнтовно за такою психологічною установкою: «Так, я маю недоліки! Так, я приймаю свою недосконалість!»

2. Психогенний невротичний стан: почуття образи. Психологічна реакція – неадекватна активність. Людина уявно часто повертається в ту ситуацію, де зазнала образи, й подумки бореться з кривдником та його діями на кшталт: «Як він міг (могла) так вчинити? Це несправедливо!» або «Яке він (вона) має право таке говорити про мене? Це неподобство!» І чим більше людина буде в думках боротися проти образливої ситуації, тим більше вона викликатиме безліч негативних емоцій. Процес самодистанціювання в даному випадку передбачає прийняття як факту тієї життєвої ситуації, яка викликала обурення, гнів, образу. Прийняття образливої ситуації може відбуватися орієнтовно за такою психологічною установкою: «Так, люди далекі від досконалості й вони можуть

помилятися, діяти грубо, ганебно, безчесно та всупереч моїм очікуванням! Я визнаю це!»

3. Психогенний невротичний стан: деструктивна фіксація думками на минулому. Психологічна реакція – неадекватна пасивність. Минуле кожної людини сповнене подіями різного характеру: як позитивними, так і негативними. Різко негативні переживання, пов'язані з минулим, характеризуються як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Типовою реакцією в такій ситуації є втеча людини від психотравматичної ситуації минулого, а саме – вона намагається її забути, виштовхнути в найглибші та темні закутки своєї пам'яті.

Утім, чим більше людина намагається витиснути зі своєї свідомості згадки про негативні події минулого, тим частіше вони виринають у пам'яті та актуалізують негативні переживання. Е. Егер зазначає: «Коли ми ховаємо наші таємниці та історії якнайглибше, вони стають нашою травмою, нашою в'язницею. Ми не зменшуємо наш біль, навпаки – відмовляючись від можливості його прийняти, ми зводимо собі цегляні мури та сталеві паркани. Коли ми не дозволяємо собі журитися за втраченим, не лікуємо ран, не засмучуємося через зневіру, ми дозволяємо їм лишатися в нашому житті. Свобода полягає в тому, аби прийняти все, що сталося» (Егер, 2022: 26). Тому практика самодистанціювання в даному випадку полягає в тому, аби прийняти як факт ту ситуацію минулого, яка викликає негативні переживання. «Ви не в силі змінити те, що сталося, не в силі змінити те, що зробили ви чи зробили з вами. Але ви можете обрати життя зараз» (Егер, 2022: 391).

У цьому контексті В. Франкл, підкреслює, що людині властиве відчуття певної внутрішньої свободи навіть щодо власного минулого. Негативні події минулого варто не лише прийняти як факт, а й можна взяти з них певні уроки. Досвід помилок минулого можуть слугувати матеріалом для побудови кращого майбутнього. «А те, що ми витерпіли, може стати нашим здобутком у майбутньому. <...> Не тільки наш досвід, але все, що ми зробили, усі наші величні думки, усі наші страждання, усе це не втрачене, хоча й у минулому; усе це існує в нашому бутті. Минуле – це також вид буття і, можливо, його найпевніший різновид» (Франкл, 2016: 96–97). Отже, прийняття психотравматичних подій минулого може відбуватися орієнтовно за такими психологічними установками: «Так, сталося те, що сталося! Нехай буде так! Я приймаю усі події свого життя!» Або: «Так, що було, те було, я приймаю процес розвитку свого життя! Це мій унікальний життєвий досвід!»

4. Реактивний невротичний стан: тривога, страх. Психологічна реакція – неадекватна пасивність. При використанні понять «тривога» та «страх» необхідно визначити їх суттєві відмінності та тотожності. Тривога – побоювання, відчуття низької вірогідності (за типом, а раптом) виникнення того, чого людина не бажає або боїться. Страх – відчуття великої вірогідності виникнення того, чого людина боїться. Але, незважаючи на ці відмінності, у людини під час переживання тривоги або страху виникає типова реакція – втеча (неадекватна пасивність).

В. Франкл зазначає, що втеча від власного страху шляхом уникнення ситуацій, що його викликають, грає вирішальну роль у фіксації невротичного патерну реагування на кшталт фобії (Франкл, 2016: 131–132). Схематично це може виглядати так: приступ страху → боязнь страху → втеча від страху → реактивний невроз страху.

Але парадокс полягає у тому, що чим більше людина тікає від тривоги або страху, тим більше вони посилюються. Зважаючи на це, В. Франкл пропонує для здійснення процесу самодистанціювання техніку парадоксальної інтенції, яка виконується на основі трьох правил: 1) побажання собі того, чого боїшся; 2) формулювання парадоксальної інтенції у посиленій, перебільшеній формі; 3) висловлювання парадоксальної інтенції в гумористичній формі. В. Франкл підкреслює, що пацієнт має об'єктивувати невроз і себе від нього дистанціюватися. «Згідно з цією методикою пацієнту з фобією пропонують хоча б на мить заграгнути того, чого він боїться. <...> Така процедура, однак, використовує специфічну людську здатність поглянути на себе збоку із гумором» (Франкл, 2016: 133–134). Парадоксальні наміри – це емпіричне підтвердження й клінічне застосування також і психологічних поглядів І. Олпорта. Крім того, В. Франкл наголошує, що лікар не має права соромитися підказати пацієнту, навіть зіграти перед ним те, що пацієнт повинен сказати сам собі.

Механізм парадоксальної інтенції дозволяє суттєво зменшити рівень категоричних очікувань, що посилюють тривогу. Необхідно відмовитися від конфлікту «очікування-реальність». Віра в те, що усе має бути таким, як ми задумали чи захотіли, руйнівна для психіки. Поясна звивина постійно порівнює «реальність» та «очікування, варіанти, альтернативи» – і це безпосередньо впливає на рівень дофаміну. Якщо людина відкидає категоричні очікування щодо майбутнього й натомість починає приймати, цінувати, любити й отримувати задоволення від того, що має, – дофамін буде високим. У загальній формі прийняття ситуації, що викликає тривогу, страх може відбуватися орієнтовно за

такою психологічною установкою: «Хай буде, що буде! Та нехай трапиться, що трапиться!»

5. Реактивний невроз нав'язливих станів або obsесивно-компульсивний розлад – ОКР. Психологічна реакція – неадекватна активність. Невроз нав'язливих станів – це психічний розлад, за якого людина боїться того, що вона сама може вчинити. Наприклад, зробити якусь помилку на роботі, чимось захворіти, почервоніти, спітніти або почати битися в треморі в якийсь невідповідний момент. Фактично людина боїться саму себе й починає боротися сама з собою, намагаючись опанувати свій стан. В. Франкл розмежовує особливості психологічної реакції на страх та ОКР. Так, якщо той, що страждає від неврозу, починає втечу від страху, тоді як той, що страждає від obsесивно-компульсивного розладу, вступає в боротьбу зі своїми нав'язливими ідеями. Учений продовжує аналіз психологічної реакції на невроз нав'язливих станів й підкреслює, що «пацієнт бореться з ідеями, що ними одержимий. Однак таким чином він лише підживлює їх, оскільки тиск викликає зворотний тиск. І знову ж таки симптом посилюється!» (Франкл, 2016: 137). Схематично це може виглядати так: нав'язлива ідея → страх перед нав'язливою ідеєю → боротьба проти нав'язливої ідеї → реактивний невроз нав'язливостей.

Але парадокс у тому, що чим більше людина бореться з нав'язливими станами – тим більше вони посилюються. Тому від пацієнта вимагається, щоб він захотів втілення того (при фобії) чи відповідно сам здійснив те (при неврозі нав'язливих станів), чого він так боїться. Логотерапія намагається змусити пацієнта хотіти чи робити те, що він так боїться. У загальній формі прийняття ситуації, що викликає ОКР, може відбуватися орієнтовно за такою психологічною установкою: «Хай буде, що буде! Та нехай трапиться, що трапиться!» В. Франкл пропонував пацієнтам різні форми парадоксальної інтенції при таких фобіях та неврозах нав'язливих станів як тривожний розлад протягом 24 років, що включав клаустрофобію, агорафобію, страх ліфтів, висоти; приступах сильного серцебиття та відчутті втрати свідомості; страхові захворюти інфекційними хворобами в людних місцях й навіть кримінофобії. А за нав'язливого страху спітніти парадоксальний намір звучить так: «Раніше з мене стікав літр поту, а зараз стече щонайменше десять» (Франкл, 2016: 133). Висновуючи щодо техніки парадоксального наміру, В. Франкл зазначає, що вона ефективна незалежно від етіологічної основи випадку (Франкл, 2016: 137).

6. Психогенний невротичний стан: конфліктність (дратівливість у спілкуванні, критика інших). Психологічна реакція – неадекватна активність.

Проблему конфліктності ми пов'язуємо з високим рівнем егоцентризму. Людина, яка не враховує інтереси інших людей, а керується лише власними соціально-психологічними установками, часто потрапляє в конфліктні ситуації. На думку А. Адлера, егоцентризм може призводити не лише до конфліктних ситуацій, а й до психічних розладів – неврозів. Недостатньо розвинуте почуття єдності є еквівалентом орієнтації на даремну життєдіяльність. Індивіди з недостатньо розвинутим почуттям єдності складають групи проблемних дітей, злочинців, душевнохворих, алкоголіків. До подібних висновків доходить Е. Егер і підкреслює, що егоцентрична позиція унеможливує процес формування соціальної єдності: не може бути «ми», поки є «я» (Егер, 2022: 247).

Егоцентрична людина у взаємодії з іншими демонструє неадекватну активність – вона бореться (проявляє надмірну критику) проти їх світоглядної позиції або поведінки. Вона намагається змінити інших, сподіваючись, що її життя та оточення зміниться на краще. Утім, чим більше людина демонструє боротьбу щодо інших, тим більше у неї виникає внутрішнього напруження та супротиву від оточення. Е.Егер доводить, що ми залишаємося жертвами, поки перекладаємо відповідальність за наше благополуччя на інших, намагаючись їх виправити, щоб вони відповідали нашим очікуванням. Психологиня наголошує, що «замість того, аби бути впевненими у собі, поважаючи разом із тим права і вірування інших, та вирішувати виключно за себе, ми можемо ставати агресивними (вирішувати за інших) <...> чи пасивно-агресивними (вирішувати за інших, перешкоджаючи їм досягти того, що вони обрали для себе)» (Егер, 2022: 350). Отже, самодистанціювання в подоланні конфліктності передбачає прийняття дій інших людей та водночас формування почуття власної відповідальності за своє психічне та фізичне самопочуття. Прийняття ситуації, що породжує конфліктність може відбуватися орієнтовно за такою психологічною установкою: «Я приймаю той факт, що люди роблять так, як вважають за потрібне! Кожен діє згідно з рівнем свого духовного розвитку!»

7. Психогенний невротичний стан: екзогенна депресія. Психологічна реакція – неадекватна активність. Екзогенна депресія часто виникає на фоні невідповідності між бажаним та дійсним. Чим більша ця невідповідність, тим глибша психологічна криза. У даному контексті варто пригадати психофізіологічну модель психосоматичних розладів, яка має назву «Фрустрація». Фрустрація також є зумовленою відчуттям невідповідності між бажаним та дійсним, що детермінує розчарування, надмірну самокритику, образу, тривогу, апатію та екзогенну депресію. У стані екзогенної депресії людина

проявляє реакцію внутрішньої боротьби проти соціальної ситуації, яка не відповідає її очікуванням або системі цінностей. У процесі внутрішньої боротьби вона намагається уникнути цієї ситуації, цих страждань. Але намагаючись уникнути страждань, вона потрапляє в додаткові страждання. Щодо цього В. Франкл пише: «Чим сильніше людина намагається уникнути неприємностей чи страждання, тим глибше вона занурюється в додаткові страждання» (Франкл, 2016).

Сучасні провідні фахівці в галузі клінічної психології: Дж. Тисдейл, М. Вільяме, З. Сигал – зазначають, що звичка боротися з тим, або уникати того, що викликає страждання, називається аверсією. Аверсія – це прагнення сховатися, позбавитися, відключитися від того, що сприймається як неприємне. Це та сила, яка утримує нас в таких негативних емоціях як депресія, тривога, гнів і стрес. Але чим більше людина бореться проти ситуації, що викликає депресію, чим більше намагається уникнути неприємних переживань, тим глибше занурюється в стан депресії.

Процес самодистанціювання в даному випадку передбачає прийняття тієї життєвої ситуації, що викликає депресію, а також визнання як факту того, що є на даний момент. Бо у стані екзогенної депресії людина не приймає реальність, у якій живе. Першим кроком до психологічного одужання є прийняття психотравматичної реальності. Але варто підкреслити, що прийняття не означає, що ми не можемо працювати з тим, щоб змінити світ чи обставини. Але це означає, що поки ми не приймемо щось таким, яким воно є, не будемо намагатися змусити те щось бути тим, чим вони не є, і це може спричинити численні труднощі.

Звісно, людина має займати позицію активного, свідомого й вільного суб'єкта діяльності. Ця позиція передбачає не лише активну соціальну діяльність та творче перетворення дійсності, а й здатність займати сміливу, осмислену позицію прийняття тих життєвих обставин, що викликають біль та страждання. Допоки людина бореться з фактом невідповідності між бажаним та дійсним, намагається уникнути страждань, вона залишається рабом обставин та страждань. Лише спроможність прийняти реальність, зайняти усвідомлену та осмислену позицію веде до внутрішньої свободи. Прийняття реальності – це не пасивне смирення чи відмова від змін. Прийняття реальності – це значить зберігати залученість, інтерес, вдячність, прийняття та схвалення до усього, що відбувається. Адже прийняття реальності є першим кроком для її осмислення та змін. Прийняття ситуації, що викликає екзогенну депресію, може відбуватися

орієнтовно за такою психологічною установкою: «Я приймаю все, що відбувається і буде відбуватися в моєму житті! Нехай буде так! Я вдячний за все!» Варто підкреслити, що вдячність – є вищою формою прийняття життєвих ситуацій.

8. Психогенний невротичний стан: почуття провини. Психологічна реакція – неадекватна активність. Психологічний стан людини після скоєння помилки в будь-якій сфері життєдіяльності (особистій, соціальній, професійній) характеризується тим, що людина починає подумки боротися сама з собою, ставити собі риторичні питання на кшталт: «Ну як я міг (могла) так вчинити?», «Чому я так вчинив (ла)?» «Але питати «чому? – все одно, що залишатися в минулому, залишатися разом з почуттям провини...» (Егер, 2022: 381). Чим більше людина знаходиться в стані внутрішньої боротьби, тим більше у неї загострюється почуття провини.

Утім, як зазначає В. Франкл, людина потенційно має психологічні можливості очистити власну психіку від болісних переживань, пов'язаних із почуттям провини. Людина здатна змінювати своє ставлення до обставин й до самої себе, робити висновки та винести уроки – інакше вона б не була людиною. Процес самодистанціювання в процесі очищення психіки від почуття провини передбачає прийняття свого вчинку, де була зроблена помилка. Прийняття за своїм змістом у даному випадку тотожне каяттю. Так, В. Франкл, аналізуючи другий аспект трагічної тріади (біль, провинна, смерть), зазначає, що люди, які зробили помилку, здатні прийняти свій вчинок, розкаяться та взяти відповідальність на себе «за подолання провини, піднімаючись над нею, піднімаючись над собою, змінюючись на краще» (Франкл, 2016: 155–156). Прийняття ситуації, що викликає почуття провини, може відбуватися орієнтовно за такою психологічною установкою: «Так, я далекий від досконалості й визнаю, що зробив помилку! Нехай це буде мені уроком!» Або: «Так, я визнаю недосконалість своїх учинків та приймаю свій життєвий досвід!»

Звісно, в процесі самодистанціювання психологічна практика «Прийняття» передбачає дотримання певних психотерапевтичних правил. Насамперед психосоматичний терапевт має встановити довірливий контакт з пацієнтом. Для цього необхідно використовувати такий прийом: говорити «мовою пацієнта». Зазначимо, що цей прийом використовує у своїй психотерапевтичній практиці Е. Егер: «Я віддзеркалюю їхній стан (якщо вони бажають сидіти тихо, я теж сиджу тихо, якщо вони воліють скаженіти та кричати, я кричу з ними, я підлаштовую власну мову до мови пацієнта) на знак суцільного

прийняття. І формую ту модель поведінки (як дихати, відкриватися, жестикулювати, слухати), яка може сприяти розвитку та лікуванню» (Егер, 2022: 354–355). Механізм прийняття може здійснюватися у таких формах: вербальне прийняття (після релаксаційних практик пацієнт уявляє психотравматичну ситуацію та водночас вголос промовляє фразу на прийняття); емоційно-образне прийняття (після релаксаційних практик пацієнт уявляє психотравматичну ситуацію та намагається цей образ збільшити, масштабувати); тілесне прийняття (якщо після вербального та емоційно-образного прийняття ще залишається тілесне напруження під час уявного образу психотравматичної ситуації – необхідно спостерігати ці тілесні відчуття, а потім почергово напружувати цю ділянку тіла і розслабляти). Варто підкреслити спроможність до процесу самодистанціювання людей різного рівня духовного розвитку. Так, за метафізичною концепцією особистості залежна особистість не здатна до самодистанціювання, бо прагне лише уникати страждань. Посередня особистість здатна до самодистанціювання, але лише за умови професійної допомоги психолога чи психотерапевта. Зріла особистість здатна приймати те, що не в змозі змінити й зосереджується на тому, що може контролювати. Людина геніального рівня духовного розвитку також спроможна до самодистанціювання, але й водночас здатна започаткувати новий спосіб життя (нову парадигму).

Висновки. Процес самодистанціювання на практичному рівні реалізується через психологічну практику «Прийняття», яка є структурною частиною методу самотрансцендентної психосоматичної терапії (Сабадуха О.В., 2019). Практика «Прийняття» має позитивне нейробіологічне значення. Так, вона активізує вентролатеральну та медіальну префронтальну кору мозку, а активність мигдалини знижується (Корб, 2019). Відбувається нейтралізація старих нейронних зв'язків, що викликають деструктивні переживання та зменшується активність лімбічної системи. Тобто зникає гострота переживання негативних емоцій, почуттів і, навпаки, виникає контроль та регуляція поведінки. Отже, процес самодистанціювання й зокрема практика «Прийняття» дозволяє активізувати свідомість, а відповідно, зменшується негативний вплив несвідомого.

Література

1. Егер Е. І. Вибір: прийняти можливе. Київ: Книголав, 2022. 400 с.
2. Корб А. У пастці депресії. Як подолати тривожність і радити життю. Київ: 2019. 216 с.

3. Сабадуха В.О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
4. Сабадуха О.В. Метод самотрансцендентної психосоматичної терапії як спосіб корекції фізичного та психологічного здоров'я людини. Взято з: <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/159>
5. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 160 с.

References

1. Eger E. I. (2022). *Vybir: pryiniaty mozhyve. [Choice: it is possible to accept].* Kyiv: Knyholov [in Ukrainian].
2. Korb A. (2019). *U pasttsi depresii. Yak podolaty tryvozhnist i radity zhyttiu. [Trapped in depression. How to overcome anxiety and enjoy life].* Kyiv : Nash format [in Ukrainian].
3. Sabadukha V.O. (2019). *Metafizyka suspilnoho ta osobystisnoho buttia: monohrafiia. [Metaphysics of social and personal existence: monograph].* Ivano-Frankivsk: IFNTUNH [in Ukrainian].
4. Sabadukha O.V. (2019). *Metod samotransstendentnoi psykhosomatychnoi terapii yak sposib korektsii fizychnoho ta psykholohichnoho zdorovia liudyny. [The method of self-transcendent psychosomatic therapy as a way of correcting a person's physical and psychological health].* Vziato z: <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/159> [in Ukrainian].
5. Frankl V. (2016). *Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori. [Man in search of true meaning. A psychologist in a concentration camp].* Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].

Sabadukha O.V., Oksyutovych M.O., Mateyuk O.A., Harkusha S.L.

THE IMPORTANCE OF SELF-DISTANCING IN THE PROCESS OF OVERCOMING PSYCHOLOGICAL CRISES AND THERAPY OF PSYCHOSOMATIC DISORDERS

The article analyses the importance of self-distancing in the process of overcoming psychological crises and therapy of psychosomatic disorders. The content and types of reactive and psychogenic neurotic states underlying psychosomatic disorders were determined. Based on the psychological views of V. Frankl and the metaphysical concept of personality, it was proved that the development of a neurotic state depends not so much on traumatic life events, but on the structure of character

and the degree of spiritual development of a person (dependent personality, mediocre personality, mature personality, genius).

Typical psychological reactions to reactive and psychogenic neurotic states were determined: inadequate passivity ("escape") and inadequate activity (struggle "against", "for"). The features of self-distancing in the process of overcoming psychological crises were analysed: self-rejection, feelings of resentment, destructive fixation with thoughts on the past, anxiety, fear, obsessive-compulsive disorder, conflict, exogenous depression, guilt. It was proved that the process of self-distancing is realized through the practical application of the psychological practice of "acceptance", which has neurobiological significance: a decrease in the activity of the amygdala and activation of the ventrolateral and medial prefrontal cortex. Based on the views of A. Korb, it was proved that the goal of psychotherapy and Psychosomatic Therapy, in particular, is to calm the limbic system (the emotional structure of the brain) and activate the prefrontal cortex (conscious), which controls the activity of the striatum (unconscious impulses and habits). It was noted that the mechanism of psychological acceptance can be carried out in three forms: verbal, emotional-figurative and physical. Based on the views of E. Eger, it was proved that the psychological practice of "acceptance" in the process of self-management implies compliance with certain psychotherapeutic rules, namely: establishing trusting contact with the patient through the use of "his language".

Individual differences between different degrees of spiritual development of a person regarding the ability to self-distancing were determined. On the basis of the metaphysical concept of personality, it was proved that the dependent person is not capable of self-distancing, because he seeks only to avoid suffering. A mediocre person is capable of self-distancing with the external help of a psychologist or psychotherapist. A mature person is capable of self-distancing, accepting what they can't change, and focusing on what they can control. A person of a brilliant level of spiritual development is also capable of self-distancing, but at the same time is able to start a new way of life (a new paradigm).

Key words: *psychological crisis, neurosis, inadequate passivity, inadequate activity, psychosomatic disorders, self-management, psychological practice of "acceptance".*

Сабадуха Олексій Володимирович - Голова української асоціації психосоматичної терапії, доцент кафедри психології та соціального забезпечення

Державного університету «Житомирська політехніка», кандидат філософських наук;

Оксютович Марина Олександрівна - доцент кафедри психології та соціального забезпечення Державного університету «Житомирська політехніка», кандидат філософських наук;

Матеюк Олег Анатолійович - професор кафедри психології та соціального забезпечення, Державний університет «Житомирська політехніка», доктор психологічних наук, професор;

Гаркуша Світлана Леонідівна - експерт з легеневої артеріальної гіпертензії в Житомирській області, доцент кафедри психології та соціального забезпечення Державного університету «Житомирська політехніка», кандидат медичних наук.

Свитко О.В. (ORCID 0009-0005-8812-5872)

ІНТЕРАКЦІЙНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО РІВНЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ЛЮДЬМИ

Стаття присвячена актуальній проблематиці інтерактивної толерантності людини в процесі її спілкування і діяльності. В статті стисло розкривається історія терміностановлення толерантності; аспекти, в яких вивчається цей феномен; подається психологічне тлумачення толерантності й визначається інтеракційна толерантність як багатокomпонентне, багатовимірне явище; зазначається, що толерантність являє собою норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами, готовність прийняти інші логіки і погляди. Через це вона (толeрантність) стає умовою збереження різноманітності, своєрідності, індивідуальності, неповторності, виступає певним історичним правом на відмінність, несхожість, інакшість, інішість. Акцентується увага на тому, що інтеракційну толерантність можна одночасно віднести і до соціальної і до психологічної толерантності. Будучи різновидом соціальної толерантності, інтеракційна толерантність представлена як міжіндивідуальною, так і міжсоціумною формами прояву. Як різновид психологічної толерантності, інтеракційна толерантність пов'язана як із специфікою міжгрупових відносин і стосунків, так із тими видами психологічної толерантності, що визначаються специфікою міжгрупової взаємодії. Це, зокрема такі види психічної толерантності, як: міжвидова толерантність (відносини людини з представниками інших біологічних видів), міжстатева толерантність, міжвікова толерантність, міжетнічна толерантність, міжкласова толерантність, міжконфесійна толерантність, міжментальна толерантність.

Мета статті полягає у репрезентуванні загальних розумінь толерантності та характеристик феномена «інтеракційна толерантність» як предмету психологічного дослідження, описі його істотних властивостей і ознак.

Ключові слова: інтеракція, толерантність, вплив, взаємодія, спілкування, взаємовідносини, стосунки.

Постановка проблеми. Існування сучасної цивілізації в непростих умовах взаємодії її представників неодноразово довело, що толерантність є одним із найважливіших факторів, що сприяє гармонійним взаємовідносинам між людьми та між різними суспільствами і країнами, забезпечуючи мир і злагоду в планетарному просторі.

Толерантність являє собою норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами, готовність прийняти інші логіки і погляди. Через це толерантність виступає умовою збереження різноманітності, своєрідності, індивідуальності, неповторності, виступає певним історичним правом на відмінність, несхожість, інакшість, іншійсть.

Сьогодні в наукових працях філософського і психологічного характеру толерантність розглядається як доволі поширене поняття в людській культурі, що означає розумне терпіння, терпимість, поблажливість до чого-небудь або до кого-небудь на підставі певної гуманістичної установки.

Серед різних видів толерантності, виокремлених дослідниками в різних наукових галузях, особливо важливим видом є інтеракційна толерантність.

Інтеракційна толерантність особливо важлива в різних професійних спільнотах, об'єднаннях, в спільній командній роботі представників різних професій, в міжгрупових і внутрішньогрупових стосунках. Досягнення взаєморозуміння виключає можливість байдужості і перетворює толерантність в зацікавлену можливість прийняти іншого таким, яким він є.

Важливим компонентом толерантності є відповідальність людини, на чому наголошували такі відомі вчені, як К. Поппер і М. Хайдеггер. При цьому толерантність розуміється як атрибут вільного демократичного суспільства. На першому місці виявляється створення країною та її інституціями умов для визнання і реалізації людиною-громадянином своїх прав і свобод. В той же час толерантність вимагає від самої людини певного терпимого ставлення до інших. З огляду на це, толерантність є інтегративною особистісною якістю, характеристикою будь-якого суб'єкта діяльності, відповідно до якої він (суб'єкт), маючи власну позицію, визнає право іншого суб'єкта мислити і діяти інакше, вбачає в усьому цінність і виявляє готовність будувати з ним взаємодію при врахуванні всіх можливих поглядів і позицій. Така інтеракційна толерантність

сприяє попередженню конфліктів і встановленню конструктивної взаємодії та взаєморозуміння між людьми в спільній діяльності і в спілкуванні.

Серед усіх різновидів соціально-психологічної толерантності найменш дослідженим видом толерантності в психології є інтеракційна толерантність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел засвідчив, що проблематика толерантності була останнім часом предметом досліджень в різних галузях знань. В філософії Р.І. Кузьменко досліджувалося питання толерантності в людському бутті, виходячи з екзистенціальних та гендерних вимірів (Кузьменко, 2020); принципи діалогу і толерантності у розгортанні сучасного культурно-освітнього простору – О.М. Троїцькою (Троїцька, 2017). Методологічні аспекти компонентів міжетнічної толерантності вивчалися Л.І. Залановською (Залановська, 2015). Соціально-філософський аналіз толерантності як детермінанти ефективності міжкультурної комунікації здійснили Л.І. Компанієць і О.О. Убейволк (Компанієць & Убейволк, 2017). Питання національної ідентичності в добу глобалізації в аспекті толерантності, як імперативу, розкрив В.І. Кремень (Кремень, 2011). Генезис феномену толерантності обсервував Ю.А. Тищенко, запропонувавши підхід до її аналізу від філософської категорії до політичного чинника у сфері міжетнічних відносин (Тищенко, 2007). Толерантність з позицій явища міграції представлена в працях О. Тягло (Тягло, 2007).

Психологічні проблеми толерантності аналізувалися в різних аспектах. Так, М.І. Пірен аналізувала толерантність як дієвий чинник злагоди і консолідації (Пірен, 2015). Л. Тарасюк вивчала проблему культури толерантності в сучасному суспільстві (Тарасюк, 2013). Г.В. Калмиков проаналізував і описав взаємовідносини в психологічному альянсі (Калмиков, 2019).

Психологічні особливості розвитку комунікативної толерантності майбутніх психологів представлені в розвідці С.С. Доброскок (2023). Щодо інтеракційної толерантності, то ця проблема до цього часу не була предметом психологічного дослідження. Причинами відсутності вивченості цього феномену в психології є, по-перше, ототожнення багатьма науковцями інтеракційної толерантності як з комунікативною толерантністю, так і з толерантною соціальною перцепцією; по-друге, формулювання визначень понять толерантності відбувається безвідносно до специфіки її видів, що підкреслюють ціннісно-світоглядний, особистісний характер людини як частини її духовної сфери, як інтегративного явища, що формується під впливом багатьох факторів,

а не конкретної індивідуальної здатності, релевантної тому чи тому виду толерантності.

Враховуючи означені причини і стан недостатньої дослідженості проблематики інтеракційної толерантності, **мету статті** вбачаємо в репрезентації загального розуміння толерантності та характеристики феномену «інтеракційна толерантність» як предмету психологічного дослідження, описі його істотних властивостей і ознак.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Відразу слід зазначити, що термін «толерантність» отримав широке поширення ще в епоху просвітництва. В 1689 році британський філософ Джон Локк опублікував «Лист про терпимість», в якому під толерантністю він мав на увазі відмову від насильства як засобу залучення людини до віри. Завдяки працям Локка, Вольтера і Дідро під толерантністю розуміли в основному віротерпимість. Поступово це слово вивільнилося від релігійного відтінку і набуло значення терпимості і поблажливості до усього іншого (світогляду, образу життя, звичаїв, ментальності та ін.).

Етимологічно термін «толерантність» був пов'язаний з латинським *tolerantia*, що означало «стійкість», «витривалість». В старофранцузькій мові цей термін вживався в значенні «переносити страждання, демонструвати силу духу», а в англійській мові на підставі дієслова *tolerate* сформувалося два іменника: 1) *tolerance* – здатність приймати інші почуття, вірування і звички; уміння змиритися з неприємними речами; 2) *toleration* – практика прийняття, смирення з чим-небудь.

Принцип толерантності вперше з'явився у міжнародному праві після Другої світової війни. Спочатку була прийнята Загальна декларація прав людини в 1948 році, потім міжнародний пакт про громадянські і політичні права в 1966 році, а в 1995 році – Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО, яка визначала толерантність як повагу, прийняття і правильне розуміння багатоманіття культур світу, як засіб досягнення миру (<https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/337/>).

В науці навколо терміну «толерантність» точиться багато дискусій, передусім тих, що зумовлені специфікою перекладу цього іншомовного терміну. Латинське слово «*tolerantia*» перекладається на українську мову як терпіння, терпимість до іншого, інакшості, несхожості.

Отже, визначення поняття «толерантність» не можливе без з'ясування змісту поняття «терпимість» та їх взаємозв'язку і взаємозалежності. Через неправомірне ототожнення толерантності з терпимістю у дослідників виникають

заперечення та спроби обґрунтувати різницю між цими феноменами і термінами, що їх номінують. Так, терпимість науковці вважають правильним віднести до релігійного явища, яке відображає пасивну позицію людини, а саме: терпіти – значить наступати на себе, уступати комусь.

Також дискусії тривають і щодо лексичних еквівалентів, які використовуються вченими для повнішого і точнішого тлумачення толерантності. У науковців виникає необхідність тлумачити толерантність ширше, не обмежуючись значенням терміну «терпіти». Тому вони звернулися до трактувань цього латинського слова в інших культурах. С.С. Доброскок було з'ясовано, що латинське слово «tolerantia» перекладається на різні мови дуже своєрідно. Так, в англійській мові цей термін використовується в значенні готовності бути терпимим, поблажливим; у французькій мові – у значенні ставлення, при якому допускається, що інші можуть думати або діяти інакше, ніж ти сам; в іспанській – в значенні здатності визнавати відмінності від своїх власних ідей і думок; в китайській мові – в значенні дозволу, прийняття, буття великодушним щодо інших; в арабській мові – в значенні прощення, прихильності, м'якості, милосердя, співчуття, терпіння, прихильності, доброзичливості до інших (Доброскок, 2023). Значення, в яких вживаються переклади терміну «толерантність» в різних мовах, значною мірою вплинули на наукове розуміння дослідниками цього поняття.

З огляду на багатозначність перекладів цього слова вчені вийшли за межі значення терпимості і почали вживати термін «толерантність» в різних значеннях, трактувати це поняття з урахуванням тієї чи тієї галузі науки і того чи того виду толерантності. Відтак в трактовці терміну «толерантність» з'явилися нові значення цього слова на кшталт: «приймати», «готовність розуміти», «виявляти емпатію», «поблажливість», «готовність прийняття» тощо.

Сьогодні в сучасному західному світі ідея толерантності «живе» як концепція «мультикультуралізму», згідно з якою потрібна підтримка культурної різноманітності як в окремо взятій країні, так і в усьому світі, проголошується важливість терпимості до іншого в усіх її проявах.

При відсутності в сучасних умовах загальновизнаного визначення поняття «толерантність» в кожній науковій галузі вчені намагаються тлумачити толерантність, виходячи з власного предмета дослідження тієї чи тієї науки і розуміння, обмеженого властивими їй концепціями і змістовими компонентами.

В даний час розвитку науки поняття «толерантність» має велику кількість визначень і використовується в різних галузях як філософських, природничих, так

і соціально-психологічних наук. В більш загальному і спрощеному вигляді «толерантність» розглядається як властивість біологічної або соціальної системи приймати контрагента (іншої системи або її елементів), не надавати йому супротиву з огляду на можливий або реальний вплив. Толерантність може бути високою і низькою.

Своєрідно тлумачать толерантність філософи. В екзистенціалізмі ХХ століття «терпимість» розглядається як етичний принцип. У представників цих поглядів, зокрема у К. Ясперса, терпимість міститься в понятті «свідомість», має загальнолюдське значення, є принципом збереження суспільства, елементом збереження стабільності.

М. Хайдеггер розглядає терпимість в онтологічному руслі та двох аспектах. З одного боку, терпимість – це діяльнісно-психологічне настановлення, а з іншого – це спосіб світобачення: елемент світогляду і елемент моральної свідомості. Терпимість, на його думку, протиставлена масі як джерелу насильства і агресії у всіх її формах.

Ж.-П. Сартр і А. Камю вважають, що сенс людського буття полягає в суб'єктивності людини, яка створює для себе ідеали і цінності. Пошук смислу ґрунтується на певних ціннісних структурах, через які відбувається осмислення можливостей людини на фоні дійсності. Тому терпимість характеризує емоційні переживання людини, що базуються на емоційному переживанні (відчаю, розпачі, зневірі), а толерантність зумовлена функцією посередництва між цінностями і смислами, з одного боку, і людиною – з іншого боку. Толерантність сприяє можливості отримання людяності і того, що людина не в кожному випадку може отримати сама, а також пов'язана з рефлексією чужого досвіду. Будучи характеристикою, толерантність, як вони вважають, визначає поведінку людини в найекстремальніших ситуаціях, а в аспекті її здібності, здатності – зберігати свою індивідуальність при знаходженні компромісного рішення в переломні моменти життя. Похідним поняттям щодо толерантності, на їх думку, є відповідальність людини, що вбирає в себе всю різноманітність стосунків, і передусім ціннісні взаємозв'язки, та характеризується нормативно-правовими критеріями (Сартр, 2001).

К. Поппер розглядає толерантність в межах раціоналістичної традиції, звертається до кантовської трактовки «золотого правила» моральності і вважає її важливим компонентом саме відповідальність (Поппер, 1994).

Таким чином толерантність на відміну від терпимості можна вважати такою, що спрямована на набуття як людиною, так і класом, нацією, державою

самовизначеності, і заснована на відкритій взаємодії з «Іншим», без утиснення своїх законних прав, інтересів і при рівноправному існуванні.

Біологічна толерантність означає нездатність системи чинити опір (спротив) впровадженню в неї стороннього елемента. Це відбувається через її неспроможність виявити зовнішній агент з причини однаковості певних властивостей системи об'єкта і системи суб'єкта взаємодії, або при його виявленні кваліфікувати цей агент як шкідливий.

Отже, толерантність біологічних систем вимірюється тією мірою впливу зовнішнього фактор, яка не викликає супротиву йому. Згідно з цією позицією толерантності, терпимості й поступливості протилежні впертість, опірність, нетерпимість. Ця властивість отримала в науці назву «резистентність». А в соціальних і психологічних науках частіше використовується синонімічний термін «інтолерантність». Отже, толерантність і резистентність є протилежними точками позначення діапазону дії у відповідь («дружньої» або «ворожої»), на реальний або можливий вплив контрагента.

Соціальна толерантність представлена міжіндивідуальною і міжсоціумною формами. Види психічної толерантності як феномена визначаються специфікою міжгрупових відношень і стосунків. Інтеракційна толерантність проявляється в здатності людей до взаємодії з різномислячими людьми шляхом домовленостей, узгодження позицій, досягнення компромісів і консенсусу, уміння вибудовувати взаємовідносини на тлі прийняття один одного і взаємоповаги, в намаганні досягти взаємин через діалог, розуміння, мирну налаштованість, емпатію, дружелюбність.

Інтеракційну толерантність можна одночасно віднести і до соціальної і до психологічної толерантності. Як різновид соціальної толерантності, інтеракційна толерантність представлена як міжіндивідуальною, так і міжсоціумною формами прояву. Як різновид психологічної толерантності, інтеракційна толерантність пов'язана як із специфікою міжгрупових відносин і стосунків, так із тими видами психологічної толерантності, що визначаються специфікою міжгрупової взаємодії. Це, зокрема такі види психічної толерантності, як: міжвидова толерантність (відносини людини з представниками інших біологічних видів), міжстатева толерантність, міжвікова толерантність, міжетнічна толерантність, міжкласова толерантність, міжконфесійна толерантність, міжментальна толерантність тощо.

Толерантність людини в соціумі і в психологічних науках розглядається не як вроджена групова або індивідуальна властивість, а як результат постійного і

спрямованого зусилля на конструювання і здійснення певних особистісних і суспільних цінностей і свобод.

В психології наявність і специфіка толерантних установок в поведінці суб'єкта визначається таким: а) генетично заданими параметрами (спосіб сприймання, темперамент); б) соціальними умовами (тривожність, невротизація, впевненість/непевненість в собі, задоволеність/незадоволеність життям, страхи); в) матеріальними і екзистенціональними потребами (можливість спілкування, ідентифікація і самоідентифікація, розвиток самосвідомості тощо); г) суб'єктивними параметрами розвитку (здатність до кооперації і поваги до інших).

Інтеракційна толерантність людини безпосередньо пов'язана з такими психологічними явищами як «взаємодія», «взаємний вплив», вплив груп й індивідів один на одного як неперервний контакт. Власне термін «Інтеракція» походить від англ. *interaction* та двох латинських слів – *inter+* *activus* – діючий. Це безпосередня міжособистісна взаємодія, найважливішою особливістю якої є здатність людини «приймати на себе роль іншої». Сутність інтеракції полягає у тому, що в процесі спільної діяльності і спілкування між людьми виникає контакт, зумовлений індивідуальними особливостями партнерів по спілкуванню, ситуацією, домінуючими стратегіями поведінки, цілями учасників взаємодії і можливими протиріччями. Щодо якості взаємодії з огляду на толерантність, то вона може бути як толерантною, так і інтолерантною.

Інтеракційна толерантність відрізняється від комунікативної толерантності (психолінгвістичного процесу взаємодії) тим, що вона передбачає взаємодію між людьми у формі співробітництва, співпраці, обміну досвідом, досягнення єдиної стратегії спільних дій, налагодження взаєморозуміння, взаємоповаги, безпосередньої організації спільної діяльності суб'єктів тощо.

Інтеракційна толерантність, як феномен психічного життя суб'єкта спілкування, пов'язана з такими явищами як: а) гуманність і альтруїзм; б) унікальність особистості; в) свідоме припущення почуття неприйняття; г) відсутність страхів, тривожності, наявність стабільності і спокою в побуті, міжособистісних і соціальних стосунках; д) активність, здатність до рефлексивної саморегуляції і збереження впевненої поведінки; е) психологічна проникливість, здатність об'єктивно оцінювати інших людей; є) низький рівень навіюваності; ж) навик зворотного психологічного впливу; з) відповідальність; к) поважне ставлення до самого себе, що приймає себе, усвідомлення власної цінності, знання самого себе; л) критичне і рефлексивне мислення, творчість, інтелектуальність; м) рівноправне спілкування, співробітництво, співтворчість,

намагання до взаємного самовираження без придушення інтересів іншого і без відмови від своїх власних цінностей і переконань: н) поблажливість, здатність прощати, виявляти чуткість і довіру; п) терпимість до відмінностей у виконанні певних дій; р) спокій, здатність справлятися з емоційною напругою; с) психологічна стійкість, терпиме ставлення до болісних переживань; т) здатність виявляти всі ознаки толерантності в напружених і ексквізитних ситуаціях (різні погляди, зіткнення оцінок, підходів); ф) відсутність схильності реагувати на несприятливі фактори (емоційно-вольова і моральна схильність) та ін.

Отже, на думку дослідників толерантності терпимість пов'язана, передусім, з психологічними переживаннями і відчуттями людини, тобто з морально-етичним аспектом цієї проблематики, а інтеракційна толерантність відображає соціально-психологічний рівень взаємовідношень між індивідами, їх рівноправну та визнану один одним поведінку незалежно від їхніх фізичних, етнічних, психологічних та інших відмінностей, що є морально-правовим аспектом проблематики. Таким чином, якщо різноманітність людей, народів, ментальностей та ін., є цінністю і гідністю культури (гуманістичний підхід), то толерантність є нормою цивілізованого компромісу різних культур, готовністю до прийняття інших ідей, поглядів, умовою збереження існуючої різноманітності як цінності планетарного світу.

Висновки. Психологічний зміст інтерактивної толерантності – це не окрема властивість або характеристика. Це інтегративний багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, що має кілька вимірювань. В структурі інтеракційної толерантності з позицій цінностей, смислів і особистісних настановлень, тобто з позицій особистісного підходу основою інтеракційної толерантності людини є міжособистісна толерантність, а саме: толерантність як здатність людини, особливий спосіб і якість взаємовідносин і міжособистісної взаємодії в межах спілкування з Іншими у співпраці, співтворчості, співдії, спільній діяльності.

Подальші дослідження інтеракційної толерантності пов'язуватимуться з вивченням психологічних особливостей розвитку інтеракційної толерантності підлітків спортивних шкіл.

Література

1. Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО; Прийнята резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16.11.1995 р. Режим доступу: <https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/337/>

2. [Доброскок С.С.](#) Психологічні особливості розвитку комунікативної толерантності майбутніх психологів. Дис.. на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 Психологія. 2023. с.222
3. Залановська Л.І. Методологія дослідження компонентів міжетнічної толерантності. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія.* Т. 20, Вип. 2(2). 2015. С. 58-68.
4. Калмиков Г.В. Психологія формування професійно-мовленнєвої діяльності майбутніх психологів. Монографія. 2019. Київ: Видавничий дім «Слово», С. 316
5. Кремень, В.Г. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць Серія «Педагогічні науки»,* 1(32). 2011. С. 6-9.
6. Кузьменко Р.І. Толерантність в людському бутті: екзистенціальні та гендерні виміри. Дис.. на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 – філософія. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2020.
7. Компанієць Л.Г., Убейволк О.О. Толерантність як детермінанта ефективності міжкультурної комунікації: соціально-філософський аспект. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* Вип. 15. 2017. с. 74-76.
8. Поппер К. Р. Відкрите суспільство та його вороги. В 2 т. пер. з англ. О. Коваленка. К.: Основи, 1994. Т. 1. 444 с.
9. Сартр Ж-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології. Пер. з французької Віталій Лях, Петро Таращук. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. с.855
10. Тищенко Ю.А. Генезис феномену толерантності: від філософської категорії до політичного чинника у сфері міжетнічних відносин. *Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник.* Нац. ін-т стратег. досліджень. К.: НІСД, 2007. № 4 (5) .С. 62–68.
11. Троїцька О.М. Принципи діалогу і толерантності у розгортанні сучасного культурно-освітнього простору. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук.: спец. 09.00.10 - філософія освіти. 2017. 38 с.
12. Тягло О. Міграція і толерантність. Що таке сучасна толерантність? Київ: Стилос. 2007. С.143-148.
13. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації. *Соціальна і гуманітарна політика. Вісник НАДУ.* 2015. № 2. С.51–56

14. Тарасюк Л. Проблема культури толерантності в сучасному суспільстві. *Гуманітарний вісник*. 2013. № 1. С. 39-44.
15. Ясперс К. Психологія світоглядів. Пер. з нім. О. Кислюк, Р. Осадчук. К.: Юніверс, 2009.
16. Heidegger M. Einleitung zu «Was ist Metaphysik?» *Gesamtausgabe*. Bd 9. Wegmarken. Frankfurt am Main: Klostermann, 1976. s. 365-383.

References

1. Deklaratsiia pryntsyviv tolerantnosti YuNESKO; Pryniata rezoliutsyeyi 5.61 Heneralnoi konferentsyy YuNESKO [UNESCO Declaration of Principles on Tolerance; Adopted by Resolution 5.61 of the UNESCO General Conference of 16 November 1995]. Access mode: <https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/337/>. [in Ukrainian].
2. Troitska, O. M. (2017). Principles of dialogue and tolerance in the development of modern cultural and educational space. PhD thesis for the degree of Doctor of Philosophy: speciality 09.00.10 - Philosophy of Education. 38c [in Ukrainian].
3. Tyaglo, O. (2007). Mihratsiia i tolerantnist. Shcho take suchasna tolerantnist? [Migration and tolerance. What is modern tolerance?] Kyiv: Stylos. c.143-148 [in Ukrainian].
4. Piren, M.I. (2015). Tolerantnist – diievyi chynnyk zlahody ta konsolidatsii. [Tolerance - an effective factor of harmony and consolidation]. Social and humanitarian policy. *Bulletin of the National Academy of Public Administration*, 2. С.51-56 [in Ukrainian].
5. Tarasiuk, L. (2013). Problema kultury tolerantnosti v suchasnomu suspilstvi. [The problem of the culture of tolerance in modern society]. *Humanitarian Bulletin*, 1. c. 39-44 [in Ukrainian].
6. Jaspers, K. (2009). Psykholohiia svitohliadiv. [Psychology of Worldviews]. Translated from German by O. Kysliuk, R. Osadchuk. K.: Universe. [in Ukrainian].
7. Heidegger, M. (1976). Einleitung zu «Was ist Metaphysik?» *Gesamtausgabe*. Bd 9. Wegmarken. Frankfurt am Main: Klostermann. s. 365-383. [in German].
8. Dobroskok, S.S. (2023). Psykholohichni osoblyvosti rozvytku komunikativnoi tolerantnosti maibutnikh psykholohiv. [Psychological features of the development of communicative tolerance of future psychologists]. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in speciality 053 Psychology. 2023. c.222 [in Ukrainian].

9. Zalanovska, L.I. (2015). Metodolohiia doslidzhennia komponentiv mizhetnichnoi tolerantnosti [Methodology of studying the components of interethnic tolerance]. *Bulletin of Odesa National University. Series: Psychology. Vol. 20, Issue 2(2)*. c. 58-68. [in Ukrainian].

10. Kremen, V.G. (2011). Tolerantnist yak imperatyv: natsionalna identychnist v dobu hlobalizatsii. [Tolerance as an imperative: national identity in the age of globalization]. *Scientific Bulletin of Mykolaiv State University named after V.O. Sukhomlynskyi: collection of scientific papers, Series "Pedagogical Sciences, 1(32)*. 6-9. [in Ukrainian].

11. Kuzmenko, R.I. (2020). Tolerantnist v liudskomu butti: ekzystentsialni ta genderni vymiry. [Tolerance in human existence: existential and gender dimensions]. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in speciality 033 - Philosophy. National Pedagogical Dragomanov University. Kyiv. [in Ukrainian].

12. Kompaniets, L.G. & Ubeyvolk, O.O. (2017). Tolerantnist yak determinanta efektyvnosti mizhkulturnoi komunikatsii: sotsialno-filosofskyi aspekt. [Tolerance as a determinant of the effectiveness of intercultural communication: socio-philosophical aspect]. *Actual problems of philosophy and sociology, 15*. c. 74-76. [in Ukrainian].

13. Kalmykov, G.V. (2019). Psykholohiia formuvannia profesiino-movlennievoi diialnosti maibutnikh psykholohiv. [Psychology of formation of professional and speech activity of future psychologists]. *Monograph*. Kyiv: Slovo Publishing House, p. 316. [in Ukrainian].

14. Popper, K. R. (1994). Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy [Open Society and its Enemies]. (in 2 vols, translated from English by O. Kovalenko Vol. 1). K.: Osnovy, 444 p. [in Ukrainian].

15. Sartre, J.P. (2001). Buttia i nishcho: narys fenomenolohichnoi ontolohii [Being and Nothing: An Essay on Phenomenological Ontology]. Translated from the French by Vitaliy Lyakh, Petro Tarashchuk. K.: Solomiya Pavlychko's publishing house Osnovy", p.855. [in Ukrainian].

16. Tyshchenko, Y. A. (2007). Henezys fenomenu tolerantnosti: vid filosofskoi katehorii do politychnoho chynnyka u sferi mizhetnichnykh vidnosyn. [Genesis of the Phenomenon of Tolerance: from a Philosophical Category to a Political Factor in the Field of Interethnic Relations]. Strategic priorities: scientific and analytical quarterly collection. National Institute for Strategic Studies. K.: NISR, 4 (5). c. 62-68 [in Ukrainian].

Svytko O.V.

INTERACTION TOLERANCE AS A CHARACTERISTIC OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL LEVEL OF RELATIONSHIPS BETWEEN PEOPLE

The article is devoted to the topical issues of human interactive tolerance in the process of communication and activity. The article briefly reveals the history of the term tolerance; the aspects in which this phenomenon is studied; provides a psychological interpretation of tolerance and defines interactional tolerance as a multicomponent, multidimensional phenomenon; notes that tolerance is a norm of civilised compromise between competing cultures, a willingness to accept other logics and views. Because of this, it (tolerance) becomes a condition for preserving diversity, originality, individuality, uniqueness, and acts as a certain historical right to difference, dissimilarity, otherness, and otherness. The author emphasises that interactional tolerance can be simultaneously referred to as social and psychological tolerance. As a type of social tolerance, interaction tolerance is represented by both inter-individual and inter-social forms of manifestation. As a type of psychological tolerance, interaction tolerance is associated with the specifics of intergroup relations and relationships, as well as with those types of psychological tolerance that are determined by the specifics of intergroup interaction. These are, in particular, such types of mental tolerance as interspecies tolerance (human relations with representatives of other biological species), intersex tolerance, inter-age tolerance, inter-ethnic tolerance, inter-class tolerance, inter-confessional tolerance, inter-mental tolerance.

The purpose of the article is to present general understandings of tolerance and to characterise the phenomenon of "interaction tolerance" as a subject of psychological research, to describe its essential properties and features.

Key words: interaction, tolerance, influence, interaction, communication, relationships, relations

Свитко Олег Володимирович - аспірант Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

**Ситнік С.В. (ORCID 0000-0001-5875-919X),
Ковальова О.В. (ORCID 0000-0001-5061-6506),
Борозенцева Т.В. (ORCID 0000-0002-7251-0590),
Гришко О.Д. (ORCID ID 0009-0002-3351-2902)**

ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження впливу життєстійкості на соціально-психологічну адаптацію особистості. Було виявлено, що життєстійкість є ключовим чинником, який значно впливає на здатність людини адаптуватися до стресових ситуацій, ефективно справлятися з труднощами та зберігати психічне здоров'я.

Метою дослідження є визначення особливостей впливу життєстійкості на успішність соціально-психологічної адаптації рятувальників-пожежних першого року служби.

Наукова новизна. Визначено рівень життєстійкості рятувальників-пожежних та виявлено, що працівники з високим рівнем життєстійкості мають значно вищі показники адаптаційних можливостей за такими шкалами, як нервово-психічна стійкість, комунікативні здібності, моральна нормативність та особистісний адаптаційний потенціал. Значущі відмінності між показниками досліджуваних першої та другої груп виявлено за параметрами адаптації, інтернальності, «самоприйняття, емоційного комфорту та прагнення до домінування. Результати дослідження підтверджують важливість життєстійкості як ключового чинника, що позитивно впливає на нервово-психічну стійкість, моральну нормативність та особистісний адаптаційний потенціал рятувальників-пожежних.

Висновки. Підвищення рівня життєстійкості сприяє покращенню адаптаційних можливостей особистості, що є важливим для ефективного виконання професійних обов'язків у складних та стресових умовах. Отримані дані також підкреслюють необхідність впровадження програм розвитку життєстійкості, які включають тренінги з управління стресом, підвищення самооцінки, розвитку лідерських якостей та емоційної компетентності.

Подальші дослідження у цій галузі можуть сприяти розробці ефективних програм підтримки та розвитку життєстійкості, що є надзвичайно важливим для забезпечення благополуччя та успішної адаптації індивідів у сучасному світі.

Ключові слова: *життєстійкість, соціально-психологічна адаптація, особистість, нервово-психічна стійкість, моральна нормативність, особистісний адаптаційний потенціал.*

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві, яке характеризується швидкими соціальними, економічними та технологічними змінами, питання життєстійкості набуває особливої актуальності. Життєстійкість, як здатність особистості ефективно адаптуватися до різноманітних життєвих викликів, виступає ключовим чинником у процесі соціально-психологічної адаптації. Уміння зберігати психічну рівновагу та знаходити конструктивні рішення в стресових ситуаціях є важливим показником успішної адаптації індивіда до умов сучасного життя.

Проблема полягає в тому, що в умовах постійних змін та непередбачуваних подій, економічних криз, природних катаклізмів, соціальних конфліктів та інших стресових ситуацій, багато людей стикаються з труднощами в адаптації. Це може призводити до зниження рівня життєстійкості, розвитку психологічних розладів, погіршення якості життя та зниження загальної соціальної функціональності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження у психології життєстійкості зосереджуються на вивченні різних аспектів цього феномену та його ролі у процесі соціально-психологічної адаптації. С. Кобаса запропонував один з перших теоретичних підходів до вивчення життєстійкості, визначивши її як комбінацію трьох основних компонентів: контроль, залученість і виклик. Він довів, що особи з високим рівнем життєстійкості краще справляються зі стресом і менш схильні до негативних наслідків стресових ситуацій [8].

К. Коннор і Дж. Девідсон розробили шкалу для оцінки життєстійкості (Connor-Davidson Resilience Scale, CD-RISC), яка широко використовується в дослідженнях. Вони виявили, що життєстійкість включає такі компоненти, як особистісна компетентність, підтримка соціальних зв'язків, толерантність до негативних емоцій та позитивне прийняття змін [7].

У своєму дослідженні А. Реуперт підкреслив важливість соціальної підтримки у формуванні життєстійкості. Він встановив, що соціальні зв'язки та

підтримка сім'ї і друзів значно впливають на здатність індивідів адаптуватися до життєвих викликів [11].

Психологи досліджують різні теоретичні моделі життєстійкості, включаючи біопсихосоціальний підхід, який враховує вплив біологічних, психологічних та соціальних факторів на формування життєстійкості. Наприклад, модель, запропонована А. Мастеном, розглядає життєстійкість як процес динамічної адаптації до стресових ситуацій [10].

Серед українських дослідників варто відзначити праці таких вчених, як К. Балабанова та О. Чиханцова, які досліджували становлення життєстійкості та життєстійкість у контексті професійної адаптації [2; 6]. Вони наголошують на важливості розвитку життєстійкості для успішної адаптації молодих фахівців до умов праці.

Публікації останніх років також акцентують увагу на практичних аспектах розвитку життєстійкості, розробці та впровадженню тренінгових програм, спрямованих на підвищення життєстійкості серед студентів та молодих фахівців [3; 4; 5].

Аналіз останніх досліджень життєстійкості показує, що це складний феномен, який включає в себе особистісні риси, соціальні зв'язки та адаптаційні стратегії. Життєстійкість є важливим фактором соціально-психологічної адаптації особистості, який допомагає ефективно справлятися з життєвими викликами та зберігати психічне здоров'я. Подальші дослідження в цій галузі можуть сприяти розробці ефективних програм підтримки та розвитку життєстійкості, що є надзвичайно важливим для забезпечення благополуччя та успішної адаптації індивідів у сучасному світі.

Мета статті - висвітлити результати дослідження особливостей впливу життєстійкості на успішність соціально-психологічної адаптації рятувальників-пожежних першого року служби.

Вклад основного матеріалу і результатів дослідження. Адаптацію у широкому сенсі трактують як процес взаємодії особистості з навколишнім середовищем, що призводить до перетворення середовища відповідно до потреб, цінностей особистості. Професійна адаптація – це процес встановлення рівноваги у системі «людина–професійне середовище», який проявляється в ефективності та якості праці, задоволеності людини процесом діяльності, її результатом, собою як професіоналом, взаєминами у колективі. Основними шляхами адаптації як активного пристосування людини до вимог професійної

діяльності фахівці вважають навчання і виховання, звикання, відбір і формування індивідуального стилю діяльності [3].

Фахівці екстремальних видів діяльності, такі як рятувальники, військовослужбовці, працівники поліції та медичні працівники, регулярно стикаються з високим рівнем стресу, небезпекою та непередбачуваними ситуаціями. [1] Життєстійкість та здатність до адаптації є надзвичайно важливими для цієї категорії професіоналів з кількох причин: 1) постійний контакт з небезпечними ситуаціями, травмами та смертями може викликати потужний стрес та емоційне виснаження. Життєстійкість допомагає фахівцям зберігати психологічне благополуччя, ефективно справлятися зі стресом та мінімізувати ризик виникнення посттравматичних стресових розладів (ПТСР); 2) здатність швидко адаптуватися до змінних умов та приймати виважені рішення в стресових ситуаціях є ключовою для ефективного виконання професійних обов'язків фахівцями екстремальних видів діяльності; 3) робота фахівців екстремальних видів діяльності часто пов'язана з відповідальністю за життя та безпеку інших людей. Життєстійкість дозволяє цим професіоналам залишатися спокійними, зібраними та рішучими під час кризових ситуацій, що є критично важливим для успішного проведення рятувальних операцій та інших надзвичайних заходів; 4) тривала робота в умовах стресу може призвести до професійного вигорання, що негативно впливає на здоров'я фахівців та їх здатність виконувати професійні обов'язки. Життєстійкість допомагає фахівцям підтримувати баланс між роботою та особистим життям, запобігає професійному вигоранню та сприяє довготривалому збереженню фізичного та психічного здоров'я; 5) уміння справлятися з труднощами сприяє збереженню високого морального духу, мотивації до роботи, задоволеності роботою та загальної професійної ефективності [1; 2].

У дослідженні брали участь рятувальники-пожежні м. Одеси та м. Києва, кількістю 49 осіб, які мають стаж професійної діяльності менше 1 року. Для досягнення мети було використано такі психодіагностичні методики: «Тест життєстійкості» в адаптації Д. Леонтєва, О. Рассказової, багаторівневий особистісний опитувальник (МЛО-АМ) «Адаптивність» А. Маклакова, С. Чермяніна, «Методика діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса та Р. Даймона. Методи математичної статистики: t-критерій Стьюдента, ϕ -критерій Фішера.

На першому етапі дослідження була проведена діагностика рівня розвитку життєстійкості у досліджуваних за допомогою методики «Тест життєстійкості», отримані результати представлені на рис. 1.

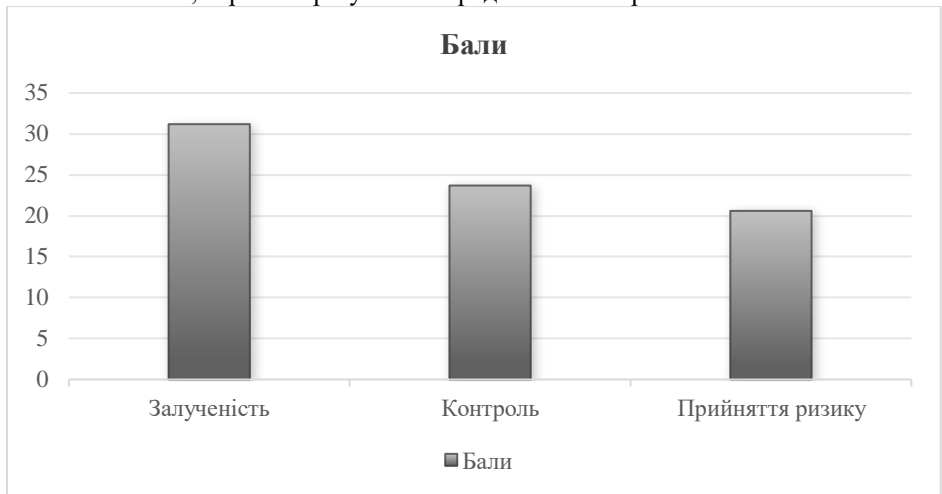

Рис. 1. Показники компонентів життєстійкості рятувальників-пожежних (у балах)

На підставі отриманих результатів всі досліджувані були розділені на дві групи: у 1-шу групу ввійшли рятувальники-пожежні з високим і середньо-високим рівнем життєстійкості (21 особа); у 2-гу групу – з низьким і середньо-низьким рівнем життєстійкості (28 осіб).

Далі було досліджено особливості соціально-психологічної адаптації досліджуваних з різним рівнем життєстійкості за допомогою методик «Адаптивність» і «Соціально-психологічна адаптація». Отримані результати представлені в табл. 1, 2.

Результати вказують на те, що рівень розвитку адаптаційних можливостей у рятувальників-пожежних з високим рівнем життєстійкості значно вище. Отримано значущі відмінності між показниками досліджуваних 1-ї та 2-ї груп за такими шкалами: нервово-психічна стійкість значущо вище у досліджуваних 1-ї групи ($p \leq 0,05$ за t-критерієм Стьюдента). Висока нервово-психічна стійкість у рятувальників-пожежних з високим рівнем життєстійкості

свідчить про їх здатність ефективно справлятися зі стресом та зберігати емоційну стабільність у складних та непередбачуваних ситуаціях. Це є важливим показником для професійної діяльності рятувальників, яка часто пов'язана з високими ризиками та стресовими подіями.

Таблиця 1

Показники адаптаційних можливостей рятувальників-пожежних з різним рівнем життєстійкості (у стенах)

Шкали	1 група	2 група	t	p-рівень
Нервово-психічна стійкість	6,2	3,9	2,4	<0,05
Комунікативні здібності	5,8	4,6	1,3	>0,05
Моральна нормативність	7,5	5,3	2,3	<0,05
Особистісний адаптаційний потенціал	6,5	4,6	2,1	<0,05

Моральна нормативність значно краще розвинена у досліджуваних 1-ї групи ($p \leq 0,05$). Краща моральна нормативність у рятувальників-пожежних з високим рівнем життєстійкості вказує на те, що вони демонструють високі етичні стандарти, відповідальність та чесність у своїй професійній діяльності. Це сприяє формуванню довіри з боку колег та суспільства, що є важливим для успішного виконання рятувальних операцій та співпраці в команді.

Особистісний адаптаційний потенціал у цілому істотно вище у досліджуваних 1-ї групи ($p \leq 0,05$). Вищий особистісний адаптаційний потенціал у рятувальників-пожежних з високим рівнем життєстійкості свідчить про їхню здатність швидко адаптуватися до змінних умов, ефективно використовувати свої ресурси для подолання труднощів та зберігати високий рівень професійної ефективності.

Результати дослідження підтверджують важливість життєстійкості як чинника, що позитивно впливає на нервово-психічну стійкість, моральну нормативність та особистісний адаптаційний потенціал рятувальників-пожежних. Підвищення рівня життєстійкості може сприяти покращенню їх адаптаційних можливостей, що важливо для ефективного виконання професійних обов'язків у складних та стресових умовах.

Адаптаційний потенціал професіонала – це інтегральна здатність людини, що дозволяє їй не тільки адаптуватися до різних умов професійного середовища, а й активно протистояти впливам різних видів навантаження, а також забезпечує стабільно високу ефективність діяльності.

Показники соціально-психологічної адаптації рятувальників-пожежних з різним рівнем життєстійкості (у %)

Шкали	1 група	2 група	Ф	р-рівень
Адаптація	72,3	49,8	1,75	<0,05
Прийняття інших	55,1	62,3	0,56	>0,05
Інтернальність	69,4	42,6	2,09	<0,01
Самоприйняття	82,6	43,9	3,02	<0,001
Емоційний комфорт	71,4	45,2	2,04	<0,01
Прагнення домінувати	85,6	51,8	2,64	<0,001

Дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації у рятувальників-пожежних з різним рівнем життєстійкості показало, що практично за всіма діагностованими параметрами показники вище у досліджуваних 1-ї групи (з високим рівнем життєстійкості). За шкалою «Адаптація» отримані значущі відмінності між показниками досліджуваних 1-ї та 2-ї груп ($p < 0,05$ за критерієм Фішера), тобто рятувальники-пожежні з високим рівнем життєстійкості мають кращі адаптаційні можливості. Високий рівень адаптації означає, що ці фахівці можуть ефективно справлятися зі стресовими ситуаціями, швидко пристосовуватися до нових умов та зберігати високу продуктивність навіть у складних обставинах.

За шкалою «Інтернальність» отримані значущі відмінності між показниками досліджуваних 1-ї та 2-ї груп ($p < 0,01$), які вказують на те, що рятувальники-пожежні з високим рівнем життєстійкості мають більш виражене почуття контролю над своїм життям та подіями. Інтернальність передбачає віру в те, що людина сама контролює своє життя та успіхи. Це може допомагати працівникам зберігати мотивацію та впевненість у своїх силах, що є важливим для їхньої професійної діяльності.

За шкалою «Самоприйняття» отримані значущі відмінності між показниками досліджуваних 1-ї та 2-ї груп ($p < 0,001$), тобто рятувальники-пожежні з високим рівнем життєстійкості мають вищий рівень самоприйняття. Високий рівень самоприйняття означає, що працівники позитивно оцінюють себе, свої можливості та досягнення. Це сприяє зниженню внутрішнього конфлікту та підвищенню емоційної стабільності.

За шкалою «Емоційний комфорт» отримані значущі відмінності між показниками досліджуваних 1-ї та 2-ї груп ($p < 0,01$), які свідчать, що рятувальники

з високим рівнем життєстійкості мають вищий рівень емоційного комфорту. Емоційний комфорт включає в себе здатність ефективно справлятися з емоційними навантаженнями, що знижує ризик виникнення стресових реакцій та сприяє підтриманню високого рівня професійної ефективності.

За шкалою «Прагнення до домінування» отримано значущі відмінності між показниками досліджуваних 1-ї та 2-ї груп ($p < 0,001$), які вказують на те, що працівники з високим рівнем життєстійкості мають більш виражене прагнення до домінування. Прагнення до домінування може бути пов'язане з лідерськими якостями та бажанням брати на себе відповідальність. Це сприяє кращій координації дій у команді та підвищенню ефективності рятувальних операцій.

Результати дослідження підтверджують, що високий рівень життєстійкості значно покращує адаптаційні можливості рятувальників-пожежних. Це вказує на важливість розвитку життєстійкості для успішної соціально-психологічної адаптації. Рятувальники з високим рівнем життєстійкості демонструють високий рівень інтернальності, самоприйняття, емоційного комфорту та прагнення до домінування, що сприяє їх професійній ефективності та загальному психологічному благополуччю.

На основі отриманих результатів можна рекомендувати впровадження програм розвитку життєстійкості, які включають тренінги з управління стресом, підвищення самооцінки, розвитку лідерських якостей та емоційної компетентності. Це дозволить підвищити рівень адаптації та професійної ефективності рятувальників-пожежних.

Життєстійкість може бути підвищена через зміну загального принципу організації свого досвіду, формування критичного мислення. Важливо, щоб свідомість трансформувала стресові переживання в план рішення, дії. Також важливо формування компонента «турбота про себе» і взаємодії зі своїм тілом. Загальна життєстійкість особистості підвищується при узгодженні її життєвих принципів з реальною поведінкою і життєвих принципів з груповими цінностями у разі підвищення свідомості життя і можливості її контролю.

Висновки. Аналіз особливостей соціально-психологічної адаптації рятувальників-пожежних з різним рівнем життєстійкості показав, що у осіб з високим та середньо-високим рівнем життєстійкості спостерігаються значущо вищі показники за такими параметрами адаптаційних здібностей, як нервово-психічна стійкість, моральна нормативність, особистісний адаптаційний потенціал, адаптація, інтернальність, самоприйняття, емоційна комфортність,

прагнення домінувати. Тобто, доведено, що життєстійкість суттєво впливає на адаптаційні здібності особистості.

Перспективами подальшого дослідження є розробка та апробація програм психологічної підтримки, соціально-психологічних тренінгів для працівників екстремальних професій.

Література

1. Афанасьєва Н. Є., Світлична Н. О., Остополець І. Ю., Табачник І. Г. Особливості професійної мотивації на різних етапах професіогенезу. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 5, Т. 2. С.181-187.
2. Балабанова К. В. Психологічні особливості життєздатності працівників ДСНС України: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.09. Національний університет цивільного захисту України, 2019. 203 с.
3. Кузікова С. Б., Щербак Т. І. Життєстійкість як адаптаційний ресурс особистості у реальності невизначеності життя. *Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія*. 2023. Вип. 2. С. 24–29.
4. Маннапова К. Роль життєстійкості у подоланні складних життєвих ситуацій. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1, Т. 2. С. 75–78.
5. Меленчук Н. І., Синенко О. І. Адаптивні можливості осіб з різним рівнем життєстійкості. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. Т. 34(73), № 2. С. 6–12.
6. Чиханцова О. А. Психологія становлення життєстійкості особистості: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.01. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2021. 430 с.
7. [Connor](#) K. M., [Davidson](#) J. R. T. Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*. 2003. Vol. 18(2). Pp. 76–82. doi: 10.1002/da.10113.
8. Kobasa, S. C. Commitment and coping in stress resistance among lawyers. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1982. Vol. 42(4). Pp. 707–717. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.42.4.707>
9. Maddi S. Hardiness: The courage to grow from stresses. *The journal of Positive Psychology*. 2006. Т. 1. Pp. 160–168.
10. Masten A. S. Ordinary Magic: Resilience Processes in Development/ *American Psychologist*. 2001. № 56(3). Pp. 227–238.
11. Reupert A. Change and (the need for) adaptability: the new normal. *Advances in Mental Health*. 2020. № 18(2). Pp. 91–93, DOI:

References

1. Afanasyeva, N., Svitlichna, N., Ostopolets, I., Tabachnyk, I. (2019). Peculiarities of Professional Motivation at Different Stages of Professional Development. *Theory and Practice of Modern Psychology*, 5(2), pp. 181-187.
2. Balabanova, K. V. (2019). Psychological Characteristics of the Vitality of the Employees of the State Emergency Service of Ukraine: Dissertation for the Degree of Candidate of Psychological Sciences: 19.00.09. National University of Civil Protection of Ukraine. 203 p.
3. Kuzikova, S. B. & Shcherbak, T. I. (2023). Resilience as an Adaptive Resource of Personality in the Reality of Life Uncertainty. *Slobozhanskyi Scientific Bulletin. Series: Psychology. Issue 2*, pp. 24-29.
4. Mannapova, K. (2019). The Role of Resilience in Overcoming Difficult Life Situations. *Theory and Practice of Modern Psychology*, 1(2), pp. 75–78.
5. Melenchuk, N. I. & Syenko, O. I. (2023). Adaptive Capabilities of Individuals with Different Levels of Resilience. *Scientific Notes of V.I. Vernadsky Taurida National University. Series: Psychology. Vol. 34(73), No. 2*, pp. 6-12.
6. Chikhantsova, O. A. (2021). The Psychology of the Formation of Personal Resilience: Dissertation for the Degree of Doctor of Psychological Sciences: 19.00.01. H. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Sciences of Ukraine, 2021. 430 p.
7. [Connor](#) K. M. & [Davidson](#) J. R. T. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*. Vol. 18(2). pp. 76-82. doi: 10.1002/da.10113.
8. Kobasa, S. C. (1982). Commitment and coping in stress resistance among lawyers. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol.42(4). pp. 707–717. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.42.4.707>
9. Maddi, S. (2006). Hardiness: The courage to grow from stresses. *The Journal of Positive Psychology*. T. 1. pp. 160–168.
10. Masten, A. S. (2001). Ordinary Magic: Resilience Processes in Development/ *American Psychologist*. № 56(3). pp. 227–238.
11. Reupert, A. (2020). Change and (the need for) adaptability: the new normal. *Advances in Mental Health*. Vol. 18(2). pp. 91–93. DOI: <https://doi.org/10.1080/18387357.2020.1792633>

RESILIENCE AS A FACTOR IN THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF THE INDIVIDUAL

This article presents the results of a theoretical analysis and empirical study on the impact of resilience on the socio-psychological adaptation of individuals. Based on theoretical analysis and empirical research, it was found that resilience is a key factor that significantly affects a person's ability to adapt to stressful situations, effectively cope with difficulties, and maintain mental health.

The aim of the study is to determine the specifics of the impact of resilience on the success of socio-psychological adaptation of first-year rescue firefighters.

Scientific novelty: The level of resilience among rescue firefighters was assessed, revealing that those with high resilience levels have significantly higher adaptation potential in areas such as neuropsychic stability, communication skills, moral standards, and personal adaptation potential. Significant differences between the indicators of the first and second groups were confirmed on the scales of "Adaptation," "Internality," "Self-acceptance," "Emotional Comfort," and "Desire to Dominate." The results of the study confirm the importance of resilience as a key factor that positively influences the neuropsychic stability, moral standards, and personal adaptation potential of rescue firefighters.

Conclusions: Enhancing resilience levels improves the adaptive capabilities of individuals, which is crucial for effectively performing professional duties in complex and stressful conditions. The findings also highlight the need to implement resilience development programs that include stress management training, self-esteem enhancement, leadership skills development, and emotional competence. Further research in this area can contribute to the development of effective support and resilience development programs, which are essential for ensuring the well-being and successful adaptation of individuals in the modern world.

Key words: *resilience, socio-psychological adaptation, individual, neuropsychic stability, moral standards, personal adaptation potential.*

Ситнік Світлана Володимирівна - доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики практичної психології, ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», м. Одеса;

Ковальова Ольга Вікторівна - доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького;

Борозенцева Тетяна Валеріївна - кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Горлівський інститут іноземних мов, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»;

Гришко Олександр Дмитрович - кандидат психологічних наук, доцент кафедри філософії та психології, Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія».

*Лосієвська О.Г. (ORCID 0000-0002-6113-7997),
Мальнєв А.С. (ORCID 0000-0003-4254-0219)*

СТРЕС-МЕНЕДЖМЕНТ В СТРУКТУРІ УПРАВЛІННЯ СУЧАСНОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ

У статті розкрито особливості стрес-менеджменту в структурі управління сучасною організацією. Розглядається поняття стресу, його причини. Наголошується, що стреси на робочому місці – одна з головних причин погіршення стану здоров'я, зниження продуктивності працівника в організації. У багатьох джерелах автори дослівно переводять поняття «стрес-менеджмент» як управління стресами. Однак стрес-менеджмент включає управління собою і своєю поведінкою безпосередньо в момент стресу, а також подолання негативних наслідків стресових ситуацій. Отже, стрес-менеджмент визначено як один із провідних механізмів припинення стресів на робочому місці або мінімізування їх наслідків. Розкриваються різні методи стрес-менеджменту працівників управлінського профілю, показується його важливість для успішного управління персоналом та збереження особистого здоров'я управлінських кадрів та здоров'я колективу організації.

Ключові слова: *стрес, професійний стрес, стрес-менеджмент, управління стресом, ефективність, продуктивність, оцінка ризику, стандарти управління.*

Постановка проблеми. Безліч чинників навколишнього середовища здатні викликати стрес у людини, а в організаціях, де безперервно здійснюється робочий процес, стресові ситуації виникають досить часто. Цьому сприяють конфлікти між членами колективу, невирішені завдання, перевантаженість роботою, нестача часу. При цьому найчастіше від усіх цих факторів страждає керівник організації. Чим більше відповідальності покладається на нього, чим більше підлеглих знаходяться у нього в розпорядженні, тим більше фактів і явищ повинні контролюватись [1-4].

Робочі чи професійні стреси можуть порушити діяльність організації, що призводить до втрати персоналу. Стрес може порушити також структурно-

організаційні зв'язки, організаційну культуру, характер самої роботи, особистісні особливості співробітників, а також характер їх міжособистісних взаємодій. Стрес негативно позначається як на конкретних людях - їхньому соматичному та психічному стані, так і на внутрішньому організаційному середовищі. Стреси в організації впливають на продуктивність працівників, фінансову ефективність, стабільність та конкурентоспроможність усієї організації в цілому [5-9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі проблема вивчення професійного стресу та стрес-менеджменту в сучасній організації досить актуальна. У професійній діяльності виділяють такі види стресів, а саме, робочий, організаційний та професійний. Робочий стрес пов'язаний з причинами, що виникають на робочому місці (порушення умов праці, місця роботи тощо). Організаційний стрес визначається як негативний вплив на працівника особливостей тієї організації, в якій він працює. Професійний стрес виникає через причини, пов'язані з професією. У науковій літературі існує неузгодженість у цих поняттях: одні дослідники вважають їх синонімічними, інші найчастіше використовують поняття професійного стресу [8-10].

Отже, професійний стрес - це пов'язаний з професійною діяльністю, що виконується, напружений стан працівника, який виникає у нього при впливі емоційно-негативних і екстремальних чинників.

Розрізняють такі різновиди професійного стресу: інформаційний, емоційний та комунікативний. Причини виникнення професійних стресів поділяють на безпосередні та основні. До безпосередніх причин відносять складність та небезпеку робочого завдання, виникнення проблемної ситуації, пов'язаної з загрозою життю та здоров'ю, дефіцит часу, конфлікти з керівництвом тощо. Тобто до цих чинників відносяться події, пов'язані з екстремальністю змісту та умов професійної діяльності. До основних причин стресу відносять індивідуальні (психологічні, фізіологічні, професійні) особливості суб'єкта праці. З іншого боку, дослідники виділяють додаткові чинники, до яких відносять невідповідність низки організаційних показників діяльності уявленням і установкам конкретного працівника. Сюди відносять соціальні та організаційні стресори (економічні спади, екологічні зміни, політичні та військові кризи тощо), а також особистісні стресори (сімейні конфлікти, вікові та життєві кризи, зниження працездатності). З виділених груп розроблено класифікацію джерел професійного стресу. Значна частина чинників, які провокують стрес, пов'язані з виконанням професійних обов'язків.

Серед чинників, здатних викликати професійний стрес, вчені виокремлюють також організаційні та організаційно-особистісні.

До організаційних чинників, здатних викликати стрес, належать: невідповідне професійним вимогам навантаження (перевантаження або, навпаки, занадто мале робоче навантаження); конфлікт ролей (виникає, якщо працівнику пред'являють суперечливі вимоги); невизначеність ролей (працівник не впевнений у тому, чого від нього очікують); нецікава робота (ті, хто зайнятий більш цікавою роботою, виявляють менше занепокоєння і менш схильні до фізичних нездужань); погані фізичні умови (шум, холод, непровітряне приміщення, слабка освітленість та ін.); неправильне співвідношення між повноваженнями та відповідальністю; ненадійні канали обміну інформацією організації та інших.

Іншу групу стресогенних чинників називають організаційно-особистісними, оскільки вони виражають суб'єктивно-тривожне ставлення людини до своєї професійної діяльності. Німецькі психологи В. Зігерт та Л. Ланг виділяють кілька типових «страхів» працівників: не впоратися з роботою; допустити помилку; бути обійденим іншими; втратити роботу; втратити власне «Я». Стресогенними є також несприятливий морально-психологічний клімат у колективі, невіршені конфлікти, відсутність соціальної підтримки тощо.

Мета статті – розкрити особливості стрес-менеджменту у структурі управління сучасною організацією.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. У багатьох джерелах автори дослівно переводять поняття «стрес-менеджмент» як управління стресами. Однак стрес-менеджмент включає і управління собою і своєю поведінкою безпосередньо в момент стресу, і подолання негативних наслідків стресових ситуацій.

Стрес-менеджмент є вкрай актуальною проблемою. Багато компаній прагнуть відповідати сучасному стилю життя, що передбачає постійний рух, розвиток, прагнення чогось нового, але все це неможливо без персоналу. Керівники дуже багато чекають від своїх підлеглих, їм потрібна повна віддача роботі. Побоювання підвести начальника, не впоратися з поставленим завданням, не встигнути виконати справу є однією з частих психологічних напружень, що призводять до стресу працівника. Це показує й дослідження, проведене у Великій Британії.

Результати показали, що близько 1/7 частини працівників організацій вважають свою роботу дуже стресовою; близько півмільйона повідомили, що

рівень напруження на роботі є причиною різних хвороб; занепокоєння та депресія є одними з найчастіших скарг, працівників співробітника, середня кількість днів на лікарняному становить 30,1 день; це набагато вище, ніж кількість днів на лікарняному у зв'язку з іншими хворобами (21,2 дні); близько 11 мільйонів робочих днів було пропущено працівниками через стреси.

Стрес робочому місці впливає на: зобов'язання працівника перед організацією; ефективність роботи персоналу та її продуктивність; плинність кадрів; рівень відвідуваності; задоволення потреб клієнтів; імідж та репутацію організації; можливість судових процесів.

Стрес може впливати як та частину працівників, так і на всю команду загалом. Наприклад, якщо колега відсутній протягом тривалого періоду через хворобу, то це позначається на робочому навантаженні решти персоналу організації.

Фахівці часто використовують у своїй практиці систему стандартів менеджменту, яка визначає область появи стресу на робочому місці, контролює чи усуває його джерело. Мета кожного стандарту - досягти умов ідеальної організації.

Нижче розглянуто кожен із 6 сфер та їх стандарти.

Вимоги – працівники здатні впоратися зі своїми посадовими обов'язками. Ідеальна організація – організація яка ставить досяжні цілі з огляду на час роботи; зіставляє навички та здібності працівника до поставленої задачі; кожен працівник сконцентрований на одній галузі роботи.

Контроль – працівники можуть самі контролювати свій робочий процес. Ідеальна організація – працівник сам визначає необхідний темп роботи; працівники мотивовані використовувати свої навички, виявляти ініціативу щодо роботи, а також розвивати свої здібності; працівникам надається право визначити свій час перерви; працівники консультуються щодо їхнього стилю роботи.

Підтримка – працівники отримують інформацію, що відповідає вимогам, та необхідну підтримку від колег та вищих посадових осіб. Ідеальна організація – в організації панує політика підтримки своїх працівників; система робить все можливе, щоб спонукати менеджерів надавати допомогу персоналу; працівники знають про те, що можна отримати підтримку на керівних посадах; працівники регулярно отримують конструктивний зворотний зв'язок.

Міжособистісні стосунки – працівники мають добрі взаємини з колегами. Ідеальна організація – організація сприяє дружній атмосфері, намагається уникнути конфліктів та забезпечити справедливість на робочому місці, колектив

ділитися необхідною інформацією, система спрямована на мотивацію менеджерів стежити за психологічним кліматом у колективі, вживати заходів щодо усунення джерела конфлікту.

Роль – працівники розуміють свою роль організації. Ідеальна організація – організація гарантує індивідуальний підхід до кожного працівника, робить усе можливе, щоб працівники розуміли їх роль та обов'язки, функції; почувалися значущими.

Зміни – працівники знають заздалегідь про організаційні зміни. Ідеальна організація – організація своєчасно пропонує працівникам інформацію про зміну у структурі організації та роз'яснює причини, а також надає можливість впливати на рішення, працівники повідомлені про право впливати на зміни.

Стандарти управління для стресу на робочому місці описують підхід до управління ризиками, що включає ряд особливостей, які дозволяють суттєво скоротити або усунути причини стресу.

Нижче наведено алгоритм оцінки ризику: підготувати організацію до оцінки ризику; з'ясувати, до якої галузі стандартів менеджменту належить ця проблема; виявити кому і як може бути заподіяна шкода (збір даних).

Такими даними можуть бути результати розслідування фактів виробничо-обумовлених захворювань; дані про непрацездатність через хворобу за минулий рік; інформація, одержана в результаті опитувань; інформація щодо плинності кадрів, а також отримана в результаті бесід у ході звільнення; результати досліджень щодо оптимізації робіт або вивчення вимог/існуючих ресурсів; статистична інформація щодо програм допомоги працівникам та консультування.

Послідовність дій така:

Провести оцінку (вивчити проблеми та знайти рішення). Існує 2 варіанти оцінки стресу: самооцінка – використовувати контрольний перелік питань або анкету, а також: постаратися виявити навантаження, здатні викликати значний та тривалий стрес, оцінити ефективність та доречність заходів, вжитих на даний момент для запобігання шкоді; вжити додаткових заходів для вирішення проблем, пов'язаних з дистресом; при необхідності періодично переглядати результати оцінки; опитування – анкета оцінки дозволяє консолідувати інформацію, щоб полегшити розуміння стресорів; затверджено анкети доступу на комерційній основі; можна також використовувати спеціалізовані ресурси поза компанією.

Задokumentувати відкриття (розробити та впровадити план дій).

Найголовнішим результатом виконаної роботи є план дій. Тільки він допоможе менеджерам контролювати дію стресорів та мінімізувати їх наслідки.

Відповідно до плану потрібно документально оформити конкретні дії та терміни виконання, документ має бути затверджений керівником підприємства. В успішній організації цей процес є безперервним, у ньому регулярно використовуються дані оцінок для оптимізації чи переорієнтації стратегії втручання.

Проконтролювати виконання. Методи боротьби зі стресами здійснюються за допомогою певних програм, складених за системою стандартів менеджменту. Кожна програма ґрунтується певних на принципах.

По-перше, слід пам'ятати, що не можна ігнорувати особисті проблеми працівника, тому що для нього не існує певних меж, які розділяють стрес на роботі та вдома.

По-друге, дуже важливо не допустити поширення стресу на колектив.

По-третє, впоратися зі своєю проблемою може лише сама людина. У її програмі позбавлення стресу може брати участь безліч професіоналів, однак, якщо не буде віддачі від постраждалого, то заходи не будуть ефективними.

По-четверте, керівники повинні ознайомитися з рівнем стресу робочому місці. Організація має сприяти сприятливому психологічному клімату у колективі, адже часто стреси на робочому місці тісно пов'язані з несприятливим психологічним кліматом у колективі.

Висновки. Залежно від проблеми можуть бути запропоновані такі методи стрес-менеджменту в організації: бесіда з працівником із використанням таких правил під час вирішення проблем: дозволити працівнику висловитися, з'ясувати, що його турбує (однак не варто вирішувати проблеми, які не пов'язані з професійною діяльністю). Якщо стрес пов'язаний з характером професійної діяльності, потрібно знайти його джерела; якщо проблема серйозна, не варто поспішати на допомогу без консультації фахівців; наприклад, можна звернутися до відділу кадрів або відділу охорони здоров'я. Після достатнього терміну часу слід повторно поговорити з працівником і з'ясувати, наскільки змінилася ситуація. Якщо стрес стосується особистих проблем, то не можна розповсюджувати інформацію для інших працівників. Слід активно задіювати зміни графіку роботи (гнучкий графік, відпускний час та вільні суботи); просвітництво та консультації (інформування, програми допомоги працівникам, групи підтримки з колег по роботі, програми перед виходом на пенсію, програми після виходу на пенсію); програми спілкування та відпочинку (заняття фізичною підготовкою та спортом, соціальні клуби, хоріві та театральні колективи);

медичні послуги для працівників; фінансова допомога (фонди позик, розрахункові рахунки, які не оподатковуються).

Потрібно задіяти всі засоби стрес-менеджменту для того, щоб забезпечити психологічний комфорт для кожного працівника організації на робочому місці.

Основне завдання стрес-менеджменту – захистити та зміцнити здоров'я, благополуччя та продуктивність як усього колективу, так і кожного працівника організації. Це завдання не можна виконати без розуміння природи стресу та механізмів його впливу на працівників та організацію, а також без добре спланованої програми, яка скорегує глибокі ефекти від стресу і, що найважливіше, попередить їх.

Література

1. Баєва О. Стрес як необхідна умова життєдіяльності організму. *Персонал*, 2014. Т.1. С. 78-84.

2. Кузьмін О. Є., Гончар М. Ф. Стрес-менеджмент у системі управління підприємством. *Бізнес Інформ*, 2017. № 5. С. 233-239.

3. Наугольник Л.Б. Психологія стресу. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 2015. 324 с.

4. Конфліктологія. За заг. ред. В.М. Петюха, Л.В. Торгової. К.: КНЕУ, 2003. 315 с.

5. Гончар М.Ф. Формування та використання системи стрес-менеджменту на підприємстві. *Проблеми економіки*, 2017. № 4. С.257-262.

6. Марков С.Л., Коновчук Н.С. Основні причини та профілактика професійного вигорання у менеджерів. *Правничий вісник Університету «КРОК». Актуальні проблеми психології*, 2012. № 14 (20). С. 91- 95.

7. Кузьмін О. Є., Гончар М. Ф. Стреси як об'єкт менеджменту: сутність, класифікація та фактори формування. *Бізнес Інформ*, 2017. № 3. С. 413-418.

8. Лебідь Н. Стресостійкість як особистісна властивість керівників-лідерів закладів середньої освіти. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети». 2016. 36 с.

9. Гончар М.Ф. Методи стрес-менеджменту та їх класифікація. *Бізнес Інформ*, 2017. № 12. С. 424- 429.

10. Самолюк Н.М., Самолюк Н.Н. Професійні стреси: причини та методи запобігання. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*, 2016. № 1. С. 165-175.

References

1. Baieva O. Stres yak neobkhidna umova zhyttiediialnosti orhanizmu. *Personal*, 2014. T.1. S. 78-84.

2. Kuzmin O. Ye., Honchar M. F. Stres-menedzhment u systemi upravlinnia pidpriumstvom. *Biznes Inform*, 2017. № 5. S. 233-239.
3. Nauholnyk L.B. Psykholohiia stresu. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. 2015. 324 s.
4. Konfliktolohiia. Za zah. red. V.M. Petiukha, L.V. Torhovoii. K.: KNEU, 2003. 315 s.
5. Honchar M.F. Formuvannia ta vykorystannia systemy stres-menedzhmentu na pidpriumstvi. *Problemy ekonomiky*, 2017. № 4. S.257-262.
6. Markov S.L., Konovchuk N.S. Osnovni prychny ta profilaktyka profesiinoho vyhorannia u menedzheriv. *Pravnychiy visnyk Universytetu «KROK». Aktualni problemy psykholohii*, 2012. № 14 (20). S. 91- 95.
7. Kuzmin O. Ye., Honchar M. F. Stresy yak ob'iekt menedzhmentu: sutnist, klasyfikatsiia ta faktory formuvannia. *Biznes Inform*, 2017. № 3. S. 413-418.
8. Lebid N. Stresostiikist yak osobystisna vlastyvist kerivnykiv-lideriv zakladiv serednoi osvity. K.: DP «NVTs «Priorytety». 2016. 36 s.
9. Honchar M.F. Metody stres-menedzhmentu ta yikh klasyfikatsiia. *Biznes Inform*, 2017. № 12. S. 424- 429.
10. Samoliuk N.M., Samoliuk N.N. Profesiini stresy: prychny ta metody zapobihannia. *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka*, 2016. № 1. S. 165-175.

Losiyevska O.G., Malnev A.S.

STRESS MANAGEMENT IN THE MANAGEMENT STRUCTURE OF THE MODERN ORGANIZATION

The article reveals the features of stress management in the management structure of a modern organization. The concept of stress and its causes are considered. It is emphasized that stress at the workplace is one of the main reasons for the deterioration of health and the reduction of employee productivity in the organization. In many sources, the authors literally translate the concept of "stress management" as stress management. However, stress management includes managing oneself and one's behavior directly at the moment of stress, as well as overcoming the negative consequences of stressful situations. Therefore, stress management is defined as one of the leading mechanisms for stopping stress at the workplace or minimizing its consequences. Different methods of stress management of managerial employees are disclosed, its importance for successful personnel management and preservation of personal health of managerial personnel and the health of the organization's team is shown.

Key words: *stress, professional stress, stress management, stress management, efficiency, productivity, risk assessment, management standards.*

Лосієвська Ольга Геннадіївна – доктор психологічних наук, професор, професорка кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля;

Мальнев Андрей Сергійович – здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня спеціальності 053 Психологія Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

Гейко Є.В. (ORCID 0000-0002-2386-9679)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА СОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті розглядаються основні аспекти соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами. Визначена головна умова – цілісність особистості суб'єктів процесу соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами є вагомим фактором успішності зазначеного процесу. Ґрунтуючись на емпіричних даних, детермінанти формування цілісності особистості соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами виявлені саме у вибірці зазначених респондентів. Теоретичний аналіз цього питання і застосування цілісного підходу для виділення істотних факторів формування цілісності особистості, як найважливішої передумови соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами, сприяли виявленню таких особливостей.

Ключові слова: *освітні потреби, освітній процес, соціалізація неповнолітніх осіб, цілісність особистості, цілісний підхід.*

Постановка завдання. У контексті розглянутих нами проблем варто відзначити, що при застосуванні цілісного підходу до соціалізації соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами актуальна цілісність або внутрішня несуперечливість особистості передбачає взаємозв'язок всіх часткових систем суб'єкта. Таким чином, особистість спрямована на суттєві самозмінювання отримує свій власний досвід як важливий ресурс для таких самозмін; вона перетворюється і може використовувати інший позитивний досвід для власного розвитку.

Таким чином, соціалізація неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами взаємопов'язана з процесом формування цілісності особистості й передбачає:

- підтримку спроб індивідів, пов'язаних із самозмінюваннями;
- оцінка себе, власних освітніх потреб, відділення від неприйняття, використання особистого досвіду як необхідного ресурсу для самозмінювань;

- метапозиція щодо індивідуального способу життя, своїх переконань, цінності власної індивідуальності;

Визначимось з деталями формування цілісності особистості впродовж соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами. Цілісність особистості не тільки умова успішного процесу соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами але й показник само ефективності особистості. Через відсутність таких властивостей успішність процесу соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами не уможливується. Також важко зазначити наявність істотного самовдосконалення щодо внутрішнього досвіду особистості.

У разі набуття цілісності особистості неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами змінюється ставлення до цінної властивості і вносить свій внесок в організацію довіри до процесу соціалізації і освітніх потреб особистості. На думку Дж. Зейга, саме цілісність особистості сприяє бажанню щоб впоратися зі своїми недоліками, реалізувати власний потенціал, знайти унікальність та ототожнюватися із спільнотою, створювати нові засоби існування у власному способі життя та життєтворчості. Цілісність особистості – це власна історія формування, інтеграції, диференціації та реінтеграції, заснована на сприйнятті цінності цього досвіду, його значущості для «Я», інших людей і Всесвіту. Цілісність у вимірі міжособистісних відносин – це пристосування до іншого як до системи, прагнення до творчої співпраці з різноманітними системами (людьми, організаціями, сутностями). Незважаючи на те, що форми прояву симптомів різні, наміри і мотиви завжди спрямовані на розвиток, саморозвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як уже згадувалося, С. Гілліган, М. Еріксон відзначали, що успішність соціалізації пов'язана із сумлінністю суб'єктів освітнього процесу. Як вдається досягти успішних особистісних змін за допомогою неймовірних і навіть незвичайних стратегій, Дж. Хейлі, розкриває через поняття «прийняття та використання внутрішньої реальності особистості» [1]. Подальші дослідження дозволили з'ясувати відповіді, пов'язані з особистістю суб'єктів освітнього процесу, тобто з їх щирістю та чесністю. Так, М. Еріксон зазначає, що суб'єкт завжди повинен бути захищений як особистість, наділена певними правами, привілеями і безпосередністю внутрішнього життя [2]. Незалежно від того, наскільки обізнаний суб'єкт, у нього завжди є спільна невпевненість, свідомо чи несвідомо, щодо того, що відбувається, що сказано чи не зроблено, навіть суб'єкт, який

вільно розкриває свою душу, зберігає своє «Я» і створює видимість того, що не говорить відкрито про те, що відбувається.

Такий захист повинен бути забезпечений суб'єкту впродовж процесу соціалізації на всіх етапах освітнього процесу. Забирати це у суб'єкта означає відмовлятися захищати його як особу із особливими потребами. Така відмова загрожує позбавити освітній простір будь-якого сенсу в роботі, оскільки у неповнолітніх осіб з особливими потребами може скластися враження, що їх зусилля не оцінюються належним чином, і це може привести до зниження рівня успішності процесу соціалізації й незадоволеність у співпраці.

Коли ми взаємодіємо з іншими, ми маємо вплив. Це особливо важливо при оцінці ситуації соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами. Маючи це на увазі, Дж. Хейлі сказав, що метою процесу є зміна переконань, емоційних реакцій та поведінки в цілому. Тому вчені завжди вважали, що варто запитати себе: «Які мої наміри при спілкуванні та взаємодії з такими особами». «Як я впливаю на їх поведінку». Намагаючись чесно відповісти на ці питання, учасники освітнього процесу розширюють можливості психолого-педагогічного впливу і зберігають чесність [1].

Вищесказане доводить, що для самовираження і підвищення особистої значущості дуже важливо усвідомлювати деталі своїх намірів і вплив своїх дій на інших. Не слід недооцінювати серйозність проблеми напрямку впливу. Крізь призму ціннісного ставлення до себе, інших і світу ми говоримо про цілісність нашої особистості і відзначаємо позитивний вплив на оточуючих. Навпаки, деструктивне ставлення до світу тільки викличе деструктивний тиск на інших і, в кінцевому рахунку, на нас самих.

Співпраця більш ефективно, ніж протидія, з точки зору результативності відносин в процесі соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами, особливо в умовах травмогенного соціуму. Як показує практика, «непідтримуючий викладач або інший суб'єкт освітнього процесу» втрачає довіру неповнолітніх з особливими освітніми потребами, і відносини з ним припиняються. Крім того, слід зазначити, що навіть неповнолітні із особливими потребами можуть «чинити опір» під час «неприйнятних пропозицій» і іноді стає сильнішою в залежності від специфіки трансакцій. Стратегія взаємодії суб'єктів освітнього процесу сильно варіюється. Це сприяє більшому задоволенню та професійному ефекту. Тому чесність слід розглядати не тільки з етичної, а й з практичної сторони. Зокрема, С. Гілліган стверджує: «чим більш цілісними Ви є, тим більше радості Ви отримуете і тим більшого успіху досягаєте» [2].

Мета статті – висвітлити основні психологічні передумови соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами з використанням цілісного підходу.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Таким чином, в процесі соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами можна сформувати або зміцнити цілісність особистості.

Перш за все, необхідно провести аудит особистих переживань, проаналізувати їх і внести корективи. Такі кроки необхідні суб'єктам освітнього процесу, котрі працюють із неповнолітніми з особливими освітніми потребами. Учасники освітнього процесу власноруч виконують цю копітку роботу. У випадку з неповнолітніми особами, які мають особливі освітні потреби фахівець пропрацьовує власні особисті обмеження, острахи, тривогу, гордість, впертість та інші негативні симптоми, що можуть заважати бути об'єктивним у сприйнятті особистості та приймати правильні рішення. Суб'єкт, при наявності власного опору, не може прийняти і скористатися реальністю іншого суб'єкта, тому варто це зрозуміти і позбутися від подібних обмежень, те ж саме відноситься і до переживання, яке не сприймається. Так, наприклад, якщо виникає неприємне переконання, або неприйнятний досвід, у той же час відбувається неприйняття іншого. Звичайно, особистість спробує запобігти створенню такої ситуації. І якщо у викладача виникне такий же неприйнятний досвід, він не зможе бути об'єктивним, ширим й виявляти прийняття до таких учнів. Якщо спостерігається перевтома й професійне вигорання, важко бути моделлю, що випромінює любов до оточуючого світу й дітей, які мають особливі освітні потреби, які страждають від травматогенного соціуму. Або суб'єкт освітнього процесу, який сам травмований, який переживає негативні наслідки ПТСР або емоційної травми, навряд чи зможе бути ресурсним для неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами.

Клінічний досвід потрібно оцінювати таким чином, щоб можна було відкорегувати такі прояви поведінки, але терапія може надати більше варіантів щодо лікування. Водночас, у процесі вирішення подібних проблем, зазначає С. Лайк, симптоми, що знижують самооцінку, є основою симптомів, що її підвищують, і різниця полягає лише в контексті, в якому ці симптоми проявляються. Принцип рециркуляції, який забезпечує адаптацію до таких проявів з метою зміни їх контексту і тим самим створення можливостей для їх «трансформації», принципово важливий в цьому відношенні [2].

У контексті сказаного необхідно провести межу між досвідом і деталями дії. Таким чином, дії, спрямовані на реалізацію базових потреб особистості (матеріальні потреби, захищеність і небезпечність, прийняття і любов і т.ін). В першу чергу, розлади поведінки пов'язані з переживанням подвійного почуття бажаного досвіду (асоціативний зв'язок між таким досвідом і певним набором дій і їх наслідки).

Варто відзначити, що намір з приводу переживань людини не є проявом її «Я». Але, незважаючи на те, що особистість несе відповідальність за свої переживання, він їх не відображає. Тобто можна відчувати неприйняття, ненависть і навіть гнів, і не дозволяти собі творити зло. Сприйняття реальності переживання необхідно для того, щоб позбутися від нав'язливого потягу до нього. Завдяки цьому у індивіда є можливість вибирати між бажаннями: випробувати досвід або відмовитися від нього як від неприйняттого.

Тому будь-який суб'єкт освітнього процесу, незалежно від напрямку або парадигми, повинен визначити свої власні «неприйнятні переживання» і подолати їх. В іншому випадку такі обмеження об'єктивуються в процесі терапії. С. Гіллган вважає, що їх можна виявити за допомогою принизливих ярликів, емоційних сплесків і використання оціночних висловлювань у промові [3]. Крім того, ретельний самоаналіз також є ефективним засобом як діагностики, так і корекції цих симптомів. А самогіпноз – один з найбільш ефективних методів самокорекції, в тому числі і «неприйнятних переживань».

Ось чому когнітивна гіпнотерапія настільки ефективна у формуванні цілісності суб'єктів. В результаті співпраці в процесі гіпнотерапії терапевт в роботі із суб'єктами освітнього процесу має можливість зіткнутися з симптомами «неприйняттого переживання». Про це свідчить емоційний дискомфорт як реакція на переживання особистості або її поведінку. Тому, якщо терапевт відчуває схильність до того, про що говорить особистість, і сприймає це як «неприйнятний досвід», варто ретельно проаналізувати реакцію, якщо, наприклад, неповнолітня особа вказує на гнів, висловлює певні звинувачення або терапевт бере участь в такій реакції. В цьому випадку необхідно впоратися з такими обмеженнями і позбутися від них. У науковій літературі пропонується наступний етап вирішення цієї проблеми. Розпізнавати позитивні «неприйнятні переживання», використовувати відповідні процеси для відволікання уваги до закінчення сеансу. Досліджувати і трансформувати їх, працюючи в режимі самогіпнозу після сеансу [3]. Це також ефективно, коли терапевт застосовує в роботі із суб'єктами освітнього процесу «неприйнятний досвід» під час терапії і

розповідає історію, що пояснює його власний досвід, в якій постійно піднімаються питання про те, як дозволити вирішити таку роботу через примирення з досвідом, задовольняючи потреби свого «Я». Тобто відпустити себе таким чином. А для цього необхідно одночасно перебувати в мета-позиції, в процесі самоспостереження, в координації клієнта і самого себе. Тому необхідно залишатися зосередженими на ритмічному диханні, рівновазі та розслабленні.

Оцінка категорично заборонена. Терапевту необхідно визнати людину унікальною істотою, творінням. Тому звернення тільки до діагностичної категорії сприяє помилковості в організації терапевтичного процесу. Якщо терапевт усвідомлює біль клієнта, він відмовляється від можливості досягти трансформаційних змін. Здатність залишатися осторонь від оцінки дає гіпнотерапевту можливість сприймати людину як особистість і використовувати досвід створення проблем клієнту. За таких умов можна говорити про процес когнітивної гіпнотерапії та очікувати позитивних терапевтичних змін у клієнта та його особистісного зростання [4; 5; 6].

Необхідно поважати суб'єктивний досвід клієнта і давати йому можливість розвиватися. Якщо терапевт вважає, що він несе відповідальність за переживання клієнта під час гіпнотичного процесу, така позиція може привести його до розчарування і руйнування. Тобто, якщо терапевт відчуває свою перевагу під час терапевтичного процесу, у нього розвивається негативне ставлення до особистості клієнта. Навпаки, невизначеність, а, отже, і звернення до стандартних методів і сценаріїв, стратегій, призводить до того, що у клієнта формується думка про некомпетентність терапевта. В обох випадках клієнт починає демонструвати «опір» безпосередньої участі в процесі або побічно проявляти гіпнотичні симптоми, без будь-яких терапевтичних змін.

У зв'язку з цим М. Еріксон, зокрема, стверджує: «гіпнотична психотерапія є для пацієнтів процесом засвоєння, процедурою перенавчання. Ефективність результату залежить тільки від поведінки пацієнта. Гіпнотерапевт лише спонукає його до роботи, часто не знає, з чого вона складається, керує нею, приймає клінічні рішення та визначає обсяг роботи, необхідний для досягнення бажаного результату. Як керувати, які рішення приймати – це робота терапевта, а завдання пацієнта – вчитися власними зусиллями, спрямованими на нове розуміння досвіду, і в той же час це робота терапевта. Така перепідготовка, звичайно ж, повинна проводитися на мові життєвого досвіду пацієнта, його розуміння, пам'яті, ставлення і думок, а не на мові думок і роздумів гіпнотерапевта» [4].

Важко переоцінити необхідність співпраці між терапевтом і суб'єктами освітнього процесу, якщо цього потребує ситуація. Це ще одна потужна передумова для формування цілісності особистості неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами. Відповідальність за результат терапевтичних змін необхідна терапевту для створення процесів, заснованих на використанні досвіду і самоаналізі, і надання особистості додаткових ресурсів для об'єктивного здійснення самозміни, у неї є необхідні ресурси, і вона може навчитися керувати ними, а також для досягнення мети. Це може бути реалізовано наступними способами: в той же час існуючі стереотипи (страх, навпаки, важливість, аналітичність під час гіпнотичного процесу і т.ін.) обмежують доступ до ресурсів. Таким чином, терапевт підключається до стереотипів клієнта, звільняє його від прихильності до них, допускає неусвідомлювані процеси або, навпаки, «активізує свідомість» (Ж. Бекію), що потребує перетворюючих змін. Так, «Ваша свідомість дуже розумна, але Ваше несвідоме ще розумніше, тому я не прошу Вас засвоювати нові навички, а висловлюю Ваше бажання використовувати навички, які у Вас вже є, але якими Ви не володієте в повній мірі» [5].

Така установка допоможе зберегти власну цілісність і брати участь у співпраці з клієнтом. Тобто, немає домінуючого нав'язування програм і процесів, але при шанобливому ставленні і використанні стереотипу життя клієнта цінується його потенціал. С. Гілліган зазначав з цього приводу: «гіпнотерапевти думають про те, як домогтися співпраці з унікальним, високоінтелектуальним несвідомим процесом клієнта, щоб викликати бажаний внутрішній досвід, замість того щоб турбуватися про конкретні рішення, які потрібно запропонувати неосвіченій або хворій людині» [3].

Тобто, якщо Ви працюєте в контексті власної чесності і орієнтуєтесь на формування чесності клієнта, Ви можете досягти значних результатів, знайти нескінченні перспективи для саморозвитку і удосконалення, знайти реалізацію потенціалу людини, яка звернулася за допомогою.

Таким чином, чесність сприяє успіху процесу терапії та соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами. Вона формує контекст, яким терапевт повинен скористатися. Звичайно, процес взаємодії дуже важливий, навіть більш важливий, ніж його зміст. Залежно від досвіду, можна виявити приховані або не виражені безпосередньо значення в поточних невербальних сигналах. Тобто контекст і його невербальне оформлення розкривають істинний сенс, особливо в процесі гіпнотерапії. Особливості сприйняття інформації клієнтом дуже тісно пов'язані з процесами впливу, здійснюваними терапевтом.

Стратегія формування цілісності особистості була втілена в розробленому Р. Ділтсом тренінгу «Подорож героя». Тренінг сприяє центруванню, гармонії компонентів цілісності, таких як фізичний, когнітивний і польовий розум.

Тому, виходячи з розробленої схеми, слід зазначити, що передумовами для формування цілісності особистості є перші три етапи: пробудження психіки, нервової системи людини під час «подорожі». З цієї причини варто знати компоненти цілісності: фізичний, когнітивний та польовий розум. Кожен з них може здійснювати діяльність на трьох різних рівнях свідомості: примітивному (регресивному), базовому (базисної основи) і породжуючому (вищий рівень свідомості). Для того, щоб творчість, зцілення та трансформація були можливими, ми повинні прагнути досягти рівня генерації свідомості. Тому слід приділяти увагу розвитку і підйому тіла, пізнання і польового розуму до найвищого рівня генерації. За цієї умови можна домогтися успіху самої цілісності.

Впродовж емпіричного дослідження ми з'ясували специфіку організації цілісності особистості й психологічних властивостей у осіб, які є суб'єктами процесу соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами.

Конкретизуємо зазначені вище дані у динаміці. Так, на кореляційній матриці наявні 63 змінних, утім за засобом «головних компонент» було вилучено 12 факторів із власними значеннями більше одиниці. Фактори, отримані в результаті обертання за методом варімакс, пояснюють 87,3 % сукупної (загальної) дисперсії.

I фактор «само здійснення». Ортогональною точкою охарактеризованого фактора є «освіченість». Концентрація на академічності стимулює школярство, передумання навчальних мотивів й уникнення практичної реалізації, невміння на практиці застосовувати власні знання, безпорадність на фоні академізму.

II фактор «мотивація». Ортогональною точкою окресленого фактора є «значимість результатів діяльності». Запобігання неуспіху домінує над мотивацією досягнення, страх помилки стимулює успішність. Переважає пасивно-стриманий стиль міжособистісної взаємодії.

III фактор «інтегративність». Ортогональною точкою цього фактора є «самозвинувачення». Високий рівень фактору спричинює дезінтеграцію власного «Я», підвищене почуття провини, нестійкість власного «Я» через регресивні процеси або емоційну незрілість.

IV фактор «внутрішня свобода». Ортогональною точкою окресленого фактора є «етноцентричні цінності» (створення сім'ї) як можливість зануритись в утилітарні потреби й відійти від потреби в саморозвитку, самореалізації та «любов», що має прояв у хворобливій залежності від партнера.

V фактор «самореалізація». Ортогональною точкою описаного фактора є «надмірна захопленість розвагами», що проявляється як марнотратність, непомірність у всьому, радикальний настрій, веселий запал, грайливість.

VI фактор «результативність». Ортогональною точкою цього фактора є «високий матеріальний статус» – тенденція щодо оцінювання цінності людини за її матеріальним статусом, фінансовим становищем; переважання матеріальних цінностей.

VII фактор «поважливість».

VIII фактор «результативність». Ортогональною точкою цього фактора є «результативність» нездатність об'єктивно оцінити результати власної діяльності зосередженість на невдачах, розчарованість, незадоволеність, відчуття «омани» від невідповідності очікувань, сподівань й результату діяльності.

IX фактор «життєтворчість».

X фактор «пізнавальні інтереси». Ортогональною точкою вказаного фактору є «високий соціальний статус», що проявляється як схильність до снобізму, статусність як показник цінності особистості.

XI фактор «об'єктивна самооцінка».

XII фактор «асертивність».

Отже, для студентів четвертого курсу гуманітарного напрямку характерними факторами самоорганізації цілісності є «само здійснення», «мотивація», «інтегративність», «внутрішня свобода». Вказані фактори є провідними, утім кожен із відзначених факторів здійснює свою дію у процесі організації цілісності особистості.

Висновки. На основі одержаних експериментальних даних варто відзначити домінуючі фактори, що сприяють успішності соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами у відповідному взаємозв'язку із самоорганізацією цілісності особистості, а саме: “життєтворчість”, “самоздійснення”, “мотивація”, “інтегративність”, “результативність”, “поважливість”, “духовність”, “довільність”, “образ світу, образ людини”, “шанованість”. Утім виокремлено ортогональні полюси факторів, які, навпаки, стримують або не сприяють самоорганізації цілісності особистості (негативні значення факторів): “значимість результатів діяльності”, “мотив до

зміни поточної діяльності”, “самозвинувачення”, “етноцентричні цінності”, “самоінтерес”, “освіченість”, “цікава робота”, “конкурентність”, “здоров’я”.

Результати дослідження виявили тенденцію зміни структурних компонентів у суб’єктів процесу соціалізації неповнолітніх осіб з особливими освітніми потребами. Цілісність особистості проявляється завдяки базовим компонентам і низки додаткових, які трансформуються протягом зазначеного процесу. Можна зазначити, що відбувається переключення уваги від самоінтересу до професійного інтересу, побудови планів на майбутнє, бажання досягти визнання та поваги. Однак є один фактор, який спостерігається у суб’єктів освітнього процесу, котрі працюють із неповнолітніми особами з особливими освітніми потребами – “самоактуалізаційний компонент”. Він проявляється у побудові внутрішніх критеріїв, творчому самовираженні, реалізації своїх можливостей, здатності жити справжнім (тобто переживати справжній момент свого життя у всій його повноті). Тому можна припустити, що саме цей фактор здійснює самоорганізуючий вплив на становлення та формування цілісності особистості й на успішність процесу соціалізації осіб з особливими освітніми потребами.

Література

1. Haley J. Uncommon Therapy. The Psychiatric Techniques of Milton Erickson. New York: Norton & Co., 1973. 320 p.

2. Gilligan S.G. Ericksonian approaches to clinical hypnosis. In J.K. Zeig (Ed.), Ericksonian approaches to hypnosis and psychotherapy. New York: Brunner/Mazel. 1982. P. 87-103.

3. Gilligan S, Dilts R. The hero’s journey: A voyage of self-discovery Crown House Publishing Ltd Crown Buildings, Bancyfelin, Carmarthen, Wales, SA33 5ND, UK www.crownhouse.co.uk/

4. Erickson M.N. Hypnotic psychotherapy. The Medical Clinics of North America, 1948. P. 571- 584. New York W.D. Saunders Co. Reprinted in Ericson. 1980

5. Erickson M.N. Special techniques of brief hypnotherapy. *The Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, 1954. № 2. P. 109-129.

6. Erickson M.N. Hypnotic integration of psychodynamic processes: The collected papers of Million Ericson on hypnosis Vol. 3. (Edited by E. L. Rossi). New York Irvington.

References

1. Haley J. Uncommon Therapy. The Psychiatric Techniques of Milton Erickson. New York: Norton & Co., 1973. 320 p.
2. Gilligan S.G. Ericksonian approaches to clinical hypnosis. In J.K. Zeig (Ed.), Ericksonian approaches to hypnosis and psychotherapy. New York: Brunner/Mazel. 1982. P. 87-103.
3. Gilligan S, Dilts R. The hero's journey: A voyage of self-discovery Crown House Publishing Ltd Crown Buildings, Bancyfelin, Carmarthen, Wales, SA33 5ND, UK www.crownhouse.co.uk/
4. Erickson M.N. Hypnotic psychotherapy. The Medical Clinics of North America, 1948. P. 571- 584. New York W.D. Saunders Co. Reprinted in Ericson. 1980
5. Erickson M.N. Special techniques of brief hypnotherapy. *The Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, 1954. № 2. P. 109-129.
6. Erickson M.N. Hypnotic integration of psychodynamic processes: The collected papers of Million Ericson on hypnosis Vol. 3. (Edited by E. L. Rossi). New York Irvington.

Geiko E.V.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL SPECIFICITY OF SOCIALIZATION OF MINORS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

In the context of the problems we have discussed, it is worth noting that when applying a holistic approach to the socialisation of minors with special educational needs, the actual integrity or internal consistency of the personality implies the interconnection of all partial systems of the subject. Thus, a personality aimed at significant self-changes receives its own experience as an important resource for such self-changes; it is transformed and can use other positive experiences for its own development.

Thus, the socialisation of minors with special educational needs is interconnected with the process of forming the integrity of the individual and involves

- *support for individuals' attempts at self-change;*
- *assessment of oneself, own educational needs, separation from rejection, use of personal experience as a necessary resource for self-changing;*
- *a meta-position on an individual lifestyle, beliefs, and the value of one's own individuality;*

Let's define the details of the formation of personality integrity during the socialisation of minors with special educational needs. The integrity of the personality

is not only a condition for the successful socialisation of minors with special educational needs, but also an indicator of the personality's self-efficacy. Due to the lack of such properties, the successful socialisation of minors with special educational needs.

Based on empirical data, the determinants of the formation of the integrity of the socialisation of minors with special educational needs are identified in the sample of these respondents. The theoretical analysis of this issue and the application of a holistic approach to identify the essential factors of personality integrity formation as the most important prerequisite for the socialisation of minors with special educational needs contributed to the identification of such features.

Key words: *educational needs, educational process, socialisation of minors, integrity of personality, holistic approach.*

Гейко Євгенія Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, доцент кафедри психології та соціальної роботи Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка.

Омельнюк С.М. (ORCID 0000-0003-1468-8718)

ПРОВІДНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ МОЛОДІ

У статті проведено теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення соціальних уявлень молоді та розкрито провідні етапи їх формування. Описано як індивідуальний світогляд і соціальні уявлення молоді вбудовуються у суспільну пізнавальну систему, а процес формування уявлень розглянуто як безперервний цикл, де індивідуальні уявлення вбудовуються в колективні (соціальні) уявлення, які, у свою чергу, впливають на структуру індивідуальних переконань, знань, світогляду молодої людини. Соціальні уявлення розглядаються як частина соціального мислення особистості. Наголошується, що вивчення соціального мислення дозволяє розкрити як проблеми свідомості, так і тенденції розвитку особистості і суспільства. У зв'язку з цим розглянуто етапи формування соціальних уявлень молоді. Так, на етапі проблематизації молода людина аналізує та структурує навколишню дійсність, а також виділяє проблему, яку необхідно розглянути, щоб сформувати ставлення до цієї дійсності. На етапі інтерпретації вона формує ставлення до об'єкта на основі наявного у неї досвіду, а також перевірених гіпотез та висновків, отриманих у ході індивідуального дослідження. Наступний етап, репрезентація, полягає у тому, що соціальні уявлення, які вже сформувалися, транслюються у суспільство. І, виходячи з попередніх етапів відбувається категоризація понять, яка полягає у побудові чітких формулювань, що пояснюють зміст уявлень і формування розуміння співвідношення та зв'язку соціальних уявлень про досліджувану проблему з іншими, раніше сформованими уявленнями.

Ключові слова: *молодь, соціальні уявлення, формування соціальних уявлень, корекція соціальних уявлень, проблемогенний соціум.*

Постановка проблеми. У сучасному соціумі в умовах глобалізаційних процесів відбуваються поступові зміни соціальної взаємодії. Результати перетворення суспільних відносин знаходять відображення в соціальних уявленнях, які є складними ментальними утвореннями і співвідносяться з

різноманітним психічним явищ, таких як пам'ять, вірування, ідеологія, переконання особистості. Соціальне уявлення виступає в якості чинника, який дозволяє конструювати реальність не тільки окремої особистості, воно висловлює її думку як члена групи, класу, культури. При цьому думки різних соціальних груп щодо одного й того ж феномену можуть відрізнятися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальні уявлення є одним із найважливіших предметів соціально-психологічних досліджень. Вони охоплюють усі сфери людської свідомості, зачіпають різні соціальні та психічні процеси. Так, вивчення соціальних уявлень особистості дозволяє визначити можливості, а також шляхи та способи зміни цих уявлень. На особливу увагу у цьому аспекті заслуговують дослідження соціальних уявлень молоді. Подібні наукові студії вимагають комплексного підходу, тому необхідно розглянути теоретико-методологічні основи, які склали б підстави для вивчення соціальних уявлень молоді, та визначити провідні етапи їх формування.

Мета статті – провести теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення соціальних уявлень молоді та розкрити провідні етапи їх формування.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Мета дослідження вимагала проведення аналізу літературних джерел, необхідних для осмислення проблеми та принагідного розгляду ключових понять.

У ході дослідження було використано такі методи: аналіз і синтез, порівняння, узагальнення літературних джерел.

Встановлено, що соціальне уявлення – це ментальне утворення, яке включає будь-які форми знань і поглядів, що дозволяють особистості взаємодіяти з іншим індивідом чи групою, будувати комунікацію і взаємовідносини всередині групи. Під групою мається на увазі як велика група (наприклад, етнос), так і мала (сім'я, студентська група). При цьому джерелами для конструювання соціальних уявлень особистості виступають різні психічні явища, які виникають у ході міжособистісної взаємодії.

З'ясовано, що сформовані соціальні уявлення не лише структурно вбудовуються у колективну свідомість, а й вкрапляються в індивідуальну свідомість, відбиваючи при цьому уявлення особистості про світ, про себе і оточуючу її дійсність.

Вчені наголошують на складності зазначеного феномену та вказують на необхідність вивчення зв'язків соціальних уявлень з різними психічними функціями та явищами (пам'яттю, переконаннями, ідеологією тощо) [1; 5; 8; 9].

Слід зазначити, що у сучасній психології розроблялися такі категорії як «поняття», «життєве поняття» та «судження», причому під життєвими (або спонтанними) поняттями розуміється певний набір знань та уявлень, які природним шляхом формуються у суспільстві. З цією категорією співвідносилося «наукове поняття» – феномен, що формується в результаті досліджень, який згодом транслюється індивідам в ході отримання ними освіти.

У зарубіжній літературі наукове поняття «колективні уявлення» можна зустріти у роботах Е. Дюркгейма, який підкреслював відмінність колективних уявлень від звичаїв та традицій. На його думку, воно полягає в тому, що уявлення включені до колективної свідомості та, діючи зсередини, впливають на соціальне життя людини [3].

Л. Леві-Брюль зазначає, що колективна свідомість складається з елементів, які є спільними для всіх членів групи. Так, у первісному суспільстві поведінка членів групи регулювалася за допомогою колективних уявлень, які складаються з міфів та ідеології [6].

Про проблему зв'язку уявлень, сформованих у колективній свідомості та свідомості індивіда, писали багато дослідників. Зокрема, описано як індивідуальний світогляд і соціальні уявлення особистості вбудовуються у суспільну пізнавальну систему, а процес формування уявлень може бути розглянутий як безперервний цикл, де індивідуальні уявлення вбудовуються в колективні (соціальні) уявлення, які, у свою чергу, впливають на структуру індивідуальних переконань, знань, світогляду.

Крім того, соціальні уявлення розглядаються як частина соціального мислення особистості. Причому вивчення соціального мислення дозволяє розкрити як проблеми свідомості, так і тенденції розвитку особистості і суспільства.

У зв'язку з цим потребують розкриття етапи формування соціальних уявлень молоді. Так, на етапі проблематизації особистість аналізує та структурує навколишню дійсність, а також виділяє проблему, яку необхідно розглянути, щоб сформувати ставлення до цієї дійсності. На етапі інтерпретації молода людина формує ставлення до об'єкта на основі наявного у неї досвіду, а також перевірених гіпотез та висновків, отриманих у ході індивідуального дослідження. Наступний етап, репрезентація, полягає у тому, що соціальні уявлення, які вже сформувалися, транслюються у суспільство. І, виходячи з попередніх етапів відбувається категоризація понять, яка полягає у побудові чітких формулювань, що пояснюють зміст уявлень і формування розуміння співвідношення та зв'язку

соціальних уявлень про досліджувану проблему з іншими, раніше сформованими уявленнями.

Аналізуючи процес формування соціальних уявлень молоді, важливо враховувати, що у психіці молодої людини можуть мати місце спотворення у відображенні навколишньої дійсності. С. Московичі докладно розглядає три чинники таких спотворень: когнітивний, груповий та культурний. Когнітивний чинник полягає у стереотипізації мислення, бажанні особистості спростити картину світу і призвести до звичних їй схем. Вплив групового чинника спотворення уявлень проявляється у спільній взаємодії індивідів. Культурний чинник спотворення відображення навколишньої дійсності є обмеженістю інтерпретації сприйманих стимулів з урахуванням культурних норм [7].

С. Московичі розглядає соціальне уявлення як проміжну ланку між поняттям і сприйняттям та виділяє два аспекти соціальних уявлень, які відображають їх прояв у свідомості. Іконічний аспект характеризує образ об'єкта, побудованого з урахуванням системи знань, які, своєю чергою, являють собою концептуальний аспект уявлень [7].

Слід згадати про різницю між колективними уявленнями, описаними Е. Дюркгеймом, і соціальними уявленнями С. Московичі. Вона полягає в тому, що колективні уявлення є стабільними інтелектуальними структурами та формами – такими як, наприклад, наука чи релігія. Соціальні уявлення, навпаки, співвідносяться з тим чи іншим етапом розвитку суспільства та впливають на формування реальності [8].

С. Московичі виділяє два етапи у формуванні та поширенні соціальних уявлень. На етапі об'єктивації здійснюється збір даних про об'єкт, а також відбір інформації про той чи інший феномен (або елемент) дійсності, яку має більшість представників соціальної групи. Так виділяється ядро соціальних уявлень, що володіє відносною стійкістю (є центральною системою), а інформація, набута індивідом у процесі отримання ним досвіду, вбудовується в гнучку і мінливу периферичну систему. На етапі застосування проходить співвіднесення смислового ядра з іншими соціальними уявленнями, у результаті вони коригують і доповнюють одне одного [8].

В рамках дослідження проблеми соціальних уявлень молоді можна дійти висновку, що деякі з них поширюються на малі групи, тоді як інші є загальними для таких великих груп, як етноси.

Взагалі, С. Московичі виділив три типи соціальних уявлень. Найбільш поширеними у суспільстві є керівні уявлення, які поділяють усі члени великої

групи. Ці уявлення примусові, можуть нав'язуватися у процесі соціалізації, і навіть впливати на переконання особистості. Емансиповані соціальні уявлення властиві підгрупі. Вони можуть відрізнятися навіть у малих групах, які близькі за походженням, інтересами, цілями тощо. І нарешті, полемічні соціальні уявлення – це уявлення, які сформувалися і увійшли до суспільної свідомості в результаті полеміки, в ході конфлікту сприйняття та думок. Найчастіше ці уявлення поділяють в повному обсязі члени суспільства та вони, в такий спосіб, носять полемічний характер [7].

Аналізуючи дослідження, виконані в рамках теорії соціальних уявлень, слід звернути увагу на три зарубіжні підходи (школи). Перша з них, школа Екс-ан-Провансу, представляє структурний підхід до вивчення соціальних уявлень, у рамках якого розглядається формування ядра та периферичної системи, а також їх співвідношення.

У рамках Паризької школи соціальні уявлення визначають як форму соціального мислення, яке включає побутові, «натуральні» знання, відокремлені від наукового знання і сформовані в суспільстві на основі традицій і людського досвіду.

Динамічний підхід, поданий у Женевській школі, має на увазі необхідність акцентувати увагу на тому впливі, який надає соціальна структура на процес формування соціальних уявлень.

Описано механізми, що приймають участь у цьому процесі. Так, механізм об'єктифікації визначається як перехід від поширених у суспільній свідомості абстрактних образів до конкретних соціальних уявлень. Що стосується механізмів анкерування та соціального позиціонування, то тут спостерігається процес, у ході якого відбувається присвоєння знань, суджень та думок різними суспільними структурами та групами [2].

Вчені виділяють різні рівні в ході розвитку та трансформації соціальних уявлень. На рівні онтогенезу відбувається формування в індивіда уявлення про світ і навколишні явища. У ході міжособистісних відносин, на рівні мікрогенезу, формуються уявлення про партнера і про предмет взаємодії. І нарешті, на рівні соціогенезу формуються та трансформуються соціальні уявлення у суспільстві [1; 5; 9].

Формування соціальних уявлень відбувається у загальному культурно-історичному контексті розвитку суспільства, а самі уявлення впливають на реальні відносини, виконуючи при цьому комунікативну функцію: вони дозволяють вирішити проблеми при відсутності взаєморозуміння, а також

можуть передбачити можливі дії іншого члена групи. Соціальні уявлення сприяють досягненню емоційної стабільності у взаєминах між молодими людьми в ході їх внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії.

Таким чином, можна сказати, що соціальні уявлення молоді є знаннями, поглядами, переконаннями, поширеними в тій чи іншій групі, і що вони відіграють важливу роль у формуванні суспільних відносин на всіх рівнях: від міжособистісного до міжетнічного.

Оскільки об'єктом дослідження виступають соціальні уявлення молоді, слід зазначити, що молодь розглядають як клас, виділений на підставі загальних соціально-психологічних характеристик, таких як, наприклад, юнацький ентузіазм та відсутність стабільних переконань.

Підкреслюється особлива значущість молоді як об'єкта вітчизняних соціально-психологічних досліджень і зазначається, що наразі у суспільстві відбувається деформація механізмів соціалізації молоді, нівелюється співвідношення досвіду і потреб сучасного соціуму.

Важливо враховувати, що молодь, як соціально-демографічна група, займає особливе становище. Так, молодий вік має певні привілеї в порівнянні з іншими віковими групами: у молоді є більше можливостей для самореалізації, оскільки з метою підтримки представників цієї вікової категорії спеціально розробляється молодіжна політика. Крім того, до молоді пред'являються високі соціальні вимоги щодо її фізичного стану, рівня працездатності та успішності.

Незважаючи на те, що молодь як соціально-демографічна група виділяється виходячи з вікових характеристик, наразі немає єдиного та універсального уявлення про її вікові межі. Вважається, що вікова диференціація цього періоду є особливим завданням сучасних наук про людину. Важливо, що визначення вікових меж великою мірою залежить від індивідуальних особливостей розвитку особистості: фізичного, емоційного, соціального.

Як відомо, Ш. Бюлер виділила два етапи психологічного розвитку молоді. Перший (від 10-12 до 17 років) - це етап підліткового віку (пубертації), який пов'язаний, насамперед, зі становленням первинних і вторинних статевих ознак. Другий період (від 17 до 24 років) - етап юності, його основним завданням є культурне дозрівання, засвоєння основних уявлень та формування світогляду, а також розвиток відносин із протилежною статтю.

С. Фріс у пошуках відповіді на питання про те, де провести нижню межу молодого віку, зазначає, що деякі підлітки вже у віці 12 років демонструють ознаки дорослішання, тоді як інші виявляють їх лише у 16-17 років. С. Фріс

описує період молодості як процес переходу від дитинства до дорослості, коли залежність трансформується у незалежність, а безвідповідальність – у відповідальність. Таким чином, молодість розглядається ним як соціальний конструкт, при цьому вікові межі цієї соціальної групи С. Фріс визначає досить широко, у діапазоні від 12 до 30 років [4].

У сучасній психології активно вивчаються соціально-психологічні явища та проблеми, так чи інакше пов'язані з молоддю. Серед них особливий інтерес становлять роботи, присвячені дослідженню соціальних уявлень молодих людей про різні феномени навколишньої дійсності. Тим не менш, далеко не всі аспекти молодіжного віку належним чином досліджені авторами. Так, незважаючи на наявність низки зарубіжних публікацій, недостатньо вивченою у вітчизняній психології залишається проблема ставлення молоді до соціально-психологічної допомоги. Тому, поставивши собі завдання всебічного її дослідження, було розглянуто теоретичні аспекти, пов'язані з поняттями «соціальне уявлення» і «молодь».

Висновки. Соціально-психологічні дослідження дозволяють отримати дані про прояв досліджуваних явищ у суспільстві та передбачити їх динаміку у майбутньому. Тому важливим напрямом є вивчення молоді - як з метою розширення наукового пізнання, так і з метою розвитку практичної психології.

Вивчення соціальних уявлень молоді з опорою на наведені теоретико-методологічні підстави, дозволить розширити наявне розуміння даного феномену і на основі аналізу емпіричних даних встановити, якими є ці уявлення і як можна на них вплинути. Корекція соціальних уявлень може бути необхідною для включення молоді у систему надання соціально-психологічної допомоги з метою підвищення її психологічного благополуччя.

Література

1. Cebi E. University students' attitudes toward seeking psychological help: effects of perceived social support: MS Thesis. Ankara: Middle East Technical University Publ., 2009. 82 p.
2. Doise W. Human rights studied as normative social representations / Representations of the social: bridging theoretical traditions / Ed. by K. Deaux, G. Philogene. Oxford: Blackwell Publishers, 2001. Pp. 96-112.
3. Durkheim E. Ethics and the Sociology of Morals. Greenwood Press, Westport, Conn. 1987.
4. Frith S. The Sociology of Youth. London: Open University Press, 1984. 286 p.

5. Gulliver A., Griffiths K.M., Christensen H. Perceived barriers and facilitators to mental health help-seeking in young people: a systematic review. *BMC Psychiatry*. 2010. Vol. 10. P. 113-121.

6. Lévy-Bruhl L. Les carnets de Lucien Lévy-Bruhl (Notebooks of Lucien Lévy-Bruhl). Paris: Presses universitaires de France, 1949.

7. Moscovici S. Social representations: Explorations in social psychology / Ed. by G. Duveen. New York: New York University Press, 2000. 328 p.

8. Moscovici S. The Making of Modern Social Psychology: The Hidden Story of How an International Social Science was Created (with Ivana Markova). Polity Press, 2006.

9. Wilson C.J., Deane F.P. Adolescent opinions about reducing help-seeking barriers and increasing engagement. *Journal of Educational and Psychological Consultation*. 2001. Vol. 12(4). P. 345-364.

References

1. Cebi E. University students' attitudes toward seeking psychological help: effects of perceived social support: MS Thesis. Ankara: Middle East Technical University Publ., 2009. 82 p.

2. Doise W. Human rights studied as normative social representations / Representations of the social: bridging theoretical traditions / Ed. by K. Deaux, G. Philogene. Oxford: Blackwell Publishers, 2001. Pp. 96-112.

3. Durkheim E. Ethics and the Sociology of Morals. Greenwood Press, Westport, Conn. 1987.

4. Frith S. The Sociology of Youth. London: Open University Press, 1984. 286 p.

5. Gulliver A., Griffiths K.M., Christensen H. Perceived barriers and facilitators to mental health help-seeking in young people: a systematic review. *BMC Psychiatry*. 2010. Vol. 10. P. 113-121.

6. Lévy-Bruhl L. Les carnets de Lucien Lévy-Bruhl (Notebooks of Lucien Lévy-Bruhl). Paris: Presses universitaires de France, 1949.

7. Moscovici S. Social representations: Explorations in social psychology / Ed. by G. Duveen. New York: New York University Press, 2000. 328 p.

8. Moscovici S. The Making of Modern Social Psychology: The Hidden Story of How an International Social Science was Created (with Ivana Markova). Polity Press, 2006.

9. Wilson C.J., Deane F.P. Adolescent opinions about reducing help-seeking barriers and increasing engagement. *Journal of Educational and Psychological Consultation*. 2001. Vol. 12(4). P. 345-364.

Omelianuk S.M.

THE LEADING STAGES OF THE FORMATION OF YOUTH'S SOCIAL IDEAS

The article carries out a theoretical and methodological analysis of approaches to the study of social perceptions of young people and reveals the leading stages of their formation. It is described how the individual worldview and social ideas of young people are built into the social cognitive system, and the process of forming ideas is considered as a continuous cycle, where individual ideas are built into collective (social) ideas, which, in turn, affect the structure of individual beliefs, knowledge, worldview of young people a person Social representations are considered as part of the social thinking of an individual. It is emphasized that the study of social thinking allows us to reveal both the problems of consciousness and the trends in the development of the individual and society. In this connection, the stages of formation of social ideas of young people are considered. Thus, at the stage of problematization, a young person analyzes and structures the surrounding reality, and also identifies a problem that needs to be considered in order to form an attitude towards this reality. At the stage of interpretation, she forms an attitude towards the object based on her experience, as well as tested hypotheses and conclusions obtained during individual research. The next stage, representation, consists in the fact that social representations that have already been formed are translated into society. And, based on the previous stages, there is a categorization of concepts, which consists in the construction of clear formulations that explain the content of ideas and the formation of an understanding of the relationship and connection of social ideas about the investigated problem with other, previously formed ideas.

Key words: youth, social ideas, formation of social ideas, correction of social ideas, problematic society.

Омелянюк Сергій Миколайович – кандидат психологічних наук, докторант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Черновська Л.В. (ORCID 0000-0003-4636-5577)

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ТА СПІЛКУВАННЯ СЕРЕД МОЛОДІ У ВЕКТОРІ РОЗВИТКУ ЇЇ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ І МІЖКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ

У статті розкрито проблему взаємодії та спілкування серед молоді у векторі розвитку її соціальної компетентності і міжкультурної адаптації. Показано, що соціальна компетентність – це інтегральна характеристика особистості, яка відображає її досягнення у розвитку відносин з іншими людьми, забезпечує повноцінне оволодіння соціальною реальністю і дає можливість ефективно вибудовувати свою поведінку залежно від ситуації та відповідно до прийнятих у соціумі на даний момент норм і стандартів. Наголошується, що у психологічній науці існує низка підходів до розуміння соціальної компетентності, оскільки, будучи базисною для особистості, ця якість формується у процесі взаємодії і впливає на успішність розвитку особистості, визначаючи її напрямки. Незважаючи на різні підстави для визначення соціальної компетентності у межах різних наукових підходів, в структурі соціальної компетентності можна виділити комунікативну та перцептивну (когнітивну) компетентність і знання у галузі міжособистісної взаємодії. Теоретичними підставами соціальної компетентності є знання про процеси та явища, що відбуваються в соціальній дійсності. Оскільки соціальна компетентність передбачає наявність певних знань про механізми та особливості соціальної взаємодії, розуміння різних ситуацій, особистісну та соціальну ідентифікацію, можна говорити про різні рівні її прояву: рівні політики, рівні соціальних інститутів та спільностей та рівні міжособистісного спілкування.

Ключові слова: *молодь, соціальна компетентність, розвиток соціальної компетентності, комунікативна та перцептивна (когнітивна) компетентність, міжособистісна взаємодія, міжкультурна адаптація.*

Постановка проблеми. Наразі досить гостро постає проблема взаємодії та спілкування серед молоді у векторі розвитку її соціальної компетентності. Здатність будувати ефективні та продуктивні комунікації, відповідно до вимог

дійсності організувати свою життєдіяльність, брати на себе відповідальність не лише за себе та свої вчинки, а й за інших людей – ось ті необхідні навички, якими має володіти кожна молода людина, яка прагне до особистісного, професійного зростання, націлена на пошук власного місця в житті [1-3].

Суспільство на сучасному етапі розвитку, поглибившись в інформаційний простір, вимагає від кожної молодої людини, яка хоче досягти успіху в житті, умінь і навичок організації процесу взаємодії з оточуючими таким чином, щоб, отримуючи та передаючи інформацію, вона не лише виступала споживачем фактичних даних, але при цьому ще й сприяла гармонізації відносин між нею та іншими учасниками взаємодії, реалізуючи навички конструктивного, рефлексивно-емпатійного спілкування [4-6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вміння ефективно взаємодіяти з іншими людьми у сучасній науці розглядається у векторі соціальної компетентності особистості. Говорячи про компетентність, ми маємо на увазі знання та навички у тій чи іншій сфері життєдіяльності, що дозволяють молодій людині бути успішною у цій сфері та бути експертом – носієм авторитетної думки.

Слід констатувати, що наразі ще не сформовано єдиного визначення поняття соціальної компетентності. Насамперед, слід чітко визначити поняття «компетентність», відокремивши його від поняття «компетенція». У німецькій та англійській літературі компетентність та компетенція передаються часто одним словом (kompetenz, competence). В українській мові ці слова мають різне смислове значення: компетенція - коло питань, у яких хтось добре обізнаний чи коло чийхось повноважень, а компетентний - знаючий, обізнаний, авторитетний у будь-якій галузі. Отже, компетентність доцільно розуміти як характеристику особистості.

Одні автори вважають, що соціальна компетентність людини - це її успіх у соціумі, ефективна взаємодія з іншими індивідами, інші пишуть, що це вміння досягати цілей, результатів, адаптуватися до змін, при цьому залишатися у добрих стосунках з іншими членами колективу.

Для деяких дослідників соціальна компетентність - це система знань про навколишню реальність, наявність навичок і умінь для вирішення типових соціальних ситуацій.

Наведений перелік лише доводить, наскільки великий розкид поглядів і думок до поняття соціальної компетентності, а відсутність загального розуміння

соціальної компетентності може викликати серйозні труднощі щодо її оцінки та взаєморозуміння між вченими і практиками.

Слід зазначити, що наразі виділяються декілька типів визначень цього конструкту: специфічні навички, соціометричний статус, взаємини, функціональні результати, ситуаційна специфічність (пропорційність) як доречність поведінки стосовно вимог ситуації, досягнення особистих цілей, доцільність. Соціальна компетентність - це якість особистості, яка проявляється при взаємодії з суспільством. Це ціла система, що допомагає молодій людині досягти успіху у різних ситуаціях.

Оскільки різні автори розуміють соціальну компетентність по-своєму, її структура також розуміється ними по-різному. У своїй праці «Психологія міжособистісної поведінки» М. Аргайл виділяє такі компоненти соціальної компетентності:

- соціальна сензитивність (те, наскільки точно ми розуміємо іншу людину);
- основні навички взаємодії;
- навички схвалення та винагороди, які є суттєвими для всіх соціальних ситуацій;
- рівновага, спокій як антитеза соціальної тривожності.

Інші вчені виділяють у структурі соціальної компетентності такі складові:

- оперативна соціальна компетентність – знання про соціальні інститути та структури, уявлення про функціонування соціальних груп;
- вербальна компетентність – це розуміння доречності висловлювання, а й розуміння понять, які людина вживає у мові, грамотна письмова мова;
- комунікативна компетентність – це вміння володіти складними засобами комунікації, знання культурних норм і обмежень, звичаїв і традицій суспільства, у якому перебуває особистість;
- соціально-психологічна компетентність – вміння розуміти та вирішувати міжособистісні конфлікти, розробляти сценарії поведінки, мати уявлення про різноманітність соціальних ролей;
- еґо-компетентність – важлива складова соціальної компетентності: усвідомлення своєї національної, статевої, групової приналежності, знання своїх сильних і слабких сторін, можливостей та ресурсів, розуміння причин своїх промахів, знання про механізми саморегуляції та вміння ними користуватися.

Існує ще безліч різних підходів до розуміння структури соціальної компетентності. Це не просто набір знань та навичок, а вкрай складна ієрархічна структура.

Феномен соціальної компетентності можна розглядати з багатьох сторін. У своїй книзі «Компетентність у сучасному суспільстві» Дж. Равен узагальнює те, що вже відомо про таке складне поняття як компетентність, про її розвиток, природу та оцінку. В ній автор описує, які способи аналізу компетентності можна використовувати, і наголошує на тому, що в будь-якому дослідженні можуть змінюватися змінні її структури. Щоб розглянути природу компетентності, нам необхідний приклад, для цього ми розглянемо таку якість як «ініціатива». Перша важлива особливість цієї якості, яку не можна залишити поза увагою, полягає в тому, що вона має внутрішню мотивацію. Будь-яка дію, виконану за інструкцією ззовні, не слід вважати ініціативою. Ініціатива це те, що проявляється за власним бажанням, а не з чіткої конкретної інструкції, або дії ззовні. Для того, щоб ініціатива призвела до успіху, необхідно, щоб мета, заради якої молода людина проявляє ініціативу, була для неї дуже важливою. Отже, ми приходимо до того, що головне значення має тут мета. З цього випливає, що перш ніж починати оцінювати здібності молодої людини, потрібно спочатку дізнатися про її цінності чи наміри, тому що найбільш значущі здібності виявляються лише у зв'язку зі значущими цілями.

Дж. Равен пише про те, що деякі спостереження дають можливість стверджувати, що не можна оцінювати здібності незалежно від цінностей, отже, необхідний двоетапний підхід до оцінки цих якостей. Для початку ми повинні визначити цінності особистості, а потім оцінювати її здатність виявляти широкий спектр когнітивних, емоційних та вольових навичок для досягнення значних цілей.

Компетентність складається з великої кількості компонентів, багато з яких відносно незалежні один від одного. Деякі компоненти швидше належать до когнітивної сфери, інші – до емоційної, і ці компоненти компетентності можуть значною мірою замінювати один одного як складові ефективної поведінки. Цілей досягне. Чим більше таких компонентів залучає молода людина у процес досягнення значних цілей, тим вища ймовірність того, що вона цих цілей досягне.

Терміном «компоненти компетентності» позначають ті характеристики та здібності особистості, які дозволяють їй досягати особистісно значимих цілей – незалежно від природи цих цілей та соціальної структури, в якій вона перебуває.

Компетентність включає не тільки інтелект і здібності, вона передбачає і внутрішню мотивацію. Саме мотиваційний компонент є здебільшого опорним пунктом у процесі оцінки та виявлення компетентності. Цей метод аналізу можна конкретизувати за допомогою значущих для людини типів поведінки. Вони об'єднані в 3 групи, виділені Д. Макклелландом. Ці групи «досягнення», «співпраця» та «вплив». Враховано й компоненти ефективної поведінки, наявність яких робить успішним завершення будь-якої діяльності.

До списку характеристик ефективної поведінки пропонується додати й такі: впевненість у собі; вміння приймати рішення; здатність та вміння керувати; здатність та вміння ефективно працювати на користь спільної мети; здатність шукати зворотний зв'язок, уміння розпізнавати та використовувати його. У нашому випадку, очевидно, що одні й ті самі типи діяльності перераховані як значущі стилі поведінки і як потенційні компоненти ефективної поведінки.

Термін «види компетентності» у певному сенсі означає мотивовані здібності, тобто всю сукупність когнітивних, афективних і вольових компонентів мотивованої поведінки, для якої підходить також такий термін як «ініціатива». Також слід зазначити, що поведінка і мотивація є результатом трьох взаємодіючих між собою груп змінних: цінності, компоненти компетентності, соціальні установки і для того, щоб оцінити силу мотивації до певного виду діяльності слід брати до уваги всі три компонента, при цьому оцінка того, як молода людина сприймає своє соціальне оточення, відіграє вирішальну роль у спільній оцінці її мотивації та компетентності. Цілей у молодих людей може бути безліч, але не дивлячись на це, видів компетентності, які допомагають цих цілей досягти істотно менше, а це означає, що один вид компетентності може використовуватися для досягнення різних цілей. Список цінностей особистості зовсім не характеризується стабільністю та стійкістю, тому Д. Макклелланд застосовував такий термін як «мотив», і однією з переваг цього терміну є те, що можна говорити про наявність мотиву безвідносно до того, чи перебуває людина в ситуації, яка спонукає її до певної діяльності.

Дж. Равен схильний стверджувати, що деякі особливості ситуації можуть активувати латентні мотиви. Також логічно очікувати, що види компетентності та цінності проявляються конкретно людиною, змінюватимуться в залежності від особливостей ситуації, в якій вона знаходиться. Автор вказує на те, що можна в такий спосіб маніпулювати факторами оточення, які впливають на людину, а для досягнення цілей, що виражають її ціннісні орієнтації на даний момент, їй

доведеться працювати на досягнення цілей, що не мають для неї актуальної цінності.

Таким чином, для індексації цінностей слід з'ясувати, скільки видів компетентності молода людина демонструє у процесі досягнення мети та наскільки її цінності узгоджені одна з одною. Коли ми оцінюємо компетентність молодої людини стосовно чогось, ми не можемо стверджувати що вона нею не володіє, якщо вона не виявляє її стосовно тієї мети, яка не має для неї ніякого значення, тобто не є цінною. Проте навіть якщо якась мета молодої людини визначається нею як високоцінна на емоційному або когнітивному рівнях, вона може не представлятися їй досяжною в цій ситуації.

Нижче наведено список приблизних видів компетентності за Дж. Равеном: тенденція до більш ясного розуміння цінностей та установок стосовно конкретної мети; тенденція контролювати свою діяльність; залучення емоцій у процес діяльності; готовність та здатність навчатися самостійно; пошук та використання зворотного зв'язку; впевненість в собі; самоконтроль; адаптивність: відсутність почуття безпорадності; схильність до роздумів про майбутнє: звичка до абстрагування; увага до проблем, пов'язаних із досягненням поставленої мети; самостійність мислення, оригінальність; критичне мислення; готовність вирішувати складні питання; готовність працювати над чимось спірним і таким, що викликає занепокоєння; дослідження навколишнього середовища для виявлення його можливостей та ресурсів (як матеріальних, так і людських); готовність покладатися на суб'єктивні оцінки та йти на помірний ризик; відсутність фаталізму; готовність використовувати нові ідеї та інновації для досягнення мети; знання, як використовувати інновації; впевненість у доброзичливому ставленні суспільства до інновацій; установка на взаємний вииграш та широта перспективи; наполегливість; використання ресурсів; довіра; ставлення до правил як показників бажаних способів поведінки; здатність приймати правильні рішення; персональна відповідальність; здатність до спільної роботи задля досягнення мети; здатність спонукати інших людей працювати спільно задля досягнення поставленої мети; здатність слухати інших і брати до уваги те, що вони говорять; прагнення до суб'єктивної оцінки особистісного потенціалу; готовність дозволяти іншим приймати самостійні рішення; здатність вирішувати конфлікти та пом'якшувати розбіжності; здатність ефективно працювати як підлеглий; терпимість до різних стилів життя оточуючих; розуміння плюралістичної політики; готовність займатися організаційним та суспільним плануванням.

Багато з перелічених видів компетентності можуть бути взаємопов'язані з іншими. Наприклад, впевненість у собі тісно пов'язана з готовністю вчитися самостійно, з критичністю, здатністю до рефлексії та самоповагою.

Соціальна компетентність є багаторівневим та багатокомпонентним явищем і одним із її компонентів є політична компетентність, яка відіграє дуже важливу роль у політичному житті суспільства та держави. Значення політичної компетентності важко переоцінити: майбутнє цілої країни залежить від того, які знання у сфері політики отримає сучасна молодь. У цих реаліях мають бути сформовані правові орієнтації, цінності, високий рівень правової свідомості. З цих позицій має вибудовуватись вся система державної молодіжної політики, у т.ч. у системі вищої освіти.

Мета статті – розкрити особливості взаємодії та спілкування серед молоді у векторі розвитку її соціальної компетентності і міжкультурної адаптації.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Соціальна компетентність – це інтегральна характеристика особистості, що відображає її досягнення у розвитку відносин з іншими людьми, забезпечує повноцінне оволодіння соціальною реальністю і дає можливість ефективно вибудовувати свою поведінку залежно від ситуації та відповідно до прийнятих у соціумі на даний момент норм і стандартів.

У психологічній науці існує кілька підходів до розуміння соціальної компетентності, оскільки, будучи базисною для особистості, вона формується у процесі взаємодії і впливає на успішність розвитку особистості, визначаючи її напрямок.

Згідно з психоаналітичним підходом, соціальна компетентність є критерієм зрілості, дорослості, яку можна розуміти як здатність пояснювати і будувати свою поведінку відповідно до норм і стандартів навколишньої дійсності, і обумовлена проникливістю та навченістю.

Тільки розібравшись у собі, молода людина отримує доступ до розуміння інших, що дозволяє їй у складних ситуаціях виплескувати назовні свої негативні переживання-захисти, оскільки, на думку представників психоаналітичного напрямку, людина все життя бореться з різноманітними тривогами та страхами – джерелом внутрішнього та зовнішнього. дискомфорту. Тобто, говорячи про вміння активно взаємодіяти та реагувати на зовнішні подразники, демонструючи розуміння та ситуації, та очікувану реакцію, згідно з психоаналітичним підходом ми можемо говорити про соціальну компетентність.

Неофрейдисти, у свою чергу, вважали, що критерієм сформованості соціальної компетентності є розуміння цілей свого життя, щирість і відповідальність, як прагнення до поглиблення відносин, які набувають ціннісного змісту, що так само, за рахунок більш глибокого розуміння смислу, сприятиме зниженню внутрішньої напруженості.

Поведінковий підхід розглядає соціальну компетентність як «навченість» – присвоєння соціального досвіду минулого та набуття власного досвіду з метою «виживання» в умовах «вимушеної безпорадності» – неможливості приймати самостійні рішення, оскільки навичка реагування в кожній конкретній ситуації вже, як правило, сформована.

Молода людина здатна до навчання, орієнтованого на розвиток соціальної ефективності та самоефективності – відповідність внутрішніх та зовнішніх критеріїв успішності виконання діяльності. Для цього необхідно усвідомлення того, що відбувається, осмислення причин та можливих наслідків у рамках тих навичок соціальної поведінки, які вже засвоєні молодою людиною.

Важливим критерієм соціальної компетентності тут є сформована самоефективність – задоволеність особистості результатом своїх дій; причому виділяють внутрішню та зовнішню задоволеність, оскільки оточуючі певним чином реагують на діяльність іншого, так чи інакше даючи їй оцінку. А оскільки важливим є прагнення до зниження негативних наслідків, то для розвитку соціальної компетентності є незамінним усвідомлення необхідності орієнтуватися у своїх реакціях на реакції оточуючих людей у часі та просторі. Ситуації невизначеності та ризику особистість, яку ми можемо називати соціально компетентною, розглядає філософські з переважанням позитивного ставлення як до них, так і до себе в них.

Прихильники когнітивного підходу розглядають соціальну компетентність через призму соціальної та особистісної незрілості. Некомпетентність особистості, у тому розумінні, формується внаслідок негативної оцінки ситуаційних невдач, які сприймаються як наслідок власної «незручності». А для формування компетентності необхідна позитивна оцінка будь-якої ситуації та одночасно перенесення на себе чужого успіху.

Гуманістичний підхід пояснює соціальну компетентність особистості як уміння постійно переосмислювати себе та навколишню дійсність. Традиційно наша поведінка регулюється системою норм та цінностей, вийти за рамки якої не завжди можливо, тому вся оцінка навколишньої дійсності та себе відбувається у її рамках. Молода людина прагне вирішувати і свої, і чужі проблеми, заганняючи

себе тим самим у стан перенапруги, чим з погляду гуманістичного підходу, й демонструє свою соціальну некомпетентність.

Формуючи соціальну компетентність, особистість має бути готовою нести відповідальність за свої дії, не відчувати почуття провини, усвідомити та виправити свої помилки. Саме готовність до виправлення помилок і є ознакою соціальної компетентності та зрілості особистості. Причому зрілість особистості є передумовою організації усвідомленої зрілої взаємодії з іншими.

Соціально компетентну молоду людину можна визначити як людину, відкрити як по відношенню до інших, так і по відношенню до себе, оскільки велика індивідуальність передбачає велику соціальність.

Таким чином, незважаючи на різні підстави для визначення соціальної компетентності в рамках різних напрямків, у структурі соціальної компетентності можна виділити комунікативну та перцептивну (когнітивну) компетентність і знання у галузі міжособистісної взаємодії.

Під комунікативною компетентністю розуміють здатність до співпереживання, володіння вербальними та невербальними засобами спілкування.

Перцептивна компетентність визначає сформованість картини світу, стереотипів поведінки та, на думку деяких учених, може бути ототожнена з таким поняттям як світогляд.

Теоретичними підставами соціальної компетентності є знання про процеси та явища, що відбуваються в соціальній дійсності. Оскільки соціальна компетентність передбачає наявність певних знань про механізми та особливості соціальної взаємодії, розуміння різних ситуацій, особистісну та соціальну ідентифікацію, можна говорити про різні рівні її прояву: рівні політики, рівні соціальних інститутів та спільностей та рівні міжособистісного спілкування.

На тих самих підставах можна виділити і види соціальної компетентності: професійну та життєву. Життєва компетентність – це результат соціалізації, засвоєння норм і правил, що регулюють соціальну взаємодію у певній спільності та суспільстві загалом, що знижує ризик неуспішності та ізольованості у процесі реалізації наміченої життєвої стратегії.

Вимоги до критеріїв, що визначають життєву компетентність, продиктовані досвідом, накопиченим попередніми поколіннями та зафіксованим у традиціях, звичаях, укладі життя. У той же час, ситуація суспільного розвитку постійно вносить зміни до цих вимог, коригуючи особистісні комунікативні та перцептивні навички, необхідні для особистості, щоб бути успішною.

Професійна компетентність має місце у професійній діяльності та характеризується володінням правилами та особливостями взаємодії в рамках специфіки цієї діяльності та володінням спеціальними знаннями та навичками, що дозволяють зробити цю діяльність успішною.

У професійній діяльності соціальна компетентність, будучи передумовою та продуктом розвитку і реалізації особистісного потенціалу, визначає найбільш ефективні способи вирішення виробничих завдань, організацію взаємодії та спілкування з колегами.

Особливої уваги потребує проблема соціальної компетентності сучасної молоді. Молодь як найбільш активна і перспективна соціальна група є основою для формування майбутнього суспільства, що особливо актуально в період соціально-економічних змін.

Особливість сучасного періоду розвитку суспільства є інтенсивним розвитком інформаційних та комунікаційних технологій, поширенням засобів масової інформації, повсюдним поширенням медіакультури, яка є мозаїчною культурою – сукупністю безлічі дотичних, але не утворюючих логічних конструкцій фрагментів знань.

Молодь – це особлива соціальна група, яка може бути не стійка у кризових ситуаціях, у тому числі коли відбуваються трансформаційні процеси в суспільстві. Загальне формування особистості якраз припадає на молодий вік, а це означає, що формуються певні компетенції, які надалі можуть бути чинниками, що впливають на поведінку молодих людей. Під компетенціями ми маємо на увазі певний набір знань, умінь та навичок у різних сферах суспільного життя, який дозволяє молодій людині адаптуватися до змін соціального простору, а також здатність вибудовувати взаємодії з іншими людьми.

Глибокі політичні та соціально-економічні зміни, що відбуваються в суспільстві, можуть позначитися, зокрема, на політичній поведінці молодого покоління. Їх діапазон може змінюватись від незначних протестів до серйозних бунтів, або дією у відповідь молоді може стати байдужість до всього, що відбувається, і апатичне ставлення. Кожен із вище перерахованих пунктів не є показником успішності розвитку суспільства, тому необхідно розвивати соціальну компетентність молоді, для того, щоб молоді люди змогли адаптуватися до змін, які відбуваються, і адекватно на них реагувати.

В даний час суспільство розвивається прискореними темпами і найбільш ефективним стає фахівець, здатний миттєво реагувати на різні соціальні події, здатний до постійного саморозвитку та творчого мислення. Саме високий рівень

соціальної компетентності особистості не тільки допомагає фахівцю у професійній діяльності, а й бути необхідним у всіх сферах соціального життя.

Відсутність єдиної системи у структурі сучасної культури негативно позначається на розвитку соціальної компетентності молоді, оскільки це не дає чітко позначених моделей соціально-схвалюваної поведінки, тобто ускладнює процес соціалізації, без якого неможливе успішне функціонування в суспільстві.

З іншого боку, перенасичення інформації, величезна кількість суперечливих правил і норм, зниження значення соціального контролю, як регулятора суспільних відносин, не дозволяє молодим людям вибудувати індивідуальну стратегію життя, не створює умов для формування соціальної компетентності, оскільки міжособистісне спілкування зведено до обміну короткими малозначущими фразами у соціальних мережах без присутності невербальної складової і найчастіше не вирішує жодних завдань, крім виконання певного ритуалу. Усе це призводить до того, що здебільшого молодь не ставить перед собою серйозних завдань, не прагне до саморозвитку та самореалізації, що веде до зниження загального рівня культури суспільства та певної деградації кожної конкретної особистості. Детальний аналіз причин, що заважають формуванню соціальної компетентності сучасної молоді та організація роботи з її розвитку в рамках соціокультурного простору, зокрема закладу освіти, – один із способів сприяння оздоровленню сучасного соціуму.

Функції соціальної компетентності обумовлені часовими рамками. Сучасне суспільство постійно змінюється, і щоб перебувати на «хвилі» молодій людині необхідно швидко адаптуватися до умов, що змінилися, виробляти нові сценарії поведінки.

В основні функції соціальної компетентності входять нижченаведені.

1. Соціальна орієнтація - це усвідомлення молодою людиною свого соціального становища у суспільстві та шляхів досягнення бажаного статусу.

Вчені розрізняють три сторони соціальної орієнтації: ретроспективну (молода людина усвідомлює історію свого походження), ситуативну (усвідомлення свого соціального статусу та розробка шляхів досягнення бажаного соціального статусу), перспективну (вибір майбутнього соціального статусу та розробка плану досягнення бажаного).

2. Адаптація - здатність молодої людини пристосовуватися до постійно змінюваних умов соціального середовища.

3. Інтеграція загально-соціального та особистого досвіду.

Проаналізувавши вітчизняну та зарубіжну літературу, можна сказати, що під структурою соціальної компетентності розуміються її основні компоненти та рівні.

Можна виділити такі структурні компоненти: ядро - емоційно-ціннісна підструктура (система цінностей, установок, позицій, відносин). Ця підструктура забезпечує засвоєння навичок та умінь, регулює поведінку у соціальних ситуаціях. Ця підструктура вважається головною, оскільки за надлишку інформації особистість вибирає ту, що відповідає її поглядам.

Когнітивна підструктура визначається емоційно-ціннісною підструктурою, оскільки саме від установок та поглядів особистості залежить засвоєння та вибір інформації. На основі уявлень йде фільтрація інформації, поділяючи її на справжню та хибну. Таким чином, формується система знань про навколишню дійсність.

Операційна підструктура складається з урахуванням двох попередніх підструктур. Отримуючи інформацію, ми трансформуємо, переробляємо її та видаємо реакцію, яка видна нашому соціальному оточенню. Судячи з цієї підсистеми, ми говоримо про компетентність молоді людини у тій чи іншій сфері соціального життя.

Висновки. Розкрито проблему взаємодії та спілкування серед молоді у векторі розвитку її соціальної компетентності. Показано, що соціальна компетентність – це інтегральна характеристика особистості, яка відображає її досягнення у розвитку відносин з іншими людьми, забезпечує повноцінне оволодіння соціальною реальністю і дає можливість ефективно вибудовувати свою поведінку залежно від ситуації та відповідно до прийнятих у соціумі на даний момент норм і стандартів. Наголошується, що у психологічній науці існує декілька підходів до розуміння соціальної компетентності, оскільки, будучи базисною для особистості, ця якість формується у процесі взаємодії і впливає на успішність розвитку особистості, визначаючи її напрямки. Незважаючи на різні підстави для визначення соціальної компетентності у межах різних наукових підходів, у структурі соціальної компетентності можна виділити комунікативну та перцептивну (когнітивну) компетентність і знання у галузі міжособистісної взаємодії. Теоретичними підставами соціальної компетентності є знання про процеси та явища, що відбуваються в соціальній дійсності. Оскільки соціальна компетентність передбачає наявність певних знань про механізми та особливості соціальної взаємодії, розуміння різних ситуацій, особистісну та соціальну

ідентифікацію, можна говорити про різні рівні її прояву: рівні політики, рівні соціальних інститутів та спільностей та рівні міжособистісного спілкування.

Література

1. Вдовиченко Р.П., Калініна Л.М., Чайка В.Д. Система організаційно-педагогічної діяльності міського управління освіти з підвищення компетентності керівників загальноосвітніх навчальних закладів: монографія; за ред. Л.М. Калініної. Миколаїв: Вид-во «Іліон», 2007. 528 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. К.: Перун, 2001. С. 1218.
3. Грицяк Л.Д., Калініна Л.М. Державно-громадське управління розвитком освіти на державному, регіональному та інституціональному рівнях. Стратегічні пріоритети. 2009. № 3 (12). С. 59-66.
4. Калініна Л.М., Рябуха І.М. Моделі компетентнісного підходу в управлінні. Проблеми сучасного підручника: зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки НАПН України. К., 2010. Вип. 1 (10). С. 642-652.
5. Капська А.Й. Соціалізація особистості – мета соціальної педагогіки / А.Й. Капська / Соціальна педагогіка: підручник / за ред. А.Й. Капської. К., 2000. С. 5-14.
6. Освітній менеджмент /за ред. Л.І. Даниленко, Л.М. Карамушки. К.: Шкільний світ, 2003. 392 с.

References

1. Vdovychenko R.P., Kalinina L.M., Chaika V.D. Systema orhanizatsiino-pedahohichnoi diialnosti miskoho upravlinnia osvity z pidvyshchennia kompetentnosti kerivnykiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv: monohrafiia; za red. L.M. Kalininoi. Mykolaiv: Vyd-vo «Ilion», 2007. 528 s.
2. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. K.: Perun, 2001. S. 1218.
3. Hrytsiak L.D., Kalinina L.M. Derzhavno-hromadske upravlinnia rozvytkom osvity na derzhavnomu, rehionalnomu ta instytutsionalnomu rivniakh. Stratehichni priorytety. 2009. № 3 (12). S. 59-66.
4. Kalinina L.M., Riabukha I.M. Modeli kompetentnisnogo pidkhdou v upravlinni. Problemy suchasnoho pidruchnyka: zb. nauk. pr. / In-t pedahohiky NAPN Ukrainy. K., 2010. Vyp. 1 (10). S. 642-652.

5. Kapska A.I. Sotsializatsiia osobystosti – meta sotsialnoi pedahohiky / A.I. Kapska / Sotsialna pedahohika: pidruchnyk / za red. A.I. Kapskoi. K., 2000. S. 5-14.

6. Osvitnii menedzhment /za red. L.I. Danylenko, L.M. Karamushky. K.: Shkilnyi svit, 2003. 392 s.

Chernovska L.V.

PROBLEMS OF INTERACTION AND COMMUNICATION AMONG YOUTH IN THE VECTOR OF THE DEVELOPMENT OF THEIR SOCIAL COMPETENCE AND INTERCULTURAL ADAPTATION

The article reveals the problem of interaction and communication among young people in the vector of development of their social competence and intercultural adaptation. It is shown that social competence is an integral characteristic of an individual, which reflects his achievements in the development of relations with other people, ensures full mastery of social reality and gives the opportunity to effectively develop his behavior depending on the situation and in accordance with the currently accepted norms and standards in society. It is emphasized that in psychological science there are several approaches to understanding social competence, since, being basic for the individual, this quality is formed in the process of interaction and affects the successful development of the individual, determining its direction. Despite different grounds for defining social competence within different scientific approaches, communicative and perceptive (cognitive) competence and knowledge in the field of interpersonal interaction can be distinguished in the structure of social competence. The theoretical basis of social competence is knowledge about the processes and phenomena occurring in social reality. Since social competence implies the presence of certain knowledge about the mechanisms and features of social interaction, understanding of various situations, personal and social identification, we can talk about different levels of its manifestation: levels of politics, levels of social institutions and communities and levels of interpersonal communication.

Key words: youth, social competence, development of social competence, communicative and perceptual (cognitive) competence, interpersonal interaction, intercultural adaptation.

Черновська Лілія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Луганського національного університету імені Тараса

Круглов К. О. (ORCID 0000-0002-4919-3275)

КОНСТРУКТ БІЗНЕС-ЛІДЕРСТВА У НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглядаються теоретичні витоки концепції бізнес-лідерства, обговорюються основні підходи до його визначення та розкриваються найважливіші напрямки досліджень психології бізнес-лідерства та їх результати. Наведено обговорення отриманих результатів та актуальних проблем концептуалізації бізнес-лідерства, на основі якого виділено напрями подальших досліджень. Наведено визначення бізнес-лідерства та виділено використовувані у формулюваннях конструкти, які притаманні галузям лідерства та бізнесу відповідно. Показано, що поняття бізнес-лідерства є особистісно орієнтованим (безпосередньо пов'язаним з характеристиками особистості) або процесуально-орієнтованим (у якому лідерство розглядається як процес). Ці параметри були обрані як критерії, оскільки вони відображають зміни у розумінні природи феномену і в теоретичних передумовах, що лежать в основі розвитку концепції бізнес-лідерства. Проведений аналіз надав можливість простежити еволюцію концепції бізнес-лідерства та виявити проблеми концептуалізації цього феномену у парадигмі соціальної психології. Зіставлення методологічних особливостей досліджень, присвячених вивченню бізнес-лідерства, дозволило сформулювати загальні рекомендації щодо напрямів розвитку концепції з точки зору досягнення її цілісності, а також позначити актуальні вектори подальших наукових студій.

Ключові слова: *лідерство, бізнес, бізнес-лідерство, психологія бізнес-лідерства, менеджмент, науково-дослідний дискурс.*

Постановка проблеми. Тема лідерства займає важливе місце у наукових дослідженнях з бізнес-менеджменту протягом багатьох років [2; 6; 8; 20; 45; 56], що обумовлено значною роллю лідерства у світі, яке нерозривно пов'язане з питаннями, що стосуються розвитку особистості лідера, соціальної взаємодії, різних аспектів управління.

Наразі через ускладнення умов ведення бізнесу, численних викликів, що постають перед організаціями в процесі розвитку, збільшення швидкості змін, що впливають на створення продукту та взаємодію з клієнтами, у науковому середовищі робляться спроби розробити альтернативні підходи до традиційного розуміння бізнес-лідерства. Одним із таких підходів можна вважати концепцію бізнес-лідерства (entrepreneurial leadership), яка дозволяє розглядати лідерство з погляду паралелей, які проводяться з підприємницькою діяльністю.

Вивчення бізнес-лідерства або підприємницького лідерства стало актуальним у контексті створення нових фірм і продовжується стосовно зрілих усталених фірм, некомерційних організацій, урядових структур та ін. [5; 13; 17; 41; 49; 57]. Особлива увага до бізнес-лідерства викликана необхідністю постійної адаптації організації до мінливих умов довкілля, підтримання достатнього рівня творчого та інноваційного потенціалу співробітників, розвитку командних структур. З іншого боку, у суспільстві спостерігається тенденція до зростання популярності підприємницької діяльності, свого роду ідеалізація образу підприємця, його поведінкових атрибутів [7; 38]. В результаті різні за характером діяльності організації намагаються запровадити бізнес-лідерство, яке може трактуватися у широкому розумінні як «вплив на роботу членів групи та керівництво ними для досягнення цілей організації, пов'язаних із виявленням підприємницьких можливостей та їх використанням» [47, с. 55]. Разом із тим, слід зазначити, що загальноприйнятого визначення даного феномену у науковій літературі не склалося: дослідники пропонують різні інтерпретації і по-різному бачать подальший розвиток концепції бізнес-лідерства, зокрема у парадигмі соціальної психології.

Підвищений інтерес до бізнес-лідерства сприяє зростанню емпіричних досліджень, спрямованих на вивчення його відмінних характеристик у різних контекстах [13; 16; 24; 39; 41], впливу цього феномена на результати діяльності організації [29; 30], ролі у розвитку інноваційної та підприємницької активності співробітників [2; 42; 43]. Проте, проблема полягає в тому, що дані дослідження ведуться в умовах незавершеної концептуалізації теоретичного конструкту бізнес-лідерства. Це призводить до розмивання поняття внаслідок відсутності консенсусу серед різних визначень та до неоднозначності результатів емпіричних досліджень унаслідок слабого розвитку теоретичної основи бізнес-лідерства та операціоналізації конструкту. Об'єднання різних теоретичних та методологічних підходів призводить до труднощів в осмисленні відмінностей між бізнес-лідерством у різних контекстах та формуванні цілісного підходу.

У той же час включення концепції бізнес-лідерства в наукове поле дозволить об'єднати розрізнені теоретичні знання, що стосуються процесів психології становлення підприємця, особливостей його лідерства, соціально-психологічних чинників, що впливають на його успішність, створення та розвиток нових підприємницьких команд, зв'язок між особистістю підприємця та результатами діяльності нової організації тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науковій літературі зустрічається узагальнення різних підходів щодо визначення конструкту бізнес-лідерства [28; 34; 47]. Автори демонструють різноманітність існуючих трактувань даного поняття, але при цьому розглядають обмежену кількість визначень без виділення критеріїв їхнього зіставлення, що вимагає систематизації цих визначень з метою виявлення закономірностей розвитку концепції бізнес-лідерства у парадигмі соціальної психології.

З'ясовано, що поняття бізнес-лідерства виникло у наукових публікаціях, присвячених питанням управління [22; 37; 53]. Автори спробували провести паралелі між сформованими уявленнями про особливі риси бізнесу як економічної діяльності та питаннями управління і лідерства в цілому. Перше визначення бізнес-лідерства було представлено як опис індивідуальних характеристик лідера-підприємця [37]. Застосування положень теорії соціальної поведінки пов'язує бізнес-лідерство зі створенням соціального середовища та спонукального потенціалу для творчої, інноваційної, винахідницької діяльності [22]. З точки зору переслідуваних цілей під бізнес-лідерством розуміється управління в умовах високого рівня ризику, спрямоване на постійні зміни довкілля та внутрішньоорганізаційні трансформації [53], що робить його застосовним до різних контекстів.

Отже, вже у перших дослідженнях бізнес-лідерства відбивається його двоїстість. З одного боку, воно може розглядатися з погляду психології учасників підприємницької діяльності, а саме: їх індивідуальних характеристик, взаємодії, мотивації та креативного потенціалу. З іншого боку, - з позицій зовнішніх стосовно учасників підприємницької діяльності процесів та умов, чи то високий рівень ризику, чи стан постійних змін, а також виходячи з підприємницьких цілей, які переслідуються для успішного розвитку організації. Обидві зазначені перспективи лежать в основі різних варіантів визначення бізнес-лідерства в науковій літературі та представлені в них як окремо, так і в сукупності.

Ранні визначення характеризують бізнес-лідерство, як правило, з погляду психології лідерських характеристик [14; 44]. Пізніше з'являються визначення,

що поєднують лідерську та підприємницьку орієнтації, що пов'язано зі становленням та активним розвитком стратегічного бізнес-менеджменту [31; 33]. Бізнес-лідерство розглядається й через призму управління ресурсами, виявлення та використання можливостей, пошуку переваг, створення стратегій і в результаті постає як одна зі складових конкурентної переваги організації. Отримує розвиток трактування бізнес-лідерства як феномена групового рівня, в основі якого лежить взаємодія лідера та послідовників та де особливу роль відіграють колективні уявлення, зусилля, дії [23; 26; 47]. Цей підхід є особливо актуальним у контексті діяльності бізнес-команд, груп, що розвивають інноваційні продукти, що зближує феномен з концепцією розподіленого лідерства. Також для нього характерне дослідження різних когнітивних конструктів, внутрішньокорпоративної атмосфери [49].

Ряд авторів пов'язує бізнес-лідерство безпосередньо з внутрішньоорганізаційним підприємницьким середовищем, вираженим у термінах проактивності та інноваційності, тобто заохочення лідером бізнес-ініціатив та творчого мислення, інноваційної поведінки у членів команди [9; 23].

Відмінною рисою сучасного підходу до визначення бізнес-лідерства є фокус на його процесуальну природу. У цих рамках феномен визначається як конструйований в ході протікання різних процесів, будь то взаємодія з соціальним оточенням та інституційним середовищем [32], взаємодія між лідером та послідовниками [50], побудова та розвиток організації [36]. Важливу роль у дослідженнях відіграє суб'єктивізм як епістемологія, вивчаються сприйняття лідера та послідовників, їх ціннісні орієнтири, ті смисли, що вони вкладають у свою діяльність тощо.

Дослідниками підкреслюється адаптивна функція бізнес-лідерства, його здатність забезпечувати пристосування до динамічних змін середовища з метою підтримки життєздатності організації через створення нових знань, навичок та продуктів, що відображає ситуаційне бачення феномену [55].

Загалом у визначенні поняття бізнес-лідерства можна виділити такі підходи: зосередження уваги на психології особистості лідера, рисах його характеру та поведінкових особливостях; усунення акценту з лідерських характеристик на підприємницькі риси; визначення бізнес-лідерства як процесу, у якому велике значення мають як сприйняття лідера та його взаємодія з послідовниками, їх ціннісні орієнтири, а й зовнішнє середовище, інституційні правила і норми. Поява колективної складової, суб'єктивізм та ситуаційний підхід у визначенні бізнес-лідерства є відображенням загальних змін у наукових

інтересах дослідників у сфері психології лідерства [18], які полягають у переході від статичних, описових чи діагностичних типів аналізу, до динамічного погляду на бізнес-лідерство з погляду процесу та з акцентом на психологічний підхід, а також у тенденції до розгляду лідерства як колективної соціальної діяльності [6].

З усіх проаналізованих визначень зазначеним вище тенденціям найбільше відповідає таке: бізнес-лідерство - це «вплив на роботу членів групи та керівництво ними для досягнення організаційних цілей, пов'язаних з інтерпретацією підприємницьких можливостей та їх використанням» [47, с. 55]. Зважаючи на ознаки ситуативності бізнес-лідерства, його визначення вимагає коригуватися, що узгоджує його з контекстом, який має знайти відображення і в методології дослідження.

Наразі робляться активні спроби концептуалізувати феномен бізнес-лідерства та вбудувати його в існуючу систему знань, що веде до значного зростання кількості досліджень. Однак вони відрізняються один від одного з погляду теоретичних підходів, епістемологічних засад та методології. Тому ставилося завдання системного аналізу наукових публікацій із психології бізнес-лідерства у сфері стратегічного менеджменту з метою виділення основних напрямів досліджень у цій галузі.

Встановлено, що більшість досліджень побудовано на стратегії якісних методів досліджень, включаючи кейс-метод, етнографію, нарративний аналіз, феноменологічний аналіз. Такі роботи мають на меті виявлення феноменологічних характеристик бізнес-лідерства, розвиток теоретичних основ цієї концепції.

Якісні емпіричні дослідження у сукупності з концептуальними дослідженнями свідчать про процес становлення бізнес-лідерства як теоретичного конструкту. У процесі якісного аналізу сутність бізнес-лідерства розкривається у вигляді вивчення таких різних за природою атрибутів, як риси характеру бізнес-лідерів [5], сприйняття ними різних ситуацій [16; 32], сприйняття лідерів послідовниками [27; 58], практика поведінки лідерів [51; 58], їх життєві історії [36; 40] та інших. Це веде до того, що теоретичні основи концепції бізнес-лідерства розвиваються різноспрямовано.

Більшу половину емпіричних досліджень становлять роботи, в основу яких лежить стратегія використання кількісних методів аналізу даних, отриманих в результаті опитувань лідерів [9; 29; 30] та/або їх послідовників [1; 10; 43]. Можливість проведення кількісних досліджень обмежена недостатнім розвитком теоретичної та методологічної бази.

Мета статті полягає у розкритті специфіки конструкту бізнес-лідерства у науково-дослідному дискурсі.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Проблематиці психологічних основ бізнес-лідерства присвячені дослідження, спрямовані на вивчення факторів формування бізнес-лідерства (інституційне середовище [58; 60]; людський та соціальний капітал [4; 32; 35; 40; 51]; етика поведінки [52]; надії та очікування лідера [59], підприємницьке бачення і тип організації [49]; зрілість організації чи команди [10; 11]); складових бізнес-лідерства (особливості особистості: риси характеру [21], особливості поведінки [7], виконувані ролі [26], підходи до ведення бізнесу [47], компетенції [28]; особливості жіночого підприємницького лідерства [16; 24; 27; 36]; елементи підприємницького лідерства командного рівня [50]); зв'язку бізнес-лідерства та результатів діяльності організації або команди (інноваційна поведінка працівників: безпосередній вплив [4], вплив психологічного розширення можливостей (psychological empowerment) [42]; здатність фірми до адаптації через пошук нового [55]; здатність працівників виявляти можливості [3]; згуртованість команди [10; 11]).

Розглядаючи антецеденти бізнес-лідерства, дослідники найчастіше звертаються до інституційної теорії та виділяють як ключові різні фактори інституційного середовища: з одного боку, особливості національної культури та традицій [58], а з іншого – норми, які безпосередньо регулюють підприємницьку діяльність, формують у суспільстві уявлення про підприємницьку діяльність, існуючі можливості для початку нового бізнесу [60]. Разом із тим, існує й протилежна думка з цього питання, яка полягає у тому, що внаслідок специфіки підприємницької діяльності бізнес-лідерство характеризується відкритим стилем незалежно від інституційного середовища [39]. При цьому під відкритим стилем лідерства розуміють тип поведінки, який за змістом близький до трансформаційного та демократичного лідерства.

Отже, наразі залишається незавершеною дискусія про те, що більшою мірою визначає характеристики бізнес-лідерства - інституційний контекст або особливості підприємницької діяльності, внаслідок чого постає питання про необхідність контекстуальних якісних досліджень, які змогли б прояснити характер взаємного впливу цих факторів, враховуючи особливості психології бізнес-лідерства.

Серед чинників, які впливають на психологію бізнес-лідерства розглядається людський і соціальний капітал [35; 40]. Як відзначають дослідники,

серед складових людського капіталу важливу роль відіграють вік, стать, освіта та досвід роботи, а зі складових соціального капіталу виділяються соціальні мережі формальних зв'язків, підтримку сім'ї та друзів, наявність менторів, наставників, взаємодію з людьми, об'єднаними спільністю інтересів та цілей, які мають досвід підприємництва, подолання проблем, пов'язаних з розвитком бізнесу та лідерською поведінкою [4; 32; 51].

Дедалі більше уваги приділяється й таким психологічним чинникам, які впливають на бізнес-лідерство, як етика поведінки крізь призму забезпечення сталого розвитку [52]; особливості підприємницького бачення лідера та тип організації, в якій це бачення втілюється [49]; надії та очікування лідерів [59].

Стосовно вивчення складових підприємницького лідерства, напрямок цих досліджень поєднує мета виявлення певних характеристики, що стосуються бізнес-лідерства в тому чи іншому його розумінні.

У більшості робіт, присвячених вивченню складових бізнес-лідерства, цей феномен розглядається з точки зору особистості лідера, який відрізняється певними рисами характеру: гнучкістю, наполегливістю, схильністю до ризику, націленістю на досягнення тощо [21]; особливостями поведінки: відкритість до нового досвіду та активний пошук нових можливостей; відсутність дискомфорту в умовах ризику та розцінювання його як джерела мотивації; рухливість необхідністю бути творцем [7]; виконуваними ролями: визначення кола завдань, реалістичних для виконання, але які є своєрідним викликом; обмеження невизначеності шляхом взяття відповідальності за майбутнє; вирішення спірних питань, що перешкоджають стратегічному розвитку; постановка загальних надихаючих цілей; вибудовування загального розуміння та згоди з питань меж можливого [26]; підходом до ведення бізнесу: пропозиція радикальних удосконалень продукту, ідей щодо створення нових продуктів, креативне вирішення проблем, пристрасть до своєї справи [47]; набором компетенцій: технічні/бізнес-навички (технічна експертиза, навички ведення бізнесу); концептуальні навички (аналітичні здібності, навички генерування ідей, вирішення проблем, стратегічного планування та ін.); навички міжособистісного спілкування (співпереживання, побудова команди, мотивація, управління людськими ресурсами та потенціалом та ін.); підприємницькі навички (виявлення та використання можливостей, управління ризиком) [27].

Всі ці характеристики об'єднує те, що вони допомагають бізнес-лідеру виявляти та використовувати нові можливості, ефективно відповідаючи на зовнішні впливи та виклики середовища.

Розглядаючи бізнес-лідерство як феномен командного рівня, дослідники звертають увагу на його процесуальний характер. Цей аспект описується у дослідженні [50], де бізнес-лідерство представлено як взаємозалежні процеси: становлення творчого підходу; втілення у життя творчого підходу; становлення напряму розвитку фірми; втілення у життя напрями розвитку фірми. Перші два процеси ілюструють процес спільних дій лідера та послідовників, які дають поштовх підприємницькій динаміці, а другі – відповідають за лідерську динаміку та побудову внутрішньоорганізаційних практик. Вивчення бізнес-лідерства у командах, які створюють нову фірму, вимагає проведення емпіричних досліджень з урахуванням спостережень за проявом феномену на практиці. Крім того, особливу увагу слід приділити вивченню тієї ролі, яку відіграють особливі властивості команди, що виникають як результат синергії взаємодії її членів у розвитку та прояві бізнес-лідерства.

Слід зазначити, що у межах цього напряму опубліковано велику кількість робіт, присвячених вивченню природи бізнес-лідерства у контексті жіночого підприємництва [16; 24; 28; 36]. Автори зазначають, що жінки, виявляючи бізнес-лідерство, з одного боку, «переживають пристрась» [16, с. 184] до своєї справи, а з іншого, намагаються змінити життя оточуючих. Ці складові суттєво відрізняють бізнес-лідерство, яке спостерігається у жінок-підприємниць, від того, яке притаманне підприємцям-чоловікам. Також дослідження цієї групи розвивають уявлення про бізнес-лідерство як прояв різних типів ідентичності, насамперед, ідентичності лідера і підприємця. Вивчення співвідношення між цими типами ідентичності в процесі створення нової організації, а також впливу інших типів на них вимагає проведення подальших якісних досліджень, що дозволить визначити фактори формування бізнес-лідерства та зрозуміти природу цього феномену.

У роботах, присвячених вивченню впливу бізнес-лідерства на організаційні чи командні параметри, відзначається зв'язок між бізнес-лідерством та інноваційною активністю працівників [3; 42]. Автори пов'язують це лише з тим, що лідер є взірцем для наслідування у частині застосування підприємницького підходу до вирішення завдань, а й з тим, що він цінує і підтримує нові ідеї своїх співробітників, розвиває підходи, що спрощують створення інновацій, виявлення можливостей тощо. Такий зв'язок досліджується в рамках процесу адаптації організації до мінливих умов зовнішнього середовища, коли бізнес-лідерство стає невід'ємним елементом пошуку нового, що пов'язане з гнучкістю та розвитком динамічних здібностей [55]. Крім того,

дослідники підкреслюють наявність позитивного зв'язку між бізнес-лідерством і креативністю команди [9], яка, у свою чергу, виступає як модератор: бізнес-лідерство надає позитивний вплив на інноваційну активність фірми, виражену в динаміці патентування, тільки за умови високого рівня креативності команди

Бізнес-лідерство пов'язане зі зростанням згуртованості команди, особливо на ранніх етапах розвитку команди або організації, оскільки сприяє формуванню та підтримці командної культури, що визначає взаємовідносини між членами команди, реакцію на різні умови довкілля, постановку та досягнення цілей [10; 11]. Як зазначають автори, це призводить до підвищення ефективності навчання команди.

На рівні організації бізнес-лідерство розглядається як елемент підприємницької архітектури [1], яка, включаючи підприємницьку культуру, структуру та стратегії, сприяє зростанню рівня та частоти як радикальних, так і інкрементальних інновацій. При цьому зі зростанням динамічності зовнішнього середовища позитивний зв'язок між бізнес-лідерством та радикальними інноваціями стає сильнішим, тоді як зв'язок між бізнес-лідерством та інкрементальними інноваціями слабшає [29], що підтверджує особливу роль бізнес-лідерства в умовах високого рівня ризику та невизначеності. Крім того, є підстави вважати, що бізнес-лідерство має позитивний вплив й загалом на показники діяльності організації [29].

Бізнес-лідерство розглядається як модератор [43]. У відповідному дослідженні отримала підтвердження гіпотеза про те, що бізнес-лідерство виступає модератором у взаємозв'язку між творчою самоефективністю, під якою розуміється віра людей у свої творчі здібності, та інноваційною поведінкою: якщо команда характеризується високим рівнем бізнес-лідерства, то зв'язок між творчою самоефективністю та інноваційною поведінкою позитивний та сильний. Крім того, було виявлено, що бізнес-лідерство має більш виражений ефект модуляції, ніж спільний ефект трансформаційного та партисипативного лідерства, що свідчить про його важливу роль як сили, що спонукає до розкриття персоналом свого творчого потенціалу. Проведений аналіз виявив наявність дисбалансу у розвитку даної концепції, викликаного змішанням різних за своєю природою дослідницьких об'єктів та контекстів.

Зародження бізнес-лідерства як об'єкта дослідження пов'язане з особливою увагою до психології бізнес-лідера, його здатності вести свій бізнес до успіху в умовах невизначеності, високого рівня ризику, постійної необхідності адаптації, підвищення інноваційної та творчої активності тощо. Без належного

феноменологічного аналізу того, у чому полягають особливості особистісних якостей бізнес-лідера, його поведінки та виконуваних ролей, навичок та практик, які дозволяють успішно реалізовувати підприємницькі ініціативи, бізнес-лідерство стало активно розглядатися у контексті зрілих організацій. При цьому мала місце така логіка: якщо у підприємницькому контексті підприємець, будучи лідером, забезпечує фірмі успішний розвиток в умовах мінливого довкілля, то у контексті зрілих організацій необхідно, щоб лідер одночасно був і свого роду підприємцем для покращення результатів діяльності організації в аналогічних умовах. Іншими словами: у фокусі дослідників опинився лідер, а не підприємець. Як результат, сформувалися два підходи до вивчення бізнес-лідерства, для яких об'єктом аналізу є або лідер, або його взаємини із членами команди. Ці підходи характеризуються опрацьованою методологією, заснованою на теорії лідерства, наявністю двох шкал для оцінювання бізнес-лідерства (шкала, запропонована V. Gupta, I.C. MacMillan, G. Surie [26] та шкала Entread [47]), націлених на виявлення взаємозв'язку бізнес-лідерства та параметрів розвитку різних типів організацій, у тому числі й нових.

Разом із тим, відбулося суттєве зростання досліджень лідерства у підприємницькому контексті, поштовхом для якого послужили підтверджені в результаті емпіричного аналізу припущення про те, що підприємцями стають не обов'язково лідери в їх традиційному розумінні; лідерство підприємців ґрунтується на їх тісному зв'язку зі створюваною організацією [7; 32].

Таким чином, бізнес-лідерству наразі потрібен новий цикл свого концептуального оформлення, який більшою мірою відповідав би сутності цього феномену і був би здатний привнести новизну в його інтерпретацію, розкрити природу та механізми його індивідуальних та командних аспектів. Дослідження з бізнес-лідерства мають бути спрямовані на створення цілісної концепції в даному науковому полі за допомогою поглиблення вивчення бізнес-лідера та його зв'язку з організацією з метою розробки та валідації конструкту для оцінки бізнес-лідерства; проведення емпіричних досліджень з використанням цього конструкту в різних контекстах та зіставлення одержаних результатів з результатами досліджень попереднього циклу концептуального розвитку бізнес-лідерства; взаємне теоретичне проникнення різних груп досліджень, а також комбінування різних підходів до розуміння бізнес-лідерства.

Як актуальні напрями дослідження можна виділити вивчення менш традиційних лідерських якостей (наприклад, «темних» сторін лідерства, під якими розуміються негативні або доведені до абсурду прояви сильних лідерських

якостей) та їх впливу на підприємницьку орієнтацію лідера, що дозволило б відійти від низки існуючих стереотипів.

У продовження дослідження, в якому представлена класифікація навичок бізнес-лідерства, що використовуються в умовах країн з економікою, що розвивається [28], потрібна систематизація ситуаційних практик бізнес-лідерства і для інших контекстів. Більш пильна увага має бути приділена оцінці їх впливу на параметри розвитку бізнес-ініціатив та діяльності фірми.

Вивчення бізнес-лідерства як феномена командного рівня потребує розробки методики оцінки бізнес-лідерства, в якій братимуться до уваги агреговані на груповому рівні параметри та враховуватимуться стани, що виникають у результаті особливої синергії групової взаємодії у процесі реалізації бізнес-ініціатив. Крім того, для бізнес-контексту важливо досягти глибшого осмислення особливостей індивідуальних та командних аспектів бізнес-лідерства.

Наразі недостатньо робіт, у яких вивчаються фактори, що впливають на прояв бізнес-ідентичності, сприйняття та розвиток підприємцем себе як лідера. Емпіричні дослідження, що проводилися в рамках цього напрямку, обмежені якісним, феноменологічним аналізом на прикладі зіставлення жіночого та чоловічого підходів до ведення підприємницької діяльності. У цьому аспекті потрібне розширення набору аналізованих контекстів з культурної, інституційної точки зору для розуміння існуючого розмаїття ідентичностей підприємця, розуміння смислів, які підприємці вкладають у свою діяльність. Актуальними були б дослідження, спрямовані на зіставлення процесів становлення підприємця як лідера та стадій розвитку підприємницької фірми чи команди. Виявлено нечисленність досліджень, що розглядають бізнес-лідерство як модератора та медіатора у зв'язках між різними показниками діяльності фірми та команди. Таким чином, подальші дослідження мають бути спрямовані на вивчення ширшого переліку показників, які чутливі до впливу бізнес-лідерства як безпосередньо, так і за рахунок ефектів медіації та модерації.

Загалом у визначенні поняття бізнес-лідерства необхідним вбачається зосередження уваги на психології особистості лідера, рисах його характеру та поведінкових особливостях; усунення акценту з лідерських характеристик на підприємницькі риси; визначення бізнес-лідерства як процесу, у якому велике значення мають не тільки сприйняття лідера та його взаємодія з послідовниками, їх ціннісні орієнтири, а й зовнішнє середовище, інституційні правила і норми. В цілому поява колективної складової, суб'єктивізм та ситуаційний підхід у

визначенні бізнес-лідерства є відображенням загальних змін у наукових інтересах дослідників у сфері психології лідерства [18], які полягають у «переході від статичних, описових чи діагностичних типів аналізу з акцентом на психологічний підхід до динамічного погляду на бізнес-лідерство з погляду процесу» [34, с. 151], а також у тенденції до розгляду лідерства як колективної соціальної діяльності [6].

Висновки. Термін бізнес-лідерства у науково-дослідному дискурсі пройшов шлях від поняття, нерозривно пов'язаного з особистісними характеристиками підприємливого лідера, до концепції, що перебуває у фазі свого активного оформлення, на стику теорій лідерства і підприємництва. Для сучасного етапу концептуального розвитку характерна тенденція до розгляду бізнес-лідерства як динамічного конструкту з погляду внутрішньоорганізаційних, соціальних процесів, а також зовнішніх чинників та ситуаційних параметрів. Важлива роль у ньому відводиться соціальним процесам взаємного впливу лідера та послідовників. Цей феномен розглядається в різних контекстах, щоб максимально розкрити його сутність. Сміслова розмитість поняття, недостатня увага, що приділяється вибору теоретичної та методологічної основи для досліджень, ведуть до неоднозначності їх результатів, труднощів у розумінні відмінностей між бізнес-лідерством в умовах різних контекстів, насамперед, соціально-психологічному. З метою вирішення цієї проблеми було проведено систематизацію підходів до визначення бізнес-лідерства та напрямів його вивчення. Подальші дослідження в галузі бізнес-лідерства мають бути спрямовані на створення цілісності дослідницького поля за допомогою виявлення того, чи всі елементи теоретичної та методологічної бази відповідають один одному і тим смислам, що вкладаються в цю концепцію. Зокрема, доцільно наголосити на необхідності вибору методології досліджень щодо психології бізнес-лідерства у новостворених й у зрілих організаціях. Зважаючи на те, що існуючі шкали для вимірювання бізнес-лідерства були розроблені за результатами опитувань лідерів зрілих організацій, надзвичайно актуальним стає завдання розробки шкали на основі вибірки з підприємців-представників новостворених організацій, яка б враховувала виявлені особливості феномену для цього контексту. Концепція бізнес-лідерства, розвиваючись на стику наукових знань сфери лідерства та підприємництва, вирішує завдання об'єднання різних підходів, конструктів теорій лідерства та підприємництва, які б сприяли кращому розумінню підприємництва, в тому числі внутрішньоорганізаційного, а отже, й можливостей для підтримки життєздатності нових фірм, а також створення та підтримки

високого рівня підприємницької орієнтації, інноваційного та творчого потенціалу бізнес-лідерів. Оформлення та розвиток концепції психології бізнес-лідерства зробить взаємне проникнення знань у галузі лідерства та підприємництва більш ефективним та цілеспрямованим, збагативши їх наукове поле.

References

1. Arshi T., Burns P. Entrepreneurial architecture: A framework to promote innovation in large firms. *The Journal of Entrepreneurship*. 2018. № 27 (2). P. 151-179.
2. Avolio B.J., Yammarino F.J. Reflections, closing thoughts, and future directions. In B. J. Avolio, F. J. Yammarino (eds). *Transformational and Charismatic Leadership: The Road Ahead 10th Anniversary Edition*. Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited, 2013. P. 449-470.
3. Bagheri A. The impact of entrepreneurial leadership on innovation work behavior and opportunity recognition in high-technology SMEs. *Journal of High Technology Management Research*. 2017. № 28 (2). P. 159-166.
4. Bagheri A., Pihie Z.A.L. Entrepreneurial leadership: Towards a model for learning and development. *Human Resource Development International*. 2011. № 14 (4). P. 447-463.
5. Berlin L.R. Robert Noyce and Fairchild Semiconductor. *Business History Review*. 2001. № 75 (1). P. 63-101.
6. Bolden R. Distributed leadership in organizations: A review of theory and research. *International Journal of Management Reviews*. 2011. № 13 (3). P. 251-269.
7. Butler T. Hiring an entrepreneurial leader. *Harvard Business Review*. 2017. № 95 (2). P. 84-93.
8. Carmeli A., Schaubroeck J., Tishler A. How CEO empowering leadership shapes top management team processes: *Implications for firm performance*. *Leadership Quarterly*. 2011. № 22 (2). P. 399-411.
9. Chen M.H. Entrepreneurial leadership and new ventures: Creativity in entrepreneurial teams. *Creativity and Innovation Management*. 2007. № 16 (3). P. 239-249.
10. Chen M.H., Agrawal S. What leads to effective team learning performance within university students? The moderating effects of 'Guanxi'. *International Journal of Management Education*. 2018a. № 16 (3). P. 432-445.

11. Chen M.H., Agrawal S. Exploring student's team behavior through entrepreneurship education: a time-lagged study. *Education + Training*. 2018b. № 60 (7/8). P. 781-799.
12. Cogliser C.C., Brigham K.H. The intersection of leadership and entrepreneurship: Mutual lessons to be learned. *Leadership Quarterly*. 2004. № 15 (6). P. 771-799.
13. Coyle P. How entrepreneurial leadership can engage university staff in the development of an entrepreneurial culture. *Industry and Higher Education*. 2014. № 28 (4). P. 263-269.
14. Cunningham J.B., Lischeron J. Defining entrepreneurship. *Journal of Small Business Management*. 1991. № 29 (1). P. 45-62.
15. Darling J., Gabrielson M., Seristo H. Enhancing contemporary entrepreneurship: A focus on management leadership. *European Business Review*. 2007. № 19 (1). P. 4-22.
16. Dean H., Ford J. Discourses of entrepreneurial leadership: exposing myths and exploring new approaches. *International Small Business Journal*. 2017. № 35 (2). P. 178-196.
17. D'Intino R.S., Boyles T., Neck C.P., Hall J.R. Visionary entrepreneurial leadership in the aircraft industry: The Boeing Company legacy. *Journal of Management History*. 2008. P. 14 (1). P. 39-54.
18. Dinh J.E., Lord R.G., Gardner W.L., Meuser J.D., Liden R.C., Hu J. Leadership theory and research in the new millennium: Current theoretical trends and changing perspectives. *Leadership Quarterly*. 2014. № 25 (1). P. 36-62.
19. Edmondson A.C., McManus S.E. Methodological Fit in Management Field Research. *Academy of Management Review*. 2007. № 32 (4). P. 1155-1179.
20. Engelen A., Gupta V., Strenger L., Brettel M. Entrepreneurial orientation, firm performance, and the moderating role of transformational leadership behaviors. *Journal of Management*. 2015. № 41 (4). P. 1069-1097.
21. Fernald L.W., Solomon G.T., Tarabishy A. A new paradigm: Entrepreneurial leadership. *Southern Business Review*. 2005. № 30 (2). P. 1-10.
22. Floistad G. Entrepreneurial leadership. *Leadership & Organization Development Journal*. 1991. № 12 (7). P. 28-31.
23. Fontana A., Musa S. The impact of entrepreneurial leadership on innovation management and its measurement validation. *International Journal of Innovation Science*. 2017. № 9 (1). P. 2-19.

24. Galloway L., Kapasi I., Sang K. Entrepreneurship, leadership, and the value of feminist approaches to understanding them. *Journal of Small Business Management*. 2015. № 53 (3). P. 683-692.
25. Greenberg D., McKone-Sweet K., Wilson H.J. The New Entrepreneurial Leaders: Developing Leaders Who Shape Social and Economic Opportunity. San Francisco, CA: Berrett-Koehler. 2011.
26. Gupta V., MacMillan I.C., Surie G. Entrepreneurial leadership: developing and measuring a cross-cultural construct. *Journal of Business Venturing*. 2004. № 19 (2). P. 241-260.
27. Harrison C., Burnard K., Paul S. Entrepreneurial leadership in a developing economy: A skill-based analysis. *Journal of Small Business and Enterprise Development*. 2018. № 25 (3). P. 521-548.
28. Harrison R., Leitch C., McAdam M. Breaking glass: Toward a gendered analysis of entrepreneurial leadership. *Journal of Small Business Management*. 2015. № 53 (3). P. 693-713.
29. Huang S., Ding D., Chen Z. Entrepreneurial leadership and performance in Chinese new ventures: A moderated mediation model of exploratory innovation, exploitative innovation and environmental dynamism. *Creativity and Innovation Management*. 2014. № 23 (4). P. 453-471.
30. Hunter L., Lean J. Investigating the role of entrepreneurial leadership and social capital in SME competitiveness in the food and drink industry. *International Journal of Entrepreneurship and Innovation*. 2014. № 15 (3). P. 179-190.
31. Ireland R.D., Hitt M.A., Sirmon D.G. A model of strategic entrepreneurship: The construct and its dimensions. *Journal of Management*. 2003. № 29 (6). P. 963-989.
32. Kempster S., Cope J. Learning to lead in the entrepreneurial context. *International Journal of Entrepreneurial Behavior and Research*. 2010. № 16 (1). P. 5-34.
33. Kuratko D.F. Entrepreneurial leadership in the 21st century: Guest editor's perspective. *Journal of Leadership and Organizational Studies*. 2007. № 13 (4). P. 1-11.
34. Leitch C. M., Volery T. Entrepreneurial leadership: Insights and directions. *International Small Business Journal*. 2017. № 35 (2). P. 147-156.
35. Leitch C.M., McMullan C., Harrison R.T. The development of entrepreneurial leadership: The role of human, social and institutional capital. *British Journal of Management*. 2013. № 24 (3). P. 347-366.

36. Lewis K.V. Enacting entrepreneurship and leadership: A longitudinal exploration of gendered identity work. *Journal of Small Business Management*. 2015. № 53 (3). P. 662-682.
37. Lippitt G.L. Entrepreneurial leadership: A performing art. *Journal of Creative Behavior*. 1987. № 21 (3). P. 264-270.
38. Malach-Pines A., Levy H., Utasi A., Hill T.L. Entrepreneurs as cultural heroes: A cross-cultural, interdisciplinary perspective. *Journal of Managerial Psychology*. 2005. № 20 (6). P. 541-555.
39. McCarthy D.J., Puffer S.M., Darda S.V. Convergence in entrepreneurial leadership style: Evidence from Russia. *California Management Review*. 2010. № 52 (4). P. 48-72.
40. McGowan P., Cooper S., Durkin M., O’Kane C. The influence of social and human capital in developing young women as entrepreneurial business leaders. *Journal of Small Business Management*. 2015. № 53 (3). P. 645-661.
41. Meijer A.J. From hero-innovators to distributed heroism: An in-depth analysis of the role of individuals in public sector innovation. *Public Management Review*. 2014. № 16 (2). P. 199-216.
42. Miao Q., Newman A., Schwarz G., Cooper B. How leadership and public service motivation enhance innovative behavior. *Public Administration Review*. 2018. № 78 (1). P. 71-81.
43. Newman A., Herman H.M., Schwarz G., Nielsen I. The effects of employees' creative self-efficacy on innovative behavior: The role of entrepreneurial leadership. *Journal of Business Research*. 2018. № 89 (c). P. 1-9.
44. Nicholson N. Personality and entrepreneurial leadership: A study of the heads of the UK's most successful independent companies. *European Management Journal*. 1998. № 16 (5). P. 529-539.
45. Peterson S.J., Walumbwa F.O., Byron K., Myrowitz J. CEO positive psychological traits, transformational leadership, and firm performance in high-technology start-up and established firms. *Journal of Management*. 2009. № 35 (2). P. 348-368.
46. Reid S.W., Anglin A.H., Baur J.E., Short J.C., Buckley M.R. Blazing new trails or opportunity lost? Evaluating research at the intersection of leadership and entrepreneurship. *Leadership Quarterly*. 2017. № 29 (1). № 150-164.
47. Renko M., Tarabishy A., Carsrud A.L., Brannback M. Understanding and measuring entrepreneurial leadership style. *Journal of Small Business Management*. 2015. № 53 (1). P. 54-74.

48. Roomi M.A., Harrison P. Entrepreneurial leadership: What is it and how should it be taught? *International Review of Entrepreneurship*. 2011. № 9 (3). P. 1-44.
49. Ruvio A., Rosenblatt Z., Hertz-Lazarowitz R. Entrepreneurial leadership vision in nonprofit vs. for-profit organizations. *Leadership Quarterly*. 2010. № 21 (1). P. 144-158.
50. Sklaveniti C. Processes of entrepreneurial leadership: Co-acting creativity and direction in the emergence of new SME ventures. *International Small Business Journal*. 2017. № 35 (2). P. 197-213.
51. Smith S., Kempster S., Barnes S. Up the ANTe: Understanding entrepreneurial leadership learning through actor-network theory. *Industry and Higher Education*. 2017. № 31 (2). P. 132-139.
52. Surie G., Ashley A. Integrating pragmatism and ethics in entrepreneurial leadership for sustainable value creation. *Journal of Business Ethics*. 2008. № 81 (1). P. 235-246.
53. Terry L.D. Leadership in the administrative state: The concept of administrative conservatorship. *Administration and Society*. 1990. № 21 (4). P. 395-412.
54. Thornberry N. Lead Like an Entrepreneur: Keeping the Entrepreneurial Spirit Alive within the Corporation. New York: McGraw Hill, 2006.
55. Uhl-Bien M., Arena M. Leadership for organizational adaptability: A theoretical synthesis and integrative framework. *Leadership Quarterly*. 2018. № 29 (1). P. 89-104.
56. Vaccaro I.G., Jansen J.J., Van Den Bosch F.A., Volberda H.W. Management innovation and leadership: The moderating role of organizational size. *Journal of Management Studies*. 2012. № 49 (1). P. 28-51.
57. Vaghefi M.R., Huellmantel A.B. Strategic leadership at general electric. *Long Range Planning*. 1998. № 31 (2). P. 280-294.
58. Wang C.L., Tee D.D., Ahmed P.K. Entrepreneurial leadership and context in Chinese firms: A tale of two Chinese private enterprises. *Asia Pacific Business Review*. 2012. № 18 (4). P. 505-530.
59. Welsh D.H., Raven P.V. Hope among franchise leaders: Why hope has practical relevance to franchising - An exploratory study. *Canadian Journal of Administrative Sciences/Revue Canadienne des Sciences de l'Administration*. 2011. № 28 (2). P. 134-142.

60. Yousafzai S.Y., Saeed S., Muffatto M. Institutional theory and contextual embeddedness of women's entrepreneurial leadership: Evidence from 92 countries. *Journal of Small Business Management*. 2015. № 53 (3). P. 587-604.

Kruglov K.O.

CONSTRUCT OF BUSINESS LEADERSHIP IN SCIENTIFIC RESEARCH DISCOURSE

The article examines the theoretical origins of the concept of business leadership, discusses the main approaches to its definition, and reveals the most important areas of research in the psychology of business leadership and their results. A discussion of the obtained results and actual problems of conceptualizing business leadership is given, on the basis of which directions for further research are identified. The definition of business leadership is given and the constructs used in the formulations are highlighted, which are inherent in the fields of leadership and business, respectively. It is shown that the concept of business leadership is person-oriented (directly related to personality characteristics) or process-oriented (in which leadership is considered as a process). These parameters were chosen as criteria because they reflect changes in the understanding of the nature of the phenomenon and in the theoretical premises underlying the development of the concept of business leadership. The conducted analysis made it possible to trace the evolution of the concept of business leadership and identify problems of conceptualizing this phenomenon in the paradigm of social psychology. The comparison of methodological features of studies devoted to the study of business leadership made it possible to formulate general recommendations regarding the directions of development of the concept from the point of view of achieving its integrity, as well as to mark the relevant vectors of further scientific studies.

Key words: leadership, business, business leadership, psychology of business leadership, management, research discourse.

Круглов Костянтин Олександрович - доктор філософії (PhD) за спеціальністю 053 Психологія, доцент кафедри менеджменту та онтопсихології Інституту психології і підприємництва, смт Козин, Київська обл., Україна.

Гоян І.М. (ORCID 0000-0003-2548-0488),
Ониськів І.Я. (ORCID 0009-0000-5868-8176)

ПСИХОЛОГІЯ ІНТЕРВЕНЦІЙ ПРИ КРИЗОВИХ СТАНАХ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена аналізу психологічних аспектів інтервенцій при кризових станах особистості. Проаналізовано поняття «криза» та «кризовий стан» у розумінні вітчизняних та зарубіжних авторів. Проведено розгляд вікових криз як етапів становлення особистості та обґрунтовано способи проживання вікової кризи як фактору формування характерологічних особливостей особистості. Зроблено висновок, що кризовий стан містить у собі можливість переходу на новий рівень організації особистості, внаслідок діалектичної природи емоційно-поведінкового реагування у кризовій ситуації як ситуації, що пов'язана з загрозою, та обґрунтовується розуміння кризи особистості як внутрішнього ресурсу психіки для саморозвитку. Проводиться порівняльний аналіз кризи особистості та кризової ситуації, а також особливостей надання психологічної допомоги. Пропонується модель надання психологічної допомоги у рамках короткострокового консультування, що сприяє конструктивному вирішенню кризи особистості. Основою інтервенції стає питання психологічного сенсу кризи. Наголошується на важливості використання феноменологічного методу як основи консультування при кризових станах.

Ключові слова: особистість, кризовий стан, інтервенція, психологічне консультування.

Постановка проблеми. Проблема кризових станів надзвичайно актуальна як для стану сучасного суспільства, що характеризується зростанням соціальної напруженості, що суб'єктивно переживається як ситуація нестабільності, невизначеності та незахищеності, так і для розвитку психологічної науки в цілому.

Власне слово «криза» несе у собі відтінок надзвичайності, загрози та потреби у дії. Саме небезпека потенціє пошук виходу з кризової ситуації, і часто

це пов'язано з виходом людини на новий рівень розвитку, а отже, на новий рівень розуміння та новий рівень можливостей подолання кризової ситуації.

Аналіз досліджень і публікацій. У зарубіжній психології кризові стани спочатку розглядалися як стани, що супроводжують розвиток та становлення особистості (З. Фрейд, К.Г. Юнг, А. Адлер та ін). Надалі кризові стани особистості досліджувалися у поняттях травми, стресу та посттравматичного стресового розладу.

Для психологів екзистенційно-гуманістичного та трансперсонального напрямку (Р. Ассаджіолі, С. Грофф, А. Маслоу, К. Юнг та ін.) характерне розуміння кризи як органічної частини процесу розвитку особистості. Криза розглядається ними в аспекті духовного зростання людини. На думку С. Гроффа, стан кризи може бути важким, але має величезний еволюційний і лікувальний потенціал.

Під кризою вчені часто розуміють критичний момент і поворотний пункт на життєвому шляху, що супроводжується внутрішнім порушенням емоційного балансу, що виникає під впливом загрози, створеної зовнішніми обставинами. Криза розглядається як невдала спроба подолання, під якою розуміють реакцію на загрозові проблеми чи ситуації, а під кризовим станом мають на увазі тимчасову, ситуаційно чи внутрішньо зумовлену дезінтеграцію особистості. Ця дезінтеграція може мати позитивний чи негативний результат. Позитивною дезінтеграція є тоді, коли криза є певною умовою та кроком у нову якість, новий рівень цілісності. Негативна дезінтеграція супроводжується деструктивними змінами особистості. З іншого боку, кризу визначають як ситуацію неможливості подальшого існування у колишньому статусі, тобто таку ситуацію, в якій суб'єкт стикається з неможливістю реалізації внутрішніх потреб свого життя (мотивів, прагнень, цінностей) звичними способами, як внутрішнє порушення емоційного балансу, що настає під впливом загрози, яка створюється зовнішніми обставинами. Визначення кризи надається у векторі природної (вікової та екзистенційної кризи) або штучної (антропогенної, техногенної, соціогенної) перешкоди на життєвому шляху, подолання якої неможливе особистістю або групою звичними ресурсами. Причому особистісну кризу визначають як психологічний стан максимальної дезінтеграції особистості (на внутрішньо-психічному рівні) та дезадаптації (на соціально-психологічному рівні), що виражається у втраті основних життєвих орієнтирів (цінностей, базової мотивації, поведінкових патернів). Наголошується, що кризовий стан – це пролонгована в часі особистісна криза [1; 4; 6; 8].

Таким чином, кризу можна визначити як ситуацію, в якій суб'єкт стикається з неможливістю реалізації внутрішніх потреб свого життя (мотивів, прагнень, цінностей) звичними способами; кризовий стан - це стан емоційно-поведінкового реагування в ситуації кризи, який полягає у загальній дезорганізації особистості та порушенні емоційного балансу, що настають під впливом зовнішньої загрози чи перешкод у звичному перебігу життя.

Більшість психологів, які займалися кризовою психологією, дотримуються думки про те, що криза є передумовою найважливіших особистісних змін, характер яких може бути як позитивним (конструктивним, творчим, інтегруючим), так і негативним (деструктивним, руйнівним). Отже, кризовий стан особистості є маркером про необхідність особистісних змін, напрацювання особистісного ресурсу, або перегляду системи звичних відносин.

Якщо проблему вікових і особистісних криз розглянути у категоріях постнекласичної раціональності (психіка як система, що саморозвивається), то до принципів вікового розвитку застосовні ідеї синергетики. Так, наприклад, вікові (і особистісні) кризи розвитку можуть розглядатися як стан динамічного хаосу, поява точок біфуркації, в кожній з яких виникає спектр потенційно можливих напрямків розвитку системи, і перехід від одного типу гомеостазису до іншого (вікові етапи розвитку). Стосовно вікових криз розвитку, таку системну якість, яка зумовлює перехід до наступного вікового етапу, слід шукати не лише у зовнішніх детермінантах, але і у внутрішньоособистісному просторі психіки як системи, що саморозвивається.

Освоені в онтогенезі позиції у відносинах вбудовуються в структуру особистості і згодом починають існувати та функціонувати на правах значущих частин особистості. Коли критичний період розвитку пройдено, один із полюсів диспозиції може трансформуватися у вікове характерологічне новоутворення як стійкий емоційно-поведінковий механізм реагування на загрозу за рефлексорним типом. У такому випадку самосприйняття і сприйняття партнера будуть спотворені призмю диспозиційної реакції. Поки зберігається диспозиційна реакція, як реакція на загрозу, людина завжди відчуватиме певний дискомфорт у вигляді усвідомлюваної чи неусвідомленої напруги чи тривожного фону настрою. З погляду диспозиції, можна передбачити емоційно-поведінкові реакції особистості у ситуації загрози чи ситуації, сприйманої як загрозна. А саме: як людина сприймає себе (сильний чи слабкий полюс диспозиції), як сприймає партнера (проекція протилежного полюсу диспозиції), якою буде динаміка

відносин (реалізується лінія, пов'язана з діалектичним протиборством полюсів диспозиції).

Диспозиційний конфлікт вирішується у тому випадку, якщо обидва полюси диспозиції присвоюються людиною, і вона перестає відчувати себе безсилою. Відбувається інтеграція полюсів диспозиції, особистість у своєму становленні набуває можливості будувати відносини, визнаючи своє право на автономію і визнає таке право на автономію іншого. Диспозиційність стресового реагування внаслідок діалектичної природи емоційного реагування на загрозу завжди матиме місце.

Важливість проблеми інтервенції обумовлена розумінням кризи як конструктивного процесу, що сприяє особистісному розвитку. Депресія, тривога, конфліктність – це симптоми, які вказують на прагнення здорової у своїй основі психіки набутти справжньої рівноваги на новому рівні. Криза як внутрішній розкол необхідний для руху (зокрема усвідомленого, особливо у середньому віці) до своєї цілісності, він на дає поштовх до психологічного розвитку та формує мотивацію у цьому напрямі.

Мета статті – провести аналіз психологічних аспектів інтервенцій при кризових станах особистості.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Як показав попередній аналіз, криза в сучасній психології трактується подвійно: криза як екстремальна (критична) ситуація, яка потребує негайного втручання, та криза як необхідний механізм особистісного розвитку. Обидва напрями мають спільне коріння та історію, однак у сучасній психологічній традиції вони розділені. Подібний розподіл багато в чому є правомірним. Наразі він посилюється екстремальними ситуаціями, у тому числі глобального масштабу. Проте, важливо не забувати єдине походження і значення кризи, оскільки це дозволить збагатити ресурси практичної психологічної роботи.

У більшості випадків для екстремальних ситуацій пропонується покрокова схема надання допомоги в короткі терміни, для криз особистості тривала психотерапія або самостійна рефлексія, більше того, вони розглядаються як пролонговані процеси, тому питання розробки кризових інтервенцій зазвичай відходить на другий план.

Під кризовою інтервенцією вчені розуміють спеціалізовані методи допомоги (у тому числі терапевтичне втручання), що сприяють як витримці критичного моменту, так і поглибленню внутрішньої роботи та самопізнання.

При розробці інтервенцій необхідно враховувати можливість їх використання не тільки психологами і фахівцями допомагаючих професій, але і суб'єктом, який переживає кризу, як способи самопомоги. Також важливо пам'ятати, що допомога, яка надається, не повинна відщеплювати той чи інший структурний комплекс особистості, що у подальшому призведе до посилення травматизації, а залишати можливість для подальшої особистісної інтеграції.

Теорія криз, а також модель допомоги людям, які переживають кризу, є відносно молодою. Е. Ліндемманн та Дж. Каплан започаткували дослідження ефективного розв'язання кризи, а також стратегії кризових інтервенцій та надання психологічної допомоги [2; 3; 7]. Їхні послідовники розробили різні моделі допомоги, головне завдання даних методів - швидко впоратися з гострим переживанням, тривалість якого не перевищує 4-6 тижнів, забезпечити негайну емоційну підтримку. Проте, криза особистості є ціннісно-сисловою, може тривати кілька років, а її вирішення потребує завдань на смисл, отже, ці методи не можна повною мірою використовувати у роботі з подолання цього виду кризи.

Основою для розробки методів допомоги послужили ненормативні особистісні кризи, а, швидше, критичні стани або кризи, спричинені травмою, драматичною зовнішньою подією, що загрожує фізичній та психічній цілісності людини, і таким чином порушує її головні потреби. Основою перших антикризових інтервенцій з'явилися роботи Дж. Каплана і Е. Ліндемманна [2; 3; 7]. З цих досліджень та подальших робіт у психології та психіатрії утвердилася концепція, згідно з якою людина реагує на значний психосоціальний стресор адаптивними та неадаптивними методами. І це більше, ніж прості реакції чи поведінкові патерни. Те, як людина взаємодіє з травмуючою подією, а точніше з ситуацією, яка кидає їй виклик і пред'являє вимоги, що тимчасово перевищують її здібності, дуже впливає на життя людини. Фактично від цієї взаємодії залежить її подальший особистісний розвиток, можливість просування до більшої цілісності або, навпаки, стагнація та крок до інтеграції на нижчому рівні або навіть дезінтеграції.

У практиці роботи з екстремальними ситуаціями широко застосовуються кризові інтервенції, розроблені Дж. Капланом та Е. Ліндемманном. Інтервенція включає чотири стадії: оцінка особистості та поточних проблем, визначення терапевтичної інтервенції, інтервенція, вирішення кризи та планування майбутніх дій. Дані стадії, зазвичай, перетинаються і не є суворо послідовними [2; 3; 7]. Опишемо їх у порівнянні з наданням психологічної допомоги при кризових станах особистості.

На стадії оцінки з'ясовується наявність кризи, її вираженість, поточний стан людини та її здатність впоратися із ситуацією, а також попередні події. Ця стадія практично повністю збігається з першим етапом надання допомоги при гострому перебігу кризи особистості. Однак у разі останнього оцінюється швидше здатність витримати ситуацію, а не впоратися з нею найближчим часом. Важливо визначити, що потрібно особистості в даний момент, щоб пройти період невизначеності, коли напрямок перетворення, подальшого особистісного зростання ще неясний. Більше того, на початковій стадії зазвичай важко повірити, що у перспективі йдеться про особистісне зростання, а не про повну втрату себе.

На стадії визначення терапевтичної інтервенції необхідно розглянути життєві події, внутрішні ресурси та інші фактори, що передували кризі, а також тривалість поточного стану та її вплив на оточення (особливо значущих інших) людини, яка потребує допомоги. Особливо важливо на цьому етапі допомогти людині висловити її почуття, усвідомити глибинні переживання. У ситуації кризи особистості більшою мірою необхідно сконцентруватися на почуттях та на змісті кризи, тобто визначити, які саме цінності та особистісні смисли зазнають найбільших змін. Для обох видів кризи вирішальним є визначення незадоволених потреб, нереалізованих устремлень. Якщо в екстремальній ситуації це питання більше стосується вітальних потреб, то при кризі розвитку – потреби у смислі та самовизначенні.

Необхідно наголосити, що кризова інтервенція має бути своєчасною. Її запізнення знижує ефективність втручання та затягує деструктивну фазу кризи. Занадто швидкий перехід до надання допомоги також небажаний. Дана сторона питання особливо важлива, оскільки допомога людям у кризі здійснюється швидко, схвалюється суспільством та у багатьох країнах добре винагороджується. Однак передчасне втручання знижує власний ресурс особистості, перешкоджає конструктивній роботі кризи, оскільки, не відчуючи критичного стану, людина чинить опір змінам. Цей фактор необхідно враховувати у моделях короткострокового психологічного консультування.

На стадії інтервенції людина відчуває деяке полегшення та починає досліджувати поточну ситуацію, осмислювати те, що відбувається, але ще не усвідомлює всієї повноти зв'язку між травматичною подією та власним станом. На даному етапі спеціаліст може сформулювати припущення про цей зв'язок і повідомити клієнта. Цей етап також важливий для обох видів кризи, проте для кризи особистості таке резюмування викликає сильний опір з боку клієнта. На відміну від екстремальної ситуації перехід до позитивного русла психотерапії

повинен відбуватися не надто швидко, інакше він ще більше посилить опір і ускладнить постановку завдання на смисл. Ще одна важлива відмінність полягає в тому, що в екстремальній ситуації можна досліджувати різні частини особистості: одні виявляються безпорадними та зляканими, а інші зберігають силу та мужність, досвід проходження попередніх криз. Однак у разі кризи розвитку цей шлях практично закритий, оскільки частини особистості переживаються як фрагментарні, іноді повністю відчужені.

На стадії розв'язання відбувається резюмування особистісних змін, підкреслення нових умінь подолання критичної ситуації, а також розробка методів самопомоги у разі нових травмуючих подій. Реінтеграція має на увазі об'єктивне і суб'єктивне розуміння події, що відбулася, вивільнення емоцій і прийняття кризової ситуації. При кризі особистості стадія вирішення, зазвичай, настає після закінчення психологічної роботи. Необхідно підкреслити, що часткове розв'язання або підвищена вразливість в кінці кризи, що переживається, створюють благодатний ґрунт для нової кризи, внаслідок чого людина, як правило, проживає «кризову хвилю», одна криза слідує за іншою, що, безумовно, пред'являє підвищені вимоги до особистісної організації та толерантність до невизначеності.

Таким чином, інтервенції, запропоновані Дж. Капланом та Е. Ліндеманном для надання допомоги в критичних ситуаціях, можуть бути ефективними і в ситуації короткострокової роботи з кризою особистості, але потребують модифікації з урахуванням специфіки останньої [2; 3; 7].

Нами було апробовано модель консультування осіб, котрі переживають гостру стадію кризи особистості.

Перша стадія: емпатія. Класичний початок психологічної роботи є актуальним і для даної моделі. На даному етапі здатність людини до когнітивного переструктурування ситуації або набуття цілісної картини процесів, що відбуваються, сильно знижена. Для психологічної роботи доступні лише її почуття. Емпатійне слухання, акцент на почуттях та їх аналізі сприяє зниженню напруги та підготовці ґрунту для наступного кроку. Ця стадія допомагає як оцінити можливість клієнта витримати кризу, так і зміцнити її.

Друга стадія: опір змісту. Людина зустрічається з ідеєю (яка може бути запропонована як психологом, так і іншим спеціалістом, або значущим іншим) психологічного смислу кризи та її внутрішньої необхідності. Головним стає питання: «Для чого це сталося у моєму житті?». Це питання передбачає

потенційний напрямок перетворення та подальшого особистісного зростання. На даному етапі виникає сильний опір: криза може не мати ніякого смислу.

Третя стадія: смисл кризи та можливий інсайт. У рамках короткострокового консультування немає можливості дати опору просто бути, тому важливо намітити шляхи його подолання як постановки завдань. Для цього необхідно усвідомити свої обмеження та можливості, розділити «Я» та його атрибути; подивитися на кризу як на символічний вираз внутрішнього життя; проаналізувати, що компенсує криза: які смисли, цінності, особистісні особливості перебували в тіні, були не реалізовані та потребують свого розвитку. Пошук відповіді ці питання сприяє прийняттю ідеї смислу. Однак людина не може сформулювати, у чому вона бачить смисл свого переживання, поки відсутнє внутрішнє розуміння, але вже є стійке відчуття наповненості.

Четверта стадія: здійснення смислу. Формулювання, усвідомлення і втілення смислу можуть відбутися через тижні і навіть через місяці після проведення інтервенції. У деяких випадках третя та четверта стадії, навпаки, практично збігаються. Спостерігається дослідження ситуації та осмислення того, що відбувається, усвідомлення особистісних змін. Ця стадія спрямована також і на подолання фрагментарності «Я».

П'ята стадія: підготовка до майбутніх криз. На завершення інтервенції можна запропонувати спільно з клієнтом визначити особистий перелік подій, що найбільш дестабілізують.

Розуміння смислу кризи перетворює її з дестабілізуючої події на ситуацію визначеності, що створює фундамент для формування нової ідентичності. Л. Хоф пише, що багато людських переживань передбачувані, тому якщо ми здатні передбачати дестабілізуючі події, то й підготуватися до них набагато легше. Підготовка, у свою чергу, знижує ризик кризи та допомагає уникнути руйнівних наслідків [5]. Конкретизація цього положення як визначення особистого переліку найбільш дестабілізуючих подій відбувається на п'ятій стадії.

Цей перелік є варіацією на тему формулювання ймовірності, розробленої Г. Шульбергом та Ш. Аланом для процесу передбачення та оцінювання кризи. Автори пропонують розглядати три фактори: ймовірність того, що станеться дестабілізуюча та загрозна подія. Наприклад, смерть близького члена сім'ї ймовірна, тоді як природні катаклізми малоімовірні; ймовірність того, що людина зіткнеться з цією подією. Наприклад, кожен юнак переживає необхідність ухвалення зобов'язань дорослої людини. А ось із кризою небажаного переїзду з

обжитого будинку стикаються небагато; уразливість людини. Наприклад, доросла людина набагато легше адаптується до стресової ситуації переїзду, ніж, скажімо, дитина першокласник. При оцінці схильності індивіда до кризи слід розглянути ступінь стресу, викликаного небезпечною подією, ризик того, що ця подія станеться, і особисту вразливість або здатність адаптуватися до стресу.

Пропонується сконцентрувати увагу на двох факторах: уразливість людини до тієї чи іншої дестабілізуючої події та ймовірність настання цієї події у її житті.

Апробована модель надання психологічної допомоги має базуватися на принципах «розуміючої психології» і використовувати феноменологічний метод. Інакше є високий ризик нав'язування чи нав'язування людині чужих їй смислів, які, будучи перейняті, можуть посилити кризу.

Висновки. Таким чином, можемо визначити кризу як ситуацію, в якій суб'єкт стикається з неможливістю реалізації внутрішніх потреб свого життя (мотивів, прагнень, цінностей) звичними способами. Кризовий стан - це стан емоційно-поведінкового реагування в ситуації кризи, що полягає в спільній дезорганізації особистості та порушенні емоційного балансу, що настають під впливом зовнішньої/внутрішньої загрози або перешкод у звичному перебігу життя. Кризовий стан є відповіддю на загрозу, яка переживається як стресовий (кризовий) стан через недостатність особистісного ресурсу для її подолання та супроводжується емоційним дисбалансом. Кризовий стан є маркером необхідності особистісних змін, напрацювання особистісного ресурсу чи перегляду системи звичних відносин. Кризовий стан містить у собі можливість переходу на новий рівень організації особистості через діалектичну природу емоційно-поведінкового реагування в кризовій ситуації як ситуації, пов'язаної з загрозою.

Розробка методів екстреного надання психологічної допомоги є завданням не лише психології екстремальних ситуацій, а й психології особистості. Необхідно інтегрувати загально-психологічні закономірності, що підкреслюють конструктивну роль криз у розвитку особистості, з узагальненим досвідом практики психологічної допомоги в екстремальних ситуаціях.

Проаналізовано основні відмінності кризової ситуації та кризи особистості. Апробовано модель надання психологічної допомоги. Специфіка даної моделі полягає в її застосуванні до криз особистості, спрямованості на конструктивне вирішення поточного стану та сприяння розвитку особистості в

цілому, можливості використання як спосіб самопомоги, підготовці до позитивного проходження майбутніх криз.

Література

1. Aguilera D., Messick, J. Crisis Intervention: Theory And Methodology C.V. Mosby. 1982, Fourth Edition.
2. Caplan G. Emotional crises / The Encyclopedia Of Mental Health. N-Y., 1963. Vol. 2.
3. Caplan G. Principles of Preventive Psychiatry. New York, 1964.
4. George J. St. Casting The Lifeline: The Role of Human Resources in Helping Employees in Crises. *Employment Relations Today*, Vol. 25, No. 2; John Wiley and Sons, Summer 1998.
5. Hoff L. A. People in crisis: understanding and helping. Addison-Wesley Publishing. 1978.
6. Lange, Silvia. Hope. In Carlson, C. and Blackswell, B. Behavioral concepts and nursing interventions. Philadelphia: Lippincott. 1978. P. 171-189.
7. Lindemann E. Symptomatology and management of Acute Grief / *American Journal of Psychiatry*. 1944.
8. Maddi S.R. The Existential Neurosis. *Journal Of Abnormal Psychology*. 1967. Vol. 72. № 4.

References

1. Aguilera D., Messick, J. Crisis Intervention: Theory And Methodology C.V. Mosby. 1982, Fourth Edition.
2. Caplan G. Emotional crises / The Encyclopedia Of Mental Health. N-Y., 1963. Vol. 2.
3. Caplan G. Principles of Preventive Psychiatry. New York, 1964.
4. George J. St. Casting The Lifeline: The Role of Human Resources in Helping Employees in Crises. *Employment Relations Today*, Vol. 25, No. 2; John Wiley and Sons, Summer 1998.
5. Hoff L. A. People in crisis: understanding and helping. Addison-Wesley Publishing. 1978.
6. Lange, Silvia. Hope. In Carlson, C. and Blackswell, B. Behavioral concepts and nursing interventions. Philadelphia: Lippincott. 1978. P. 171-189.
7. Lindemann E. Symptomatology and management of Acute Grief / *American Journal of Psychiatry*. 1944.

8. Maddi S.R. The Existential Neurosis. *Journal Of Abnormal Psychology*. 1967. Vol. 72. № 4.

Hoian I.M., Onyskiv I.Ya.

PSYCHOLOGY OF INTERVENTIONS IN PERSONALITY CRISIS STATES

The article is devoted to the analysis of psychological aspects of interventions in crisis states of the individual. The concepts of "crisis" and "state of crisis" in the understanding of domestic and foreign authors are analyzed. A review of age crises as stages of personality formation was conducted, and methods of living through an age crisis as a factor in the formation of characterological characteristics of an individual were substantiated. It is concluded that the state of crisis contains the possibility of transition to a new level of personality organization, due to the dialectical nature of emotional and behavioral response in a crisis situation as a situation associated with a threat, and the understanding of the crisis of personality as an internal resource of the psyche for self-development is substantiated. A comparative analysis of the personality crisis and the crisis situation, as well as the peculiarities of providing psychological assistance, is carried out. A model of providing psychological assistance within the framework of short-term counseling is proposed, which contributes to the constructive solution of the personality crisis. The basis of the intervention is the question of the psychological meaning of the crisis. The importance of using the phenomenological method as a basis for counseling in crisis situations is emphasized.

Key words: *personality, crisis situation, intervention, psychological counseling.*

Гоян Ігор Миколайович - доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ;

Ониськів Ірина Ярославівна - провідний спеціаліст навчально-виробничої лабораторії виховної та психолого-педагогічної роботи, асистент кафедри психології розвитку Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ.

Пілецька Л.С. (ORCID 0000-0002-4011-6433)

ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Стаття присвячена важливій і актуальній проблемі соціалізації неповнолітніх з особливими потребами. Констатовано, що соціалізація неповнолітніх з особливими потребами є надзвичайно складним процесом, який вимагає врахування численних факторів та адаптації підходів. Класифіковано основні моделі соціалізації таких дітей як інклюзивну, інтеграційну, спеціалізовану, індивідуальну модель підтримуваної соціалізації, терапевтичну модель. Показано, що важливо забезпечити системний підхід, що включає співпрацю батьків, педагогів, психологів та соціальних працівників для досягнення оптимальних результатів у соціалізації дітей з особливими потребами. Стверджується, що застосування моделі BASIC PH допомагає забезпечити всебічний підхід до соціалізації неповнолітніх з особливими потребами, враховуючи їхні індивідуальні особливості та потреби.

Ключові слова: соціалізація, неповнолітні з особливими потребами, психологічні особливості соціалізації, психологічний супровід.

Постановка проблеми. Проблема соціалізації неповнолітніх з особливими потребами є надзвичайно актуальною і виступає так званим маркером суспільства на рівень толерантності, демократичних цінностей, відповідності світовим гуманістичним стандартам. Окрім того, можна виокремити наступні причини, які загострюють інтерес до вказаної проблеми. По-перше, за останні десятиліття спостерігається зростання кількості дітей з різними формами інвалідності та особливими освітніми потребами. Це зумовлено покращенням діагностики, медичної допомоги та збільшенням виживання дітей з різними захворюваннями. По-друге, сучасний світ стикається з численними викликами, такими як війни, збройні конфлікти, економічні кризи, пандемії, природні катаклізми тощо. Ці фактори створюють травматогенне середовище, яке негативно впливає на соціалізацію всіх дітей, а особливо дітей з особливими потребами, які є більш вразливими. Травматичні події можуть мати серйозний вплив на психічний стан

дітей з особливими потребами. Вони можуть відчувати підвищену тривожність, депресію, посттравматичний стресовий розлад, що ще більше ускладнює їхню соціалізацію. Соціальні та медичні служби не завжди можуть надати необхідну підтримку дітям з особливими потребами та їхнім сім'ям. Відсутність ресурсів, спеціалістів та належної інфраструктури ускладнює процес соціалізації. По-третє, діти з особливими потребами часто стикаються з соціальною ізоляцією та стигматизацією. Їх можуть уникати однолітки, а суспільство не завжди готове забезпечити необхідні умови для їх інтеграції. Традиційні освітні системи не завжди готові забезпечити інклюзивне навчання. Педагоги можуть не мати достатньо знань та навичок для роботи з дітьми з особливими потребами. Таким чином, означена проблема залишається актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Грунтовні дослідження з даної проблеми серед вітчизняних вчених проводили В. Вишемирський, В. Засенко, І. Іванова, Л. Каган, А. Капська, Ж. Петрочко, О. Польовик, А. Шведов, К. Щербакова. Зокрема В. Бондар, А. Колупаєва, Т. Євтухова, В. Ляшенко, О. Столяренко, А. Шевчук, О. Савченко та інші присвячують свої праці дослідженням проблеми залучення дітей з особливими потребами до навчання в загальноосвітніх навчальних закладах, їх реабілітації та соціалізації до суспільних норм. Окремі аспекти соціалізації та соціальної адаптації учнівської та студентської молоді висвітлювали О. Дікова-Фаворська (соціологічна концептуалізація освіти), Н. Гордієнко (соціалізація підлітків та молоді з особливими потребами), Г. Бурова (соціологічні аспекти життєвих стратегій). Особливе значення для розв'язання проблеми соціалізації особистості мають праці зарубіжних науковців (Ф. Гідденс, Г. Тард, Д. Томпсон, Т. Парсонс, Ч. Кулі, У. Томаса, Дж. Міда).

Хоча інтерес до процесу соціалізації в представників різних наукових напрямів значний, проблема соціалізації дітей з особливими потребами в рамках сучасної освіти є недостатньо вивченою.

Мета статті: проаналізувати психологічні особливості процесу соціалізації неповнолітніх з особливими потребами.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Поняття «соціалізація» (від лат. *socialis* – суспільний) має більше ніж столітню історію існування і є досить поширеним у науці. Цей термін було внесено до реєстру Американської соціологічної асоціації ще наприкінці минулого століття. Пізніше проблема соціалізації стає міждисциплінарною, і увага до неї підсилюється з боку представників різних наук – філософів, соціологів, педагогів, політологів і

психологів. У наукових працях виокремлюють два основних напрями дослідження процесу соціалізації: біогенетичний і соціогенетичний. Представники біогенетичного напрямку вважають, що розвиток особистості визначають біогенетичні чинники, а отже, численні типи соціальної поведінки зумовлені генетично. Соціокультурні умови лише визначають темп розкриття природжених задатків і здібностей, однак не впливають на їх наявність – розвиток є дозріванням відповідно до внутрішнього плану. Представники соціогенетичного напрямку об'єднують значну кількість етнопсихологічних, соціально-психологічних теорій та емпіричних досліджень. Головна теза напрямку полягає у тому, що різні типи особистості є продуктом різних культур, а культура виконує функцію стандартизації: інтегровані в особистості соціокультурні елементи стають для неї нормою (стандартом) відчуття, мислення і дій. Головним результатом соціалізації є адаптація людини до культури, в якій вона живе. Узагальнені погляди представників різних напрямків виглядають наступним чином.

Біогенетичний напрям:

- Розвиток особистості визначають біогенетичні чинники.
- Соціальна поведінка зумовлена генетично.
- Соціокультурні умови визначають темп розкриття природжених задатків.
- Розвиток є дозріванням відповідно до внутрішнього плану.

Соціогенетичний напрям:

- Різні типи особистості є продуктом різних культур.
- Культура виконує функцію стандартизації соціокультурних елементів.
- Соціалізація призводить до адаптації людини до культури, в якій вона живе.

Таким чином, соціалізація розглядається як складний процес взаємодії біологічних та соціокультурних чинників, що визначають розвиток особистості і її адаптацію до суспільства.

Аналізуючи роботи В. Москаленко, В. Циби та інших вчених, можна констатувати, що всі наявні концепції дослідження процесу соціалізації особистості слід розглядати з точки зору двох концепцій: американської та французької, кожна з яких має певну специфіку[1].

В американській та французькій соціології поняття «соціалізація» сформувалося наприкінці XIX ст. і пов'язане з іменами американського соціолога Ф. Гідденса і французького соціолога Г. Тарда. Американські дослідники схильні

звужувати зміст цього поняття та визначати соціалізацію як процес навчання, спосіб прийняття групових норм, адаптацію. Французькі вчені тлумачать соціалізацію значно ширше – як комплекс взаємовідносин між людиною та суспільством. Головна відмінність американської та французької концепції соціалізації полягає у тому, що перші виходять з розуміння суспільства як організації індивідів, а другі – розглядають суспільство як первісно ціле. Відтоді поняття соціалізації еволюціонувало й охопило різні аспекти цього явища.

Отже, згідно з теоретичним аналізом, варто зауважити, що довкола проблеми соціалізації сфокусувалися інтереси вчених різних сфер – культурологів, антропологів, соціологів, психологів, педагогів. Дослідження соціалізації сприяли більш всебічному висвітленню цієї проблеми. Водночас, вони не сприяли створенню єдиної чіткої концепції. Критерії соціалізації залишаються дещо розмитими і невизначеними. Таким чином, можна детермінувати соціалізацію особистості як процес її входження у світ конкретних соціальних зв'язків і інтеграції до різних типів соціальних спільнот через культуру, цінності та норми, на основі яких формуються її соціально значущі риси.

Окремої уваги заслуговує розгляд проблеми соціалізації неповнолітніх з особливими потребами, яка є важливим процесом, що включає розвиток особистісних і соціальних навичок, необхідних для інтеграції в суспільство. При цьому слід враховувати основні психологічні особливості цього процесу. Кожна дитина з особливими потребами унікальна, тому важливо розробляти індивідуальні програми соціалізації, які враховують її особливості та потреби. Розвиток комунікативних навичок. Соціалізація включає навчання навичкам спілкування, які допомагають дитині взаємодіяти з іншими людьми, виражати свої думки і почуття, а також розуміти інших. Підтримка самооцінки. Діти з особливими потребами можуть відчувати занижену самооцінку через труднощі у спілкуванні або навчанні. Важливо підтримувати їхню самооцінку, підкреслюючи їхні сильні сторони та досягнення. Не варто недооцінювати середовище прийняття та психологічну підтримку. Створення позитивного і підтримуючого середовища в школі та вдома є критичним для успішної соціалізації. Це середовище повинно бути вільним від дискримінації та упереджень. Професійна допомога психологів може бути необхідною для подолання емоційних і психологічних труднощів, з якими можуть стикатися діти з особливими потребами. Важливо створювати можливості для взаємодії з однолітками, що сприяє розвитку соціальних навичок і почуття приналежності до

групи. Родина відіграє важливу роль у соціалізації дитини. Батьки повинні активно залучатися до процесу, підтримувати і заохочувати дитину до соціальної активності. Інклюзивні освітні програми, які включають дітей з особливими потребами у загальноосвітні класи, сприяють їхній соціалізації та адаптації до соціальних норм і правил. Соціалізація дітей з особливими потребами є складним, але надзвичайно важливим процесом, який вимагає зусиль від усіх учасників – дитини, сім'ї, школи і суспільства в цілому.

Соціалізація неповнолітніх з особливими потребами в умовах травматогенного соціуму є надзвичайно складним процесом, який вимагає врахування численних факторів та адаптації підходів. Основні моделі соціалізації таких дітей можна класифікувати наступним чином:

1. Інклюзивна модель:

- Зміст: Включення дітей з особливими потребами в загальні освітні та соціальні середовища разом з їх однолітками.
- Переваги: Сприяє інтеграції в суспільство, розвитку соціальних навичок, зменшенню ізоляції.
- Виклики: Вимагає спеціальної підготовки педагогів, адаптації навчальних програм і середовищ, забезпечення психологічної підтримки.

2. Інтеграційна модель:

- Зміст: Часткова інтеграція в загальні освітні заклади з можливістю відвідування спеціальних класів або занять.
- Переваги: Забезпечує індивідуалізований підхід, дозволяє враховувати особливі потреби дітей.
- Виклики: Може призводити до певної ізоляції від однолітків, потребує добре розвинутої системи підтримки.

3. Спеціалізована модель:

- Зміст: Освіта і соціалізація у спеціальних закладах, призначених виключно для дітей з особливими потребами.
- Переваги: Надання спеціалізованої допомоги, адаптовані програми та середовище.
- Виклики: Відсутність інтеграції з загальним суспільством, потенційна ізоляція.

4. Індивідуальна модель:

- Зміст: Індивідуальні плани соціалізації, розроблені спеціально для кожної дитини з урахуванням її потреб і можливостей.

- Переваги: Максимально адаптовані програми, індивідуальний підхід.
 - Виклики: Висока вартість, потреба у великій кількості ресурсів і спеціалістів.
5. Модель підтримуваної соціалізації:
- Зміст: Неповнолітнім з особливими потребами надається постійна підтримка у вигляді менторів, соціальних працівників або психологів.
 - Переваги: Постійна підтримка і корекція процесу соціалізації, зменшення ризиків стресу і травматизації.
 - Виклики: Потреба в постійному фінансуванні і ресурсах, необхідність координації різних фахівців.
6. Терапевтична модель:
- Зміст: Використання терапевтичних методів для підтримки соціалізації, таких як арт-терапія, музикотерапія, анімалотерапія тощо.
 - Переваги: Допомагає зняти стрес, розвинути комунікативні навички, покращити емоційний стан.
 - Виклики: Потребує наявності спеціалістів у терапевтичних методах, інтеграції терапії в загальний процес соціалізації.

Усі ці моделі можуть бути застосовані в залежності від специфічних потреб і умов кожної дитини, а також ресурсів, доступних у конкретному соціумі. Важливо забезпечити системний підхід, що включає співпрацю батьків, педагогів, психологів та соціальних працівників для досягнення оптимальних результатів у соціалізації дітей з особливими потребами.

Соціалізація неповнолітніх з особливими потребами є складним процесом, і її ефективність можна оцінювати за різними показниками. Основні показники соціалізації таких дітей включають:

1. Адаптація до освітнього середовища:
 - Рівень включеності у навчальний процес.
 - Відвідуваність занять та участь у класних активностях.
 - Академічні досягнення відповідно до індивідуальних можливостей.
2. Розвиток комунікативних навичок:
 - Здатність встановлювати і підтримувати контакти з однолітками.

- Навички ефективного спілкування (вербального і невербального).
 - Рівень самостійності у вирішенні соціальних конфліктів.
3. Емоційна стабільність та психологічний стан:
 - Рівень тривожності, стресу та емоційних розладів.
 - Здатність справлятися зі стресовими ситуаціями.
 - Позитивне самосприйняття і самооцінка.
 4. Інтеграція в соціальне середовище:
 - Участь у позашкільних і громадських заходах.
 - Наявність дружніх стосунків та соціальних зв'язків.
 - Відчуття приналежності до певної соціальної групи чи спільноти.
 5. Розвиток самостійності та навичок самообслуговування:
 - Здатність виконувати побутові та самостійні дії.
 - Рівень незалежності у повсякденному житті.
 - Здатність приймати рішення і нести відповідальність за свої вчинки.
 6. Навички саморегуляції та самоконтролю:
 - Здатність контролювати свої емоції та поведінку.
 - Навички планування та організації власної діяльності.
 - Сформованість адекватних реакцій на зовнішні подразники.
 7. Підтримка з боку сім'ї та соціального оточення:
 - Активність і зацікавленість батьків у процесі соціалізації дитини.
 - Наявність підтримуючого середовища вдома та у школі.
 - Рівень співпраці між родиною, педагогами та спеціалістами.
 8. Розвиток особистісних якостей:
 - Формування почуття відповідальності та самодисципліни.
 - Розвиток ціннісних орієнтацій та етичних норм.
 - Відчуття власної значущості та особистісного зростання.

Ефективна соціалізація неповнолітніх з особливими потребами в умовах травматогенного соціуму потребує комплексного підходу, який включає співпрацю багатьох спеціалістів і залучення різних ресурсів. Важливо також проводити регулярний моніторинг і оцінку соціалізації з метою корекції та покращення індивідуальних програм.

Українське суспільство переживає колективну травму. Зусилля психологів спрямовані на психологічну допомогу населенню, стабілізацію, відновлення ресурсних станів, проживання травматичного досвіду і головним результатом такої роботи є формування резильєнтності особистості і посттравматичного зростання. На нашу думку, ефективно проявила себе в досягненні таких результатів BASIC Ph Model. Ця модель, запропонована ізраїльським психологом травматерапевтом Mooli Lahad ґрунтується на визнанні здатності особистості зберігати своє психічне здоров'я у будь-яких травматичних ситуаціях [5].

Психолог встановив, що у кожної людини є своя власна унікальна комбінація ресурсів боротьби з несприятливими обставинами. Модель містить шість основних параметрів, що складають ядро індивідуального стилю поведінки під час перебування у несприятливих обставинах (кожна літера в назві моделі BASIC Ph означає якийсь ресурс).

Ця модель використовується для роботи з дітьми та дорослими, які переживають стресові або травматичні ситуації. У контексті соціалізації неповнолітніх з особливими потребами, модель BASIC PH може бути надзвичайно корисною.

Основні компоненти моделі BASIC PH та їх застосування:

1. Beliefs (Віра): Цей компонент включає релігійні переконання, духовність, етичні цінності та світогляд. Підтримка віри у власні сили, розвиток оптимізму та позитивного ставлення до життя. Важливо створювати середовище, де дитина може висловлювати свої переконання та отримувати підтримку.
2. Affect (Емоції): емоційні реакції та вираження почуттів. Допомога дітям розпізнавати і висловлювати свої емоції. Використання арт-терапії, музикотерапії та інших творчих методів для вираження та обробки емоцій. Підтримка розвитку емоційної грамотності та розвитку емоційного інтелекту.
3. Social (Соціальна підтримка): соціальна взаємодія та підтримка від оточення. Створення мережі підтримки, включаючи родину, друзів, педагогів та соціальних працівників. Заохочення участі в соціальних заходах і групових активностях для розвитку соціальних навичок та почуття приналежності.
4. Imagination (Уява): використання уяви та творчих процесів. Використання ігрових методів, творчих завдань, малювання,

розповідання історій та інших форм уявної діяльності для розвитку креативності та адаптивних механізмів.

5. Cognition (Когнітивні процеси): мислення, навчання, вирішення проблем. Розвиток когнітивних навичок через навчання, тренування мислення, розвиток навичок вирішення проблем та прийняття рішень. Використання навчальних програм, адаптованих до індивідуальних потреб.
6. Physical (Фізичні дії): фізична активність, рух. Залучення до фізичних вправ, спортивних ігор, танців та інших активностей для зменшення стресу та покращення фізичного і психічного стану.

Практичні кроки застосування моделі BASIC PH:

1. Оцінка потреб:
 - Визначення індивідуальних потреб дитини з особливими потребами, використовуючи всі компоненти моделі BASIC PH.
2. Розробка індивідуального плану:
 - Створення плану соціалізації, який включає конкретні методи та активності для кожного з компонентів моделі.
3. Залучення спеціалістів:
 - Співпраця з психологами, педагогами, соціальними працівниками та іншими спеціалістами для забезпечення комплексної підтримки.
4. Постійний моніторинг та корекція:
 - Регулярне оцінювання прогресу дитини та внесення необхідних коректив у план соціалізації.
5. Підтримка сім'ї:
 - Залучення родини до процесу, надання їм підтримки та навчання, як використовувати компоненти моделі BASIC PH у повсякденному житті.
6. Створення підтримуючого середовища:
 - Забезпечення безпечного та підтримуючого середовища у школі та вдома, де дитина може розвиватися та соціалізуватися.

Висновки. У нашому суспільстві проблеми соціалізації дітей з особливими потребами розв'язують спеціальні заклади, мета діяльності яких – допомогти кожній дитині ствердитися і соціально інтегруватися, наскільки дозволяють можливості. Для того, щоб всебічно допомогти дітям, спецзаклади повинні стати для них основним, але не єдиним місцем життя. Виховання та навчання таких

дітей охоплює спеціальні психолого- педагогічні, культурно-гігієнічні й індивідуальні загальнорозвивальні заходи, спрямовані на зміни в розвитку та перспективний розвиток дитини. Важливе завдання полягає в тому, щоб сформувати в суспільстві розуміння проблем дітей, які мають особливості в розвитку. Сучасне життя, з одного боку, надає дитині з особливими потребами свободу для вибору соціального середовища й засобів спілкування, способом і стилем життя, а з другого – процес адаптації та самовизначення, що ускладнюється, висуває високі вимоги до рівня самосвідомості та самоконтролю. Отже, реалізація прав на освіту дітей з особливими потребами розглядається як одне з найважливіших завдань сьогодення. Отримання такими дітьми якісної загальної та професійної освіти є однією з основних і невід’ємних умов їх ефективної соціалізації, забезпечення повноцінної участі в житті суспільства, успішної самореалізації в різних видах професійної і соціальної діяльності.

Застосування моделі BASIC PH допомагає забезпечити всебічний підхід до соціалізації неповнолітніх з особливими потребами, враховуючи їхні індивідуальні особливості та потреби.

Під час процесу обґрунтування даної концепції було виявлено, що люди в кризових ситуаціях використовують більше, ніж одну стратегію одночасно. Відомо, що використання однієї стратегії під час тривалого стресу виснажує ресурси особистості і вона з часом стає неефективною. Використання психологом даної моделі дозволить розширити репертуар стратегій дитини, активувати нові стратегії і таким чином збільшити опірність до стресу. Таким чином, практична реалізація зазначеної моделі в психологічній практиці дозволяє зорієнтуватись психологу, чи варто використовувати кризову психологічну допомогу, чи зосередитись на короткостроковій терапії, швидко оцінити психоемоційний стан дитини та визначити більш глибокі приховані проблеми. Психолог може створювати програми психологічної допомоги з опорою на кожний із компонентів зазначеної моделі. Впровадження даної моделі дозволить розширити уявлення про індивідуальний стиль подолання стресу, апробувати нові стратегії поведінки в стресових ситуаціях і виробити основу під тривале прийняття стресової ситуації, а отже, на формування резильєнтності особистості. Модель BASIC Ph допомагає швидко оцінити існуючі стратегії подолання кризи та поточний емоційний стан дитини.

Література

1. Москаленко В.В. Соціальна психологія. К.: Центр навч. літ-ри, 2005. 624 с.
2. Циба В.Т. Системна соціальна психологія. К.: Центр навч. літ-ри, 2006. 328 с.
3. Jacobs J. Effectiveness of Teachers and Parent Identification as a Function of School Level. *Psychology in the Schools*. 1971. No. 9. P. 140-142.
4. Johnsen S. K. Identifying Gifted Children: A Practical Guide. Title XIV. Waco, TX: Prufrock Press, 2004. P. 103-382.
5. Lahad M., Shacham M., Ayalon O. The “BASIC Ph” model of coping and resiliency: Theory, research and cross-cultural application. London, England: Jessica Kingsley. 2013.

References

1. Moskalenko V.V. Sotsialna psykholohiia. K.: Tsentr navch. lit-ry, 2005. 624 s.
2. Tsyba V.T. Systemna sotsialna psykholohiia. K.: Tsentr navch. lit-ry, 2006. 328 s.
3. Jacobs J. Effectiveness of Teachers and Parent Identification as a Function of School Level. *Psychology in the Schools*. 1971. No. 9. P. 140-142.
4. Johnsen S. K. Identifying Gifted Children: A Practical Guide. Title XIV. Waco, TX: Prufrock Press, 2004. P. 103-382.
5. Lahad M., Shacham M., Ayalon O. The “BASIC Ph” model of coping and resiliency: Theory, research and cross-cultural application. London, England: Jessica Kingsley. 2013.

Piletska L.S.

THE PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF THE SOCIALIZATION PROCESS OF MINORS WITH SPECIAL NEEDS

The article is devoted to the important and actual problem of socialization of minors with special needs in the conditions of a traumatogenic society. It was established that the socialization of minors with special needs in the conditions of a traumatogenic society is an extremely complex process that requires consideration of numerous factors and adaptation of approaches. The main models of socialization of such children are classified as inclusive, integration, specialized, individual model of supported socialization, therapeutic model. It is shown that it is important to provide a systematic approach that includes the cooperation of parents, teachers, psychologists

and social workers to achieve optimal results in the socialization of children with special needs in the conditions of a traumatogenic society. It is argued that the application of the BASIC PH model helps to provide a comprehensive approach to the socialization of minors with special needs, taking into account their individual characteristics and needs.

Key words: *socialization, minors with special needs, psychological features of socialization, psychological support.*

Пілецька Любомира Сидорівна – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ.

**Фалько Н. М. (ORCID 0000-0001-9475-6770),
Крижановський О. М. (ORCID 0000-0002-5358-9758),
Остополец І. Ю. (ORCID 0000-0001-7315-2062),
Прокоф'єва О. О. (ORCID 0000-0002-6542-239X),
Крижановський П. О. (ORCID 0009-0009-2122-0698)**

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження гендерних особливостей самореалізації особистості. Самореалізація є одним з найважливіших аспектів психологічного розвитку та успішності особистості. Процес самореалізації значною мірою залежить від гендерних чинників, що впливають на можливості та стратегії досягнення особистих цілей. Вивчення гендерних особливостей самореалізації дозволяє виявити специфічні бар'єри та підтримуючі аспекти для чоловіків і жінок у їхньому прагненні до саморозвитку. Ці знання є важливими для розробки ефективних стратегій підтримки особистісного та професійного зростання для обох статей, особливо в умовах війни в Україні, яка суттєво змінила соціально-економічні умови та посилила стресові фактори.

Метою статті є визначення гендерних відмінностей у прагненні до самоактуалізації.

Наукова новизна. У статті вперше детально розглянуто гендерні відмінності у самореалізації в контексті сучасних соціальних і економічних змін, спричинених війною в Україні. Проведене дослідження дозволило виявити, що чоловіки та жінки мають різні пріоритети та стратегії самореалізації. Чоловіки частіше орієнтовані на професійну діяльність та соціальну взаємодію, тоді як жінки надають перевагу самопізнанню та особистісному розвитку з акцентом на моральні цінності.

Висновки. Результати дослідження показали, що чоловіки мають вищі показники самоактуалізації в сферах, пов'язаних із соціальною взаємодією, професійною діяльністю та самоповагою. Жінки ж демонструють вищі показники у сферах, пов'язаних із моральними цінностями, креативністю та самопізнанням. Вони також мають різні підходи до сприйняття інших людей та

прийняття рішень. Дослідження показало, що самореалізація є однаково важливою та досяжною для представників обох статей, що важливо враховувати при розробці програм підтримки особистісного розвитку.

Ключові слова: *гендер, самоактуалізація, соціально-психологічні чинники самореалізації.*

Постановка проблеми. Самореалізація та соціальна активність є важливим аспектом психологічного розвитку та життєвого успіху особистості [12]. Однак, процес самореалізації значно залежить від гендерних чинників, що впливають на можливості та стратегії досягнення особистісних цілей. Вивчення гендерних особливостей самореалізації дозволяє виявити специфічні бар'єри та підтримуючі аспекти для чоловіків та жінок у їхньому прагненні до саморозвитку. Розуміння цих відмінностей сприяє розробці ефективних стратегій підтримки особистісного та професійного зростання для обох статей, що є актуальним для сучасного суспільства, яке прагне рівних можливостей для всіх його членів.

Війна в Україні суттєво змінила соціально-економічні умови, вона посилює стресові фактори та впливає на життєві перспективи людей. Гендерні відмінності в переживанні війни, адаптації до нових умов та стратегіях самореалізації стають критично важливими для розуміння психосоціальної підтримки. Війна значно впливає на соціальну структуру та гендерні ролі, вимагає від чоловіків і жінок різних стратегій адаптації та самореалізації. Розуміння цих відмінностей сприяє розробці ефективних стратегій підтримки особистісного та професійного зростання для обох статей в умовах війни, що є актуальним для сучасного українського суспільства, яке прагне інтегруватися у європейській простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З точки зору сучасної психології, самоактуалізація - це процес повного розкриття та реалізації особистісного потенціалу, прагнення до досягнення власних цілей та максимального використання своїх здібностей. Вона включає в себе пошук сенсу життя, розвиток творчих здібностей, досягнення внутрішньої гармонії та автентичності. Самоактуалізовані люди прагнуть до самопізнання, прийняття себе та інших, автономії, а також досягнення гармонійних відносин із навколишнім середовищем. Це ключова концепція в гуманістичній психології, особливо в працях А. Маслоу, який є основоположником концепції самоактуалізації.

У сучасній зарубіжній психології існують такі трактування самореалізації особистості: Дж. Голд розуміє цей феномен, як інстинктивну потребу людини використовувати власні можливості, розвиток природно закладеного ресурсу [10]; І. Івтзан вважає, що це актуалізація особистісного потенціалу, прагнення до творчості, зростання, розвитку потенційних можливостей [11]; М. Купер – максимально повне задоволення особистістю потреб у синергійному суспільстві та досягнення внутрішньої синергії [9].

Проблема самоактуалізації досліджується в роботах вітчизняних науковців: О. Городілової, І. Єгоричевої, Л. Кобильнік, О. Литвинчук, Є. Лопатіна, Н. Петрової, І. Туркової, І. Саділова, Т. Соломки, Л. Цурикової, Є. Яценко та ін. Вони здебільшого розглядають самореалізацію особистості як процес розвитку суб'єктності, здатності до самовияву, активного перетворення власної життєдіяльності, життєтворчості, вибудовування власного неповторного життєвого світу.

О. Литвинчук стверджує, що потреба в самореалізації є найважливішою серед усіх потреб особистості, яка може бути задоволена завдяки іншим потребам, заміщувати їх або акумулювати потенціал усієї системи потреб. Цей потенціал спрямовується на ту сферу діяльності людини, де вона може бути найбільш ефективно реалізованою [6].

Гендерні особливості професійної самореалізації особистості досліджували Н. Бойчук, А. Василик, М. Дубініна, К. Омельченко, Л. Пілецька, С. Сафонова, Н. Завацька, Є. Каширіна, О. Бровендер та інші. Питання впливу гендерної нерівності та відмінностей у професійній і особистісній самореалізації між жінками та чоловіками вивчали М. Кімел, К. Вест та інші дослідники.

О. Коханова, О. Столярчук та О. Сорокіна визначають самореалізацію як конструктивне виявлення та реалізацію особистісного потенціалу людини, її розвиток та збагачення [5]. Вони провели дослідження настанов жінок щодо самореалізації чоловіків, яке показало, що пріоритетними сферами для чоловіків є професійна діяльність та родинні взаємини. Водночас більшість жінок вважає оптимальним партнерське прийняття рішень у родині, де обидва партнери рівною мірою залучені до виконання всіх родинних функцій. Ознаками успішної самореалізації чоловіків жінки вважають ефективну подружню взаємодію, успішну професійну кар'єру, збалансованість роботи та дозвілля. Умовами чоловічої самореалізації опитані жінки називають підтримку дружини, свідоме виділення сфер для самореалізації, достатній розвиток вольової сфери [там же].

Метою статті є визначення гендерних відмінностей у прагненні до самоактуалізації.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. При визначенні мети та завдань дослідження ми виходили з припущення, що існують істотні відмінності самоактуалізаційних процесів у чоловіків та жінок, а саме: чоловіки мають вищий рівень самоактуалізації, ніж жінки, вони більшою мірою зосереджені на професійній та особистісній самореалізації; жінки прагнуть самореалізуватися у міжособистісних стосунках, родині. У дослідженні брали участь чоловіки (47 осіб) та жінки (54 особи), віком від 20 до 35 років, які мають вищу освіту або здобувають її. Використовувалися методики: «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАО» (А. Лазукіна, в адаптації Н. Каліної), «Короткий індекс самоактуалізації (SI)» (А. Джонс і Р. Крендел). Для статистичної обробки результатів застосовувався t-критерій Стьюдента.

З метою дослідити самоактуалізацію та особливості її прояву у чоловіків та жінок була застосована методика «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАО» (А. Лазукіна, в адаптації Н. Каліної), результати за якою представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Показники самоактуалізації у чоловіків та жінок (у балах)

Шкали	Чоловіки	Жінки	t	p-рівень
Орієнтації у часі	8,4±1,8	7,1±1,4	1,43	>0,05
Цінностей	7,9±1,7	8,6±1,9	0,77	>0,05
Погляду на природу людини	5,8±1,1	7,9±1,6	2,32	≤0,05
Потреби в пізнанні	7,1±1,4	7,7±1,8	0,65	>0,05
Креативності	8,1±1,9	8,5±2,2	0,42	>0,05
Автономності	6,3±1,8	4,2±0,6	2,31	≤0,05
Спонтанності	6,4±1,9	5,9±1,4	0,52	>0,05
Саморозуміння	7,2±1,8	7,8±1,7	0,64	>0,05
Аутосимпатії	7,5±1,8	6,7±1,6	0,85	>0,05
Контактності	7,7±2,0	7,2±1,5	0,53	>0,05
Гнучкості у спілкуванні	7,6±2,2	7,1±1,6	0,56	>0,05

У чоловіків найвищі бали зафіксовано за шкалами: «Орієнтація у часі» (8,4±1,8 балів), що свідчить про розвинену здатність чоловіків до планування та організації свого часу; «Креативність» (8,1±1,9 балів) вказує на спроможність до генерації нових ідей та інноваційних підходів; «Цінності» (7,9±1,7 балів) показує

високий ступінь усвідомленості власних цінностей та моральних принципів; «Контактність» ($7,7 \pm 2,0$ балів) свідчить про ефективну соціальну взаємодію та комунікативні навички; «Гнучкості у спілкуванні» ($7,6 \pm 2,2$ балів) вказує на розвинену здатність адаптувати стиль спілкування до різних ситуацій та людей; «Аутосимпатія» ($7,5 \pm 1,8$) вказує на високий рівень самоповаги та позитивного ставлення до себе; найнижчі – за шкалами «Погляд на природу людини» ($5,8 \pm 1,1$ балів) – може свідчити про песимістичний погляд на людську природу або недовіру до інших людей; «Автономність» ($6,3 \pm 1,8$ балів) вказує на залежність від думки інших та недостатню незалежність у прийнятті рішень; «Спонтанність» ($6,4 \pm 1,9$ балів) може свідчити про обережність, стриманість або брак імпульсивності. Таким чином, чоловіки демонструють високі показники в сферах, пов'язаних із соціальною взаємодією, креативністю та самоповагою. Водночас, низькі бали за шкалами автономності та спонтанності можуть вказувати на потребу в розвитку незалежності та більшої відкритості до нових, несподіваних дій.

У жінок найвищі бали зафіксовано за шкалами: «Цінності» ($8,6 \pm 1,9$ балів) вказує на глибоке усвідомлення власних цінностей та моральних принципів; «Креативність» ($8,5 \pm 2,2$ балів) свідчить про схильність до генерації нових ідей та підходів; «Погляд на природу людини» ($7,9 \pm 1,6$ балів) вказує на позитивне сприйняття людської природи, довіру до інших людей; «Саморозуміння» ($7,8 \pm 1,7$ балів) свідчить про розвинену здатність до самоаналізу та усвідомлення власних почуттів і мотивів; «Потреба в пізнанні» ($7,7 \pm 1,8$ балів) свідчить про бажання здобувати нові знання та розвиватися; найнижчі – за шкалами «Автономність» ($4,2 \pm 0,6$ балів) вказує на залежність від думки інших та недостатню незалежність у прийнятті рішень; «Спонтанність» ($5,9 \pm 1,4$ балів) може свідчити про обережність, стриманість або брак імпульсивності. Таким чином, жінки демонструють високі показники в сферах, пов'язаних з моральними цінностями, креативністю та самопізнанням. Це вказує на їхню здатність до глибокого самоаналізу та прагнення до розвитку, на потребу в розвитку незалежності та більшої відкритості до нових, несподіваних дій.

Отримано значущі відмінності між показниками чоловіків та жінок за шкалами «Погляд на природу людини» ($t=2,32$, $p \leq 0,05$ за t -критерієм Стьюдента) – у жінок показники значущо вищі, тобто вони більш схильні вірити в доброту, надійність та чесність інших людей, ймовірно, мають більшу довіру до людей і більш оптимістичне уявлення про людську природу, що свідчить про їхню відкритість та готовність до співпраці та може позитивно впливати на соціальну

взаємодію; «Автономність» ($t=2,31$, $p \leq 0,05$) – у чоловіків показники значущо вищі, тобто чоловіки більш схильні приймати рішення самостійно, спираючись на власні судження і меншою мірою залежать від думки інших, вони демонструють більшу незалежність у своїх діях і рідше піддаються зовнішньому впливу. Значущі відмінності за цими шкалами вказують на те, що гендерні чинники впливають на певні аспекти самореалізації. Жінки більш схильні до позитивного сприйняття інших людей, тоді як чоловіки демонструють більшу незалежність у своїх діях та рішеннях.

Для вимірювання психологічних аспектів, пов'язаних з досягненням особистісного потенціалу та самореалізацією застосовувалася методика «Короткий індекс самоактуалізації» (SI) (А. Джонс і Р. Крендел), результати представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Показники самоактуалізації чоловіків та жінок (у балах)

Шкала	Чоловіки	Жінки	t	p-рівень
Індекс самоактуалізації	64,7±8,3	55,2±9,1	1,48	>0,05

У чоловіків індекс самоактуалізації складає 64,7±8,3 балів, у жінок - 55,2±9,1 балів. Значущих відмінностей між показниками не виявлено. Тобто рівень самоактуалізації чоловіків та жінок суттєво не відрізняється, тобто вони мають схожі можливості та прагнення до реалізації свого потенціалу. Це може вказувати на те, що фактори, які впливають на самоактуалізацію, подібні для обох статей або що гендерні відмінності у самоактуалізації менш виражені, ніж інші впливові фактори, такі як культурний контекст, особистісні риси або соціально-економічні умови. Відсутність значущих відмінностей між рівнями самоактуалізації чоловіків і жінок підкреслює, що самореалізація як процес може бути однаково важливим і досяжним для представників обох статей. Це важливо враховувати при розробці програм підтримки особистісного розвитку, щоб вони були гендерно нейтральними і спрямованими на всі аспекти, що впливають на самоактуалізацію.

Для активізації прагнення чоловіків та жінок для самоактуалізації можна застосовувати різноманітні заходи, такі як:

1. Спеціалізовані освітні програми: психологічні тренінги з особистого розвитку, спрямовані на розвиток навичок самоаналізу, управління часом, комунікації та креативного мислення; семінари та вебінари на теми, пов'язані з самоактуалізацією, мотивацією, досягненням цілей та управлінням стресом.

2. Заходи для розвитку професійної кар'єри: менторство та коучинг для індивідуалізованої підтримки від досвідчених професіоналів, які допомагають визначити цілі та розробити стратегії їх досягнення; ротацію посад, яка дає можливість спробувати себе в різних ролях, що сприяє виявленню та розвитку особистих і професійних здібностей.

3. Психологічна підтримка: індивідуальна психотерапія та психокорекція з метою виявлення внутрішніх бар'єрів, конфліктів та робота над їх подоланням; групова терапія та групи підтримки для обговорення спільних проблем та обміну досвідом, що сприяє самоусвідомленню і самореалізації.

4. Розвиток творчого потенціалу особистості: творчі майстерні пропонують заняття, що сприяють розвитку креативного мислення та вираженню себе через мистецтво, літературу, музику тощо; відвідування культурних заходів: театрів, музеїв, виставок, що стимулює інтерес до нових знань та самовираження.

5. Соціальна взаємодія: участь у благодійних заходах та волонтерській діяльності розвиває почуття значущості та приналежності до спільноти; створення та підтримка спільнот, де люди можуть ділитися своїми досягненнями, обговорювати плани та надихати одне одного.

6. Піклування про фізичне здоров'я: регулярні фізичні вправи покращують загальний стан здоров'я, що сприяє підвищенню самооцінки та впевненості у собі; йога, медитація, техніки глибокого дихання допомагають знизити стрес та підвищити внутрішню гармонію.

7. Встановлення балансу між роботою та іншими сферами життя: можливість регулювати робочий час сприяє кращому балансу між професійним та особистим життям; підтримка сімейних цінностей, гармонійний розвиток родинних взаємин допомагають особистісній реалізації через сімейні досягнення.

Ці заходи сприяють створенню умов, у яких чоловіки та жінки можуть максимально розкрити свій потенціал, досягти особистісного та професійного зростання, знайти баланс та гармонію у житті.

Висновки. Визначення гендерних особливостей самоактуалізації доводить подібність цього процесу у чоловіків та жінок, але в той же час висвітлює змістовні відмінності. Чоловіки прагнуть самореалізації у сферах, які пов'язані із соціальною взаємодією, професійною діяльністю, що потребують інноваційних підходів та сприяють розвитку самоповаги. Для жінок важливіше самоактуалізуватися в процесі самопізнання, особистісного розвитку з урахуванням моральних цінностей. Вони потребують більшої незалежності від соціальних впливів та відкритості до нового.

Перспективами подальшого дослідження є визначення ролі традиційних гендерних ролей і стереотипів у формуванні самореалізації, вивчення гендерних особливостей самореалізації в умовах війни та соціальних криз.

Література

1. Безверхий О. С., Грабіщук С. В.. Моделі самоактуалізації в сучасній психології. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2017. № 1 (17). С. 56–62.
2. Василик А. В., Бойчук Н. С., Омельченко К. С. Гендерні аспекти професійної самореалізації в Україні. *Бізнес Інформ*. 2020. № 5. С. 268–274
3. Герасимів Т., Базарник Б. Самореалізація як соціальний розвиток особистості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 218–223.
4. Дубініна М. І. Гендерні особливості професійної самореалізації жінок. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 3. С. 24–27.
5. Коханова О., Столярчук О., Сорокіна О. Дослідження настановлень жінок щодо самореалізації чоловіків. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2022. № 37(1). С. 76–81.
6. Литвинчук О. В. Потреби особистості в самореалізації. *Science, Research, Development*. 2018. № 3 С. 121–123.
7. Мільчевська Г. С. Самореалізація особистості як соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2016. Вип. 1 (38). С. 180–182.
8. Пілецька Л. С., Сафонова С. О., Завацька Н. Є., Каширіна Є. В., Бровендер О. О. Соціально-психологічні засади життєстійкості та самореалізації молоді в професіях соціономічного типу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи*. 2022. № 2(58). С. 5–17.
9. Cooper M. The Fully Functioning Society: A Humanistic-Existential Vision of an Actualizing, Socially Just Future. *Journal of Humanistic Psychology*. 2016. № 6(56). P. 581–594.
10. Gold J. M. Spirituality and self-actualization: Considerations for 21st-century counselors. *Journal of Humanistic Counseling*. 2013. Vol. 52(1). P. 223–234.
11. Ivtzan I., Connely R. Androgyny in the mirror of self-actualisation and spiritual health. *The Open Psychology Journal*. 2010. Vol. 2. P. 58–70.

12. Ostopolets I., Mannapova K., Radjabova S. Psychological analysis of the phenomenon of individual' social activity in foreign theories and concepts. Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки. Том 8. Випуск 2(11). 2023. 269-279

References

1. Bezverkhyy, O. S., & Hrabishchuk, S. V. (2017). Models of Self-Actualization in Modern Psychology. *Scientific Bulletin of Mykolaiv National University named after V. O. Sukhomlynskyi. Psychological Sciences*, 1(17), 56–62.
2. Vasylik, A. V., Boychuk, N. S., & Omelchenko, K. S. (2020). Gender Aspects of Professional Self-Realization in Ukraine. *Business Inform*, 5, 268–274.
3. Herasymiv, T., & Bazarnyk, B. (2016). Self-Realization as Social Development of Personality. *Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic». Legal Sciences*, 837, 218–223.
4. Dubinina, M. I. (2018). Gender Characteristics of Women's Professional Self-Realization. *Theory and Practice of Modern Psychology*, 3, 24–27.
5. Kokhanova, O., Stolyarchuk, O., & Sorokina, O. (2022). Study of Women's Attitudes Towards Men's Self-Realization. *Pedagogical Education: Theory and Practice. Psychology. Pedagogy*, 37(1), 76–81.
6. Lytvynchuk, O. V. (2018). Personality Needs in Self-Realization. *Science, Research, Development*, 3, 121–123.
7. Milchevska, H. S. (2016). Self-Realization of Personality as a Socio-Pedagogical Problem. *Scientific Bulletin of Uzhgorod University. Series: Pedagogy. Social Work*, 1(38), 180–182.
8. Piletska, L. S., Safonova, S. O., Zavatska, N. Ye., Kashyrina, Ye. V., & Brovender, O. O. (2022). Socio-Psychological Foundations of Resilience and Self-Realization of Youth in Socionomic Professions. *Theoretical and Applied Problems of Psychology and Social Work*, 2(58), 5–17.
9. Cooper, M. (2016). The Fully Functioning Society: A Humanistic-Existential Vision of an Actualizing, Socially Just Future. *Journal of Humanistic Psychology*, 6(56), 581–594.
10. Gold, J. M. (2013). Spirituality and self-actualization: Considerations for 21st-century counselors. *Journal of Humanistic Counseling*, 52(1), 223–234.
11. Ivtzan, I., & Connely, R. (2010). Androgyny in the mirror of self-actualisation and spiritual health. *The Open Psychology Journal*, 2, 58–70.

12. Ostopolets I., Mannapova K., & Radjabova S. (2023) Psychological analysis of the phenomenon of individual' social activity in foreign theories and concepts. *Scientific Bulletin of Severshchyna. Series: Education. Social and behavioral sciences.* Volume 8. Issue 2(11). 269-279

GENDER CHARACTERISTICS OF SELF-REALIZATION OF PERSONALITY

The article presents the results of a theoretical analysis and empirical study of the gender characteristics of personality self-realization. Self-realization is one of the most important aspects of psychological development and personal success. The process of self-realization significantly depends on gender factors that influence the opportunities and strategies for achieving personal goals. Studying the gender characteristics of self-realization allows for identifying specific barriers and supportive aspects for men and women in their quest for self-development. This knowledge is crucial for developing effective strategies to support personal and professional growth for both genders, especially in the context of the war in Ukraine, which has significantly altered socio-economic conditions and intensified stress factors.

Purpose. The aim of the article is to determine the gender differences in the pursuit of self-actualization.

Scientific Novelty. The article provides a detailed examination of gender differences in self-realization in the context of contemporary social and economic changes caused by the war in Ukraine. The conducted research revealed that men and women have different priorities and strategies for self-realization. Men are more often oriented towards professional activities and social interaction, while women prefer self-discovery and personal development with an emphasis on moral values.

Conclusions. The research results show that men have higher self-actualization indicators in areas related to social interaction, professional activities, and self-respect. Women, on the other hand, demonstrate higher indicators in areas related to moral values, creativity, and self-understanding. They also have different approaches to perceiving others and making decisions. The study indicates that self-realization is equally important and achievable for both genders, which is essential to consider when developing support programs for personal development.

Key words: gender, self-actualization, socio-psychological factors of self-realization.

Фалько Наталя Миколаївна - кандидат психологічних наук, доцент, ректор Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя;

Крижановський Олексій Миколайович - кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем запобігання кримінальним правопорушенням Донецького державного університету внутрішніх справ, здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня спеціальності 053 Психологія, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького;

Остополець Ірина Юріївна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя;

Прокоф'єва Олеся Олексіївна - кандидат психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя;

Крижановський Павел Олексійович (Pawel Krzyzanowski) - студент Люблінського Католицького Університету (Республіка Польща).

Антоненко О.М. (ORCID 0009-0004-4227-1068)

ПРОГРАМА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СОЦІУМУ

У статті розкрито змістовно-процесуальні особливості побудови та реалізації програми соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді в умовах трансформаційного соціуму, розробка якої обумовлена необхідністю підвищення ефективності цього процесу та профілактики особистісних деструкцій студентства в країні навчання, яка містила моніторинг успішності процесу міжкультурної адаптації та адаптаційного потенціалу особистості, а також систему соціально-психологічних та психолого-педагогічних інтервенцій з позиції позитивної психології, із поданням методик психологічного моніторингу, форм та методів реалізації цих інтервенцій, розкриттям шляхів попередження кризових форм конфліктних переживань у процесі міжкультурної адаптації студентської молоді, визначенням умов використання позитивної психології та позитивного адаптаційного потенціалу студентства в напрямку особистісного та професійного зростання, сприяння успішній соціалізації та соціальній зрілості у векторі міжкультурної адаптації; визначенням універсальних та етноспецифічних ресурсів міжкультурної адаптації студентів у країні навчання; рефлексії психічних регуляторів міжкультурної адаптації, усвідомлення особистісно-спрямованого змісту яких є важливою умовою їх суб'єктивного, соціального і психологічного благополуччя.

Ключові слова: студентська молодь, міжкультурна адаптація, адаптаційний потенціал, соціально-психологічне забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді, позитивна психологія, трансформаційний соціум.

Постановка проблеми. Перспективним завданням системи вищої освіти є підготовка іноземних студентів як висококваліфікованих фахівців, а успішна реалізація освітнього процесу в цьому напрямку може сприяти формуванню

позитивного іміджу країни на міжнародній арені, зміцненню її позицій у світовому освітньому просторі, розвитку міжкультурного діалогу [1; 2; 4; 5].

У зв'язку з цим, значущим стає соціально-психологічне забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді в умовах трансформаційного соціуму.

Зауважимо, що студенти-іноземці мають пристосуватися до великої кількості нових характеристик країни перебування: умов навчання у закладі вищої освіти, соціальної ситуації оточення, відсутності родичів, спілкування іншою мовою тощо. Проблеми, з якими зустрічаються студенти-іноземці, мають виражений характер національних, етнічних, культурних, соціально-побутових особливостей. Саме з цих позицій студентам, які навчаються в іншій країні, необхідний соціально-психологічний супровід у здійсненні комунікації, в усвідомленні іншого соціо-етнокультурного простору тощо [1; 3; 5].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як показав проведений аналіз, супровід визначається як об'єднання всіх учасників навчально-виховного процесу або учасників (підструктур) освітньої установи (методичної та управління з виховної роботи). Супровід студентів-іноземців може реалізовуватися у рамках основних психологічних підходів, спиратися на науково-психологічні методики, спрямовані на попередження та вирішення питань, що виникають на даному етапі становлення особистості. У свою чергу, даний метод сприяє ефективному міжетнічному та культурному звиканню на особистісному та міжгруповому рівнях, суспільно-прийнятними методами готує підґрунття для самопізнання та самоусвідомлення власної культури та культури інших національностей [2; 4].

У свою чергу, процес міжкультурної адаптації - це складне соціальне явище, яке включає соціально-психологічні, політичні, міжкультурні, соціально-педагогічні аспекти. Встановлено, що вчені визначають умови, критерії, ефективні рушійні сили для визначення успішних правил психолого-педагогічної адаптації студентів-іноземців в освітньому середовищі; розкривають особливості підготовки студентства до ефективного міжкультурного діалогу, що лежить в основі подолання труднощів міжкультурної адаптації та взаємодії. Особливості змісту програм психолого-педагогічної підтримки адаптації до різних культур студентів-іноземців вирішуються у таких аспектах: підтримка іноземних студентів в адаптації до проживання, навчальної діяльності у країні перебування; знання іноземними студентами духовного та культурного надбання країни, минулого досвіду різних культур; залучення студентів-іноземців до

життєдіяльності закладу освіти; розвиток толерантності до установок, цінностей, світогляду інших етносів, традицій, звичаїв; адаптивність до різних умов життєдіяльності [1; 2; 3; 4; 5; 6]. При цьому слід зауважити, що єдиних теорій, які дають змогу вести облік основних умов успішності міжкультурної адаптації студентів-іноземців, вкрай недостатньо.

Мета статті: розкрити змістовно-процесуальні особливості побудови та реалізації програми соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді в умовах трансформаційного соціуму.

Вклад основного матеріалу та результатів дослідження. Констатовано, що соціально-психологічні проблеми, з якими стикаються студенти-іноземці, це - входження до соціокультурного інформаційного поля; до нового соціального оточення (навчальна та позанавчальна діяльність тощо); високі соціально-психологічні навантаження (емоційна інформація, соціально-психологічна адаптація тощо).

В результаті емпіричного дослідження визначено особливості спілкування та взаємодії студентів-іноземців: соціальні (здебільшого відсутність принципів поведінки у нових соціокультурних умовах, у налагодженні навчальної діяльності; культурна дистанційність із партнерами зі спілкування - представниками інших культур; низький рівень розвитку міжкультурної компетентності; вузькість контактів із соціальним оточенням); психологічні (наявність стабільного ставлення до майбутньої професійної діяльності; потреба знати мову спеціальності; стан психологічної, емоційної напруженості; єдність етнічної терпимості та етнічного самопізнання і самосвідомості).

Для вирішення зазначених проблем і продуктивності процесу міжкультурної адаптації було запропоновано програму соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді в умовах трансформаційного соціуму. Основною метою програми вважалася підтримка процесу міжкультурної адаптації іноземних студентів у нових соціокультурних умовах, розвиток та формування у студентів важливих психолого-педагогічних особливостей, які формують успішну міжкультурну толерантність. Крім того, ця програма була націлена на розвиток позитивного етнічного самопізнання, толерантності, міжкультурної єдності.

Концептуальною основою програми соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді слугували: провідні положення позитивної психології, особистісно орієнтований та діяльнісний підходи, спрямовані на урахування знань індивідуальних характеристик

студентів-іноземців. Загальнометодологічну основу зазначеної програми визначили культурно-історична теорія, психосемантичний підхід у психології, принципи позитивної психології.

Науковим фундаментом програми стали дослідження: соціально-психологічної адаптації студентів-іноземців в освітньому просторі різних етносів; категорії «щастя» у світоглядах студентів; рівня індивідуального благополуччя студентів-іноземців; пристосування до культури та комунікативних особливостей інших студентів [1-6].

Програма соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді в умовах трансформаційного соціуму вирішує такі завдання: сприяння іноземним студентам в адаптації до умов проживання та навчання у поліетнічному, полікультурному середовищі; ознайомлення іноземних студентів з духовно-культурним надбанням, соціально-історичною спадщиною культури країни перебування; розвиток міжкультурної компетентності іноземних студентів; залучення іноземних студентів у суспільно-культурну діяльність закладу вищої освіти, міста, країни; розвиток толерантності до переконань, цінностей, світогляду щодо різних культур; розвиток культурної самосвідомості та самопізнання.

Складовими функціонування програми слугували: особливості взаємодії зі студентами-іноземцями; врахування принципів діяльності у навчально-виховному процесі; знання соціокультурних, психоетнічних властивостей іноземних студентів як представників полікультур; індивідуальний підхід до студентів-іноземців як до активних представників навчально-виховної діяльності.

У програму соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді з позиції позитивної психології було включено: навчальні семінари з міжкультурної комунікації у діалозі культур; міжкультурні навчальні ситуації; екскурсійно-практичні заходи; соціально-психологічні ділові ігри, що сприяли ефективній міжкультурній комунікації, зменшенню рівня тривожності, агресивності, дратівливості тощо; навчальні заняття з толерантності; навчальні семінари з розвитку культурної самосвідомості, самопізнання; поліетнічний та міжкультурний діалог та ін.

Основними напрямками програми соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді виступали: соціальна адаптація; психологічна адаптація; міжкультурна адаптація; міжкультурна взаємодія; соціально-психологічна допомога під час навчання; моніторинг; лінгвістична адаптація; методичний супровід.

Програма соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді з позиції позитивної психології була поєднана трьома взаємопов'язаними напрямками: розвиток адаптивної поведінки студентів-іноземців у побутових умовах; розвиток особистісних якостей студентів-іноземців (терпимість, самоідентифікація та ін.), усунення негативних особливостей (агресія, тривожність, культурна дистанція); розвиток міжкультурної компетентності студентів-іноземців.

Необхідність розвитку адаптивної поведінки студентів-іноземців у побутових умовах була обумовлена тим, що приїжджаючи до країни навчання студенти-іноземці мають пристосовуватися до незнайомої та нової обстановки. Проблеми, які при цьому виникають, визначаються відсутністю соціальних навичок, дефіцитом інформації про країну перебування, правил поведінки в іншій культурі, які б допомагали ефективному процесу міжкультурної адаптації. Найважливішою роботою зі студентами-іноземцями у цьому напрямку був цілеспрямований розвиток навичок самостійності у закладі освіти, у побутових умовах, в умовах міста.

Втілення першого напрямку програми було можливим через навчання студентів-іноземців основам законодавства країни перебування, Статуту, структури, історії університету, в якому вони навчаються, опанування правилами поведінки у навчальних корпусах, на території студентського містечка; навчання студентів-іноземців картам-схемам, маршрутам прямування, правилам їзди у громадському транспорті; допомога у виборі товарів з найкращим співвідношенням ціни та якості; показ місць проведення дозвілля у стінах університету у безкоштовному режимі (бібліотеки, інтернет-центри, спорткомплекси, центри національної культури тощо).

З метою розвитку особистісних якостей студентів-іноземців (терпимості, самоідентифікації та ін.), усунення їх негативних особливостей та станів (агресії, тривожності, культурної дистанції та ін.) передбачалося створення умов для актуалізації етнічної ідентичності, стимулювання процесів етнічного та культурного самовизначення; формування та розвиток толерантності іноземних студентів (поваги до інших етнічних груп, готовності до спільної діяльності, обміну ідеями та установками з представниками інших культур); створення умов, у межах яких поступово знижуватиметься рівень негативних особливостей іноземних студентів, що ускладнюють процес їх міжкультурної адаптації (культурний шок, тривожність, культурна дистанція).

Розвиток міжкультурної компетентності студентів-іноземців у межах програми соціально-психологічного забезпечення їх міжкультурної адаптації з позиції позитивної психології вбачався у міжкультурному діалозі, міжкультурній взаємодії, усуненні труднощів у комунікації з представниками різних культур: у процесі міжкультурної взаємодії студентів-іноземців один з одним, із співробітниками університету; у наявності умов взаємопроникнення культур, виховання справжнього інтересу до іншої культури; у наявності умов для формування соціокультурних знань студентів-іноземців, потреби до когнітивної діяльності; у розвитку умінь комунікативістики, емпатії та толерантності; у вихованні умінь передавати культурні звичаї різних країн.

Ефективна міжкультурна адаптація надавала можливість включення студента-іноземця до освітнього середовища, що підвищує статус його підготовки в університеті. Студент опановує соціально-психологічні знання та навички, підвищує рівень стресостійкості та суб'єктивного благополуччя. Це найважливіша умова, що створює, зокрема, позитивний образ освіти.

У межах програми соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді було задіяно етнокультурний тренінг. Слід зазначити, що не існує універсальної моделі етнокультурного тренінгу на основі єдиного теоретичного підходу. Разом із тим, слід пам'ятати, що тренінги зазначеного типу не є набором неформальних і не запланованих заздалегідь актів взаємодії представників різних культур. Будь-яка тренінгова програма передбачає цілеспрямовані, методологічно обґрунтовані зусилля щодо налагодження ефективного міжкультурного діалогу, добре сплановані фахівцями з активних методів соціально-психологічного навчання, спільно з експертами-етнологами та етнопсихологами, знайомими з широким колом проблем, які постають перед молодого людиною у полікультурному середовищі.

Міжетнічне взаємопроникнення можна здійснити при навчанні, орієнтуванні та психологічних заняттях (тренінгових заняттях). Тому основними напрямками роботи у межах програми соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді з позиції позитивної психології були: індивідуально-психологічне консультування; психологічна діагностика; психовиховна робота.

Програма соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді з позиції позитивної психології була реалізована у 4 блоках.

Блок I. Для іноземних студентів.

Навчальний семінар «Мій Університет!».

Мета: розвиток когнітивного рівня культури, традицій, звичаїв, місцевої культури країни перебування та функціональної структури закладу освіти. Навчальний семінар включав три основні етапи: лекція-презентація (із застосуванням відео- та аудіоматеріалів) «Моя країна: вчора і сьогодні» та рольові тематичні ігри; історії взаємодії представників двох і більше культур, під час яких учасники поглиблювалися у вирішення певної проблеми. Кожна історія супроводжувалася альтернативними варіантами вирішення проблеми та проханням вибрати найбільш успішний варіант її розв'язання; лекція-презентація «Мій Університет: вчора і сьогодні» (з використанням відеоматеріалів), яка є знайомством з історією, структурою, організацією закладу освіти тощо.

Психологічний семінар «Культура народів моєї країни».

Цей семінар був другим етапом міжкультурної адаптації іноземних студентів до освітнього простору університету у місцеву культуру. Його метою була міжкультурна соціально-психологічна адаптація іноземних студентів, які починають навчання у закладі освіти.

Місцеві студенти знайомилися з представниками іншої культури, збільшували свій світогляд, виховували етнічну толерантність. Цей семінар знижував стрес, міжетнічні конфлікти, сприяв ефективній мотивації до навчання та адаптації до навчальної діяльності.

Діагностика особистісних якостей (особливості особистості, адаптаційні здібності, рівень етнічної толерантності).

Навчальні семінари «Культура країни навчання» (ділові ігри, декоративно-ужиткове мистецтво, національна кухня, національні свята). Знайомство з центрами національної культури з метою міжкультурної адаптації за допомогою народної творчості (адже мистецтво - це мова самопізнання та самовираження).

Блок II. Для викладачів, співробітників, що взаємодіють з іноземними студентами, та студентів, які проживають у студентському містечку та навчаються з іноземцями.

Семінар-тренінг міжкультурної компетентності.

Для розвитку міжкультурної компетентності під час семінару-тренінгу вирішувалися завдання: навчання традиціям, цінностям та нормам інших культур; розширення знань про інші культури, етнічні стереотипи; навчання розпізнавати вербальні та невербальні сигнали представників інших культур; визначення позитивних сторін культурних відмінностей.

Психологічний тренінг розвитку етнічної толерантності.

Тренінг проводився через 2-3 місяці перебування іноземних студентів у країні навчання (можливою є його реалізація і пізніше). Тренінг більше орієнтований на тих студентів, які певним чином взаємодіють (проживають, навчаються, спілкуються) з іноземними студентами, а також викладачів, які навчають іноземних студентів та співробітників, які здійснюють з ними позанавчальну діяльність.

Слід наголосити, що програма соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді з позиції позитивної психології у поліетнічному освітньому просторі включала психолого-соціокультурну роботу з усіма учасниками інтернаціоналізації: іноземними студентами, викладачами та місцевими студентами, що є важливим для успішної соціально-психологічної адаптації студентів-іноземців.

Успішність роботи з супроводу міжкультурної адаптації іноземних студентів значною мірою визначалася наявністю адекватних та коректних методів роботи.

При побудові програми соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді з позиції позитивної психології необхідною вбачалася систематизація методів формування навичок соціальної взаємодії з представниками інших культур. Були створені умови, в яких іноземні студенти навчаються навичкам та способам поведінки, які дозволять їм адекватно взаємодіяти з представниками приймаючої культури та представниками інших культур, що значно відрізняються за більшістю параметрів – релігією, мовою, традиціями, цінностями.

Зауважимо, що згідно з останніми дослідженнями у галузі психології, здатність до адаптації у ситуації життєвих змін та у стресових ситуацій може бути підвищена завдяки використанню методів позитивної психології.

Це дозволило нам звернути увагу на позитивні техніки, такі як подяка, емоційна інтелектуальність та оптимізм, та використати їх у програмі соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді. Серед них ефективними виявилися такі техніки, як запис подяки, розвиток емоційної інтелектуальності та техніка медіації.

Запис подяки. Ця техніка полягала у тому, щоб щодня записувати кілька речей, за які б учасники програми були вдячні. Це може бути будь-що – від здоров'я до дрібниць, таких як приємний запах квітів або звук дощу. Ця вправа

допомагала студентам усвідомити позитивні аспекти свого життя та стати більш оптимістичними.

Розвиток емоційної інтелектуальності. Ця техніка передбачала розвиток вміння розпізнавати та керувати своїми емоціями, а також розуміти емоції оточуючих. Учасники з числа студентів-іноземців з високим рівнем емоційної інтелектуальності зазвичай краще справлялися зі стресом і могли спілкуватися з іншими більш ефективно.

Техніка медитації допомагала учасникам справлятися зі стресом, підвищувати рівень суб'єктивного благополуччя та відчуття щастя, а також покращувати концентрацію уваги та пам'ять. Ця техніка виступала і як самостійна вправа або використовувалася у складі інших інтервенцій.

В цілому, позитивна психологія надавала у межах програми інструменти та техніки для покращення якості життя та підвищення здатності учасників до міжкультурної адаптації. Вона також допомагала покращити їх відносини з оточуючими та успішність у навчанні.

Саме успішне використання численних активних методів у соціально-психологічному супроводі дозволяло формувати в іноземних студентів навички взаєморозуміння та взаємодії з представниками різних культур у реальних ситуаціях, розвивати досить високий рівень міжкультурної компетентності.

При реалізації програми соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді необхідним було врахування соціально-психологічних якостей студентів-іноземців: етнічної толерантності, мотиваційної спрямованості навчання, вміння працювати у команді; специфіки студентського життя (саморозвитку та самореалізації, що сприяють формуванню творчих досягнень студента, налагодженню міжособистісних відносин, а також підвищенню їх професійного зростання); національного складу групи; особливостей соціально-побутового устрою життя студентів.

Визначитись із основними акцентами у роботі щодо соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації іноземних студентів допомагали опитування різних груп, задіяних так чи інакше в освітньому процесі: студентів, викладачів, співробітників міжнародних відділів закладу освіти тощо.

При організації та проведенні подібних опитувань виявлялися позитивні та негативні оцінки обставин життя іноземних студентів у країні перебування. Таке проведення анкетування іноземних студентів є елементом практичної роботи в галузі соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді, адже увага адміністрації закладів вищої освіти до проблем

студентів, виявлена у формі опитувань, вже є чинником, що сприяє адаптації у країні перебування.

Слід зазначити, що програма соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді була націлена на надання соціально-психологічної допомоги студентам-іноземцям, які перебувають у стані емоційної дезадаптації та відчують високий рівень психологічного стресу для їх адаптації до нових умов; профілактику станів емоційної дезадаптації у студентів; розвиток у студентів стійкості до стресу та формування конструктивних навичок його подолання; підвищення соціальної компетентності студентів та розвиток у них навичок ефективної комунікації та самоорганізації; надання допомоги студентам у проблемних та кризових життєвих ситуаціях; розвиток у студентів здатності до саморозвитку та самовизначення.

Підсумовуючи, слід зазначити, що робота з іноземними студентами щодо підвищення їх міжкультурної адаптації є принципово важливою в організації освітнього процесу іноземних студентів в умовах нової культури. Показниками правильного розвитку соціально-психологічних особливостей, які впливають на успішність міжкультурної адаптації, є емоційні стани іноземних студентів (їх суб'єктивне благополуччя).

Позитивні емоції, які студент відчуває у стосунках із однокурсниками, викладачами, задовільне самопочуття, відчуття душевного комфорту – це показники успішної адаптації особистості. Вони можуть виступати як критерії діагностики ефективності соціально-психологічного забезпечення процесу міжкультурної адаптації іноземних студентів.

Таким чином, щоб міжкультурна адаптація проходила ефективно, і труднощі, що виникають у цей період, були зведені до мінімуму, іноземні студенти повинні мати достатню інформацію про проживання та навчання у країні перебування; умови проживання та навчання мають бути комфортними, а стосунки з викладачами та однокурсниками – доброзичливими, що створюють позитивні емоції.

За підсумками реалізації програми соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді з позиції позитивної психології можна констатувати, що визначені умови сприятимуть ефективній міжкультурній адаптації іноземних студентів до нових соціокультурних умов, сприятливому входженню їх до освітнього процесу, нової культури, формуванню позитивного досвіду міжкультурної взаємодії з представниками різних культур, розширенню уявлень про культуру приймаючої сторони та інші культури.

Також необхідно зазначити, що впровадження програми соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді підвищує привабливість закладів освіти країни перебування і надає відчутний економічний ефект, адже комфортне та безпечне середовище навчання та проживання поза межами своєї країни – один із визначальних чинників при виборі освітньої установи.

За оцінками фахівців, які безпосередньо забезпечують навчальний процес та соціально-побутовий супровід іноземних студентів, впровадження програми соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді дає позитивні результати, адже забезпечує підтримку іноземних студентів у поліетнічному освітньому просторі, збільшує міжкультурну компетентність студентів, викладачів та привабливість навчання у закладі освіти для студентів-іноземців; сприяє розробці банку методичних робіт з соціально-психологічного супроводу іноземних студентів та розвитку практико-орієнтованого простору за програмами підготовки бакалаврів та магістрів, застосуванню інноваційних технологій у роботі з іноземними студентами; створенню при закладах освіти відділів психологічного супроводу для студентів-іноземців, робота яких спрямована на надання психологічної допомоги студентам у ситуаціях, пов'язаних з особистісними проблемами, труднощами у спілкуванні, адаптацією до нових умов навчальної діяльності, академічною неуспішністю, стресом.

Висновки. Програма соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації студентської молоді з позиції позитивної психології є ефективною і може бути включена у всі сфери життєдіяльності студентів-іноземців. Програма може бути реалізованою у різних умовах, у різних національних, етнічних складах учасників, у всіх навчальних закладах, в яких здійснюється навчання студентів-іноземців. Ефективне застосування програми соціально-психологічного забезпечення міжкультурної адаптації з позиції позитивної психології формуватиме позитивну міжкультурну адаптацію студентів-іноземців до нових соціо-психокультурних умов перебування, їх успішне включення в освітній процес, нову культуру, формування позитивного досвіду міжкультурної взаємодії з представниками різних культур, розширення уявлень про культуру закладу освіти у країні перебування. Впровадження такого типу програми підвищує привабливість закладів вищої освіти і дає відчутний економічний ефект, оскільки комфортне, безпечне середовище навчання - один із визначальних чинників під час вибору освітнього простору для фахового навчання.

Література

1. Левус Н., Підбуцька Н., Бугрій-Шрамко Н. Соціально-психологічні чинники культурної адаптації студентів-іноземців. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. Вип. 13. С. 78-86.
2. Ліпатова М. До питання формування міжкультурного спілкування іноземних студентів. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: зб. наук. статей за матеріалами II Міжнародної наукової конференції* (м. Кропивницький, 13-14 травня 2021 р.). Кропивницький: ЦНТУ, 2021. С. 123-125.
3. Сулова В.О. Крос-культурна адаптація студентів-іноземців в україномовному середовищі. *Психологія та соціальна робота*. 2019. Т. 24. № 2 (50). С. 163-179.
4. Новіцька О.І. Міжкультурна адаптація іноземних студентів у навчальний процес закладів вищої освіти України. *Мовна комунікація: наука, культура, медицина: зб. наук. статей за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 4-5 червня 2020 р.). Тернопіль: ТНМУ, 2020. С. 88-90.
5. Шейко А.О. Специфіка адаптації студентів-іноземців до навчання в Україні. *Раціогуманістичні студії*. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2020. С. 133-135.
6. Glass C.R., Westmont C.M. Comparative effects of belongingness on the academic success and cross-cultural interactions of domestic and international students. *International Journal of Intercultural Relations*. 2014. Vol. 38. P. 106-119.

References

1. Levus N., Pidbutska N., Buhrii-Shramko N. Sotsialno-psykholohichni chynnyky kulturnoi adaptatsii studentiv-inozemtsiv. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia psykholohichni nauky*. 2022. Vyp. 13. S. 78-86.
2. Lipatova M. Do pytannia formuvannia mizhkulturnoho spilkuvannia inozemnykh studentiv. *Istoriia, arkhelohiia, informatsiina, bibliotечna ta arkhivna sprava: aktualni problemy nauky ta osvity: zb. nauk. statei za materialamy II Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii* (m. Kropyvnytskyi, 13-14 travnia 2021 r.). Kropyvnytskyi: TsNTU, 2021. S. 123-125.
3. Suslova V.O. Kros-kulturna adaptatsiia studentiv-inozemtsiv v ukrainomovnomu seredovysshchi. *Psykhohiia ta sotsialna robota*. 2019. T. 24. № 2 (50). S. 163-179.
4. Novitska O.I. Mizhkulturna adaptatsiia inozemnykh studentiv u navchalnyi protses zakladiv vyshchoi osvity Ukrainy. *Movna komunikatsiia: nauka, kultura,*

medytsyna: zb. nauk. statei za materialamy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Ternopil, 4-5 chervnia 2020 r.). Ternopil: TNMU, 2020. S. 88-90.

5. Sheiko A.O. Spetsyfika adaptatsii studentiv-inozemtsiv do navchannia v Ukraini. Ratsiohumanistychni studii. K.: Instytut psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2020. S. 133-135.

6. Glass C.R., Westmont C.M. Comparative effects of belongingness on the academic success and cross-cultural interactions of domestic and international students. *International Journal of Intercultural Relations*. 2014. Vol. 38. P. 106-119.

Antonenko O.M.

THE PROGRAM OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROVISION OF INTERCULTURAL ADAPTATION OF YOUTH STUDENTS IN THE CONDITIONS OF A TRANSFORMING SOCIETY

The article reveals the substantive and procedural features of the construction and implementation of the program of socio-psychological support for intercultural adaptation of student youth in the conditions of a transformational society, the development of which is due to the need to increase the efficiency of this process and prevent personal destruction of students in the country of study, which included monitoring the success of the process of intercultural adaptation and adaptation potential of the individual, as well as a system of social-psychological and psychological-pedagogical interventions from the standpoint of positive psychology, with a presentation of psychological monitoring methods, forms and methods of implementing these interventions, revealing ways to prevent crisis forms of conflict experiences in the process of intercultural adaptation of student youth, determining the conditions for using positive psychology and positive adaptation potential of students in the direction of personal and professional growth, promotion of successful socialization and social maturity in the vector of intercultural adaptation; determination of universal and ethno-specific resources of intercultural adaptation of students in the country of study; reflections of mental regulators of intercultural adaptation, awareness of the personally-directed content of which is an important condition for their subjective, social and psychological well-being.

Key words: *student youth, intercultural adaptation, adaptation potential, socio-psychological support for intercultural adaptation of student youth, positive psychology, transformational society.*

Антоненко Олександр Михайлович - здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

*Литвиненко О.Д. (ORCID 0000-0003-2757-5261),
Завацька Н.Є. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Модестова Т.В. (ORCID 0000-0002-7345-4586),
Комар Т.В. (ORCID 0000-0001-8957-0971),
Данко Д.В. (ORCID 0000-0003-2992-5333),
Вишневська О.П. (0009-0005-9430-0737)*

КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ МОЛОДІ ТА ЇЇ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуто соціально-психологічні засоби підвищення міжкультурної адаптації та здоров'язбереження молоді в процесі її соціалізації. Розкрито змістовно-процесуальні засади соціально-психологічної програми підвищення міжкультурної адаптації та здоров'язбереження молоді в процесі її соціалізації в умовах сучасного соціуму та перевірено її ефективність. Критеріями ефективності запровадженої соціально-психологічної програми виступили компетентнісна адаптивність та інтегральні показники фізичного та психологічного здоров'я сучасної молоді («Ціннісно-мотиваційна шкала», «Когнітивна шкала», «Емоційна шкала» та «Поведінкова шкала»). Найбільша ефективність соціально-психологічної програми встановлена за показником компетентнісної адаптивності, що забезпечує розвиток вміння застосовувати власні компетенції, успішно діяти на основі практичного досвіду при вирішенні завдань та здатністю опановувати стресові фактори в ході адаптаційних процесів. Зростання показника «Поведінкової шкали» забезпечує баланс відповідності дій та вчинків сучасної молоді вимогам здорового способу життя, рівномірний та впевнений розвиток здібностей пристосування до умов сучасного соціуму та подолання складних ситуацій. Емоційна складова здоров'я у вигляді показника «Емоційна шкала» за ефективністю соціально-психологічної програми також зазнала позитивних змін – зменшення рівня тривожності та відтворення внутрішньо збалансованого емоційного стану. За показником «Когнітивна шкала» позитивні зміни визначилися у збільшенні, що забезпечує усвідомлення досліджуваними важливості здоров'я та основних факторів власних переваг та ризику.

Ключові слова: молодь, соціалізація, міжкультурна адаптація, здоров'язбереження, сучасний соціум.

Постановка проблеми. Серед провідних проблем сучасної молоді, зумовлених розв'язанням актуальних питань сучасного соціуму, особливого значення набуває дослідження ролі соціально-психологічних засобів підвищення міжкультурної адаптації в процесі її соціалізації. Аналіз особливостей адаптаційної сфери молоді в умовах суспільних трансформацій створює унікальні можливості для розширення розуміння особистості як системи, що самоорганізується, активного вивчення конструктивних витоків особистості, які дозволяють їй долати складні життєві ситуації [2; 6; 10; 13].

У психологічній науці проблема адаптаційних (приспосувальних) процесів особистості є однією із центральних (Г.О. Балл, Ж. Годфруа, Д. Зіглер, Г. Сельє, Ж. Піаже, Л. Х'ел, L. Philips та ін.) Тому проблематика розвитку адаптаційної сфери та соціалізації молоді людини багатоаспектно висвітлюється в науковій літературі, традиційно починаючи з механізмів психологічного захисту і копінг-поведінки (М. Аргайл, Ц. Лю, Н.В. Родіна, S. Folkman, R.S. Lazarus), включно з такими поняттями, як ресурс (Л.М. Карамушка, М. Селігман, С. Хобфолл, A. Berliner, C. David, K. Yan), психологічний капітал (М. Чиксентміхайї, J.B. Avey, B.J. Avolio, G. Comb, M. Larson, F. Luthans, S. Norman), життєстійкість (А.С. Борисюк, І.В. Ващенко, С.О. Гарькавець, Я.А. Долженко, Р.Т. Barton, R.H. Harvey, S.C. Kobasa, S.R. Maddi, J.J. Picano, R.R. Roland, T.J. Williams).

Серед усіх цих напрямків пізнання, які мають свої проєкції на методологію дослідження адаптаційної сфери особистості в умовах сучасного соціуму, особливого значення набуває саме адаптаційний потенціал молоді, оскільки поширення цього поняття у теорії та практиці соціальної психології обумовлене завданнями оцінки пристосувальних можливостей молоді людини, диференціації стійких порушень адаптації та минулих дезадаптивних станів. При цьому коло наукових інтересів вітчизняних та зарубіжних вчених щодо особливостей адаптаційного потенціалу молоді в умовах сучасного соціуму обмежене, недостатньо оформлене у цілісну концептуальну систему для подальших теоретико-емпіричних пошуків [3; 7; 8; 9; 12; 14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу наукових першоджерел з питань, пов'язаних із проблематикою адаптаційного потенціалу, надають підстави стверджувати, що інтерес сучасних науковців до проблеми

адаптаційного потенціалу особистості вказує на її складність та багатогранність [1; 4; 5; 11; 15; 16].

Попри соціальну затребуваність досліджень міжкультурної адаптації сучасної молоді понятійно-термінологічне поле досліджуваної проблеми є неоднозначним. Значна кількість досліджень присвячена вивченню адаптаційного потенціалу як резерву підвищення ефективності діяльності (Н.Ю. Волянук, Г.В. Ложкін та ін.); джерела самоактуалізації, особистісної інновації та творчості (Ю.О. Власенко, Н.Ю. Волянук, Г.В. Ложкін, А. Маслоу, В.О. Моляко, К. Роджерс, П. Торренс).

Проте, питання підвищення міжкультурної адаптації молоді в процесі її соціалізації та психологічної структури її адаптаційного потенціалу як багатовимірної характеристики молоді в умовах сучасного соціуму залишається в науці дискусійним. Вітчизняний науковий простір переважно представлений інтра- та інтерперсональними характеристиками, поряд із відсутністю розуміння індивідуально-особистісних механізмів. Відтак, виникає актуальна потреба розробки соціально-психологічної програми підвищення міжкультурної адаптації молоді в процесі її соціалізації в умовах сучасного соціуму.

Мета статті - розкрити соціально-психологічні засоби підвищення міжкультурної адаптації та здоров'язбереження молоді в процесі її соціалізації.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Показано, що важливою теоретико-методологічною засадою розробки соціально-психологічної програми підвищення міжкультурної адаптації молоді в процесі її соціалізації є основні положення теорії преадаптації особистості, як своєрідного випереджального відображення дійсності, сукупності середовищних (зовнішніх) та особистісних (внутрішніх) умов, які дозволяють індивіду бути більш пристосованим для використання наданих можливостей (Th. Dobzhansky, J.L. Hubby, R.C. Lewontin). Основна функція преадаптації – психологічна готовність людини до змін; тому основне навантаження полягає на пластичність психіки, компетентнісні здібності суб'єкта: задачі преадаптації протилежні задачам гомеостазу, який спрямовується на збереження заданих констант (у бік ідеалу безпеки). Показано, що у контексті дослідження адаптаційного потенціалу молоді в умовах сучасного соціуму механізм преадаптації забезпечує готовність особистості до майбутніх невизначених ситуацій та «балансуючий відбір», який підтримує різноманітність поведінки й одночасно стабілізує її.

Доведено, що основною метою соціально-психологічної програми підвищення міжкультурної адаптації молоді в процесі її соціалізації є позначення

сукупності можливих структурних компонентів адаптаційного потенціалу на теоретичному рівні, забезпечення внутрішнього зв'язку використовуваних конструктивів, виокремлення проблемних аспектів роботи у дослідницькому режимі, а також розробка положень щодо рівневої організації процесу міжкультурної адаптації молоді в процесі її соціалізації.

Для створення соціально-психологічної програми підвищення міжкультурної адаптації молоді в процесі її соціалізації узагальнено найбільш значущі теоретичні напрями у цій площині. Зокрема, показано, що в науці адаптаційний потенціал особистості розглядається як: інтегральна характеристика психічного розвитку, що містить складові, найбільш значимі для регуляції психічної діяльності і процесу адаптації: нервово-психічну стійкість, самооцінку особистості, відчуття соціальної підтримки, рівень конфліктності особистості та досвід соціального спілкування; інтегральне утворення, провідний соціально-психологічний чинник соціальної реадaptaції, що об'єднує інтраперсональні складові (соціально-психологічні та індивідуально-типологічні властивості і якості), які актуалізуються особистістю для створення і реалізації нових програм поведінки у змінених умовах життєдіяльності, та інтерперсональні складові (особливості соціальної підтримки та соціальної інтеграції); інтегральне утворення, що систематизує соціально-психологічні, психічні, біологічні властивості та якості, які актуалізуються особистістю для створення і реалізації нових програм поведінки у змінених умовах життєдіяльності; провідна копінг-компетентність особистості, що містить уміння точно відображати існуючі ознаки проблемної ситуації та обирати адекватний спосіб поведінки, а також інтегральна характеристика психічного розвитку особистості, яка диференціює її за ступенем стійкості до впливу зовнішніх психоемоційних стресорів, містить особливості життєвих стратегій, умінням передбачати ситуацію, прогнозувати результат подій.

Аналіз досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених, присвячених проблемі підвищення міжкультурної адаптації молоді в процесі її соціалізації, дозволив сформулювати основні положення соціально-психологічної програми підвищення міжкультурної адаптації молоді в процесі її соціалізації.

Репрезентований у психологічній науці адаптаційний потенціал особистості у контексті даного дослідження розглядається як складна ієрархічно-паритетна система адаптивностей, як рівнів соціально-психологічної здатності людини до пристосувань у складному світі, що обумовлюють успішну адаптацію: внутрішньоособистісної, міжособистісної, відсутності дезадаптаційних

порушень, особистісного соціально-психологічного потенціалу та компетентнісної адаптивності (О. Литвиненко). Перші чотири адаптивності відображають оцінки власних здібностей та можливостей реалізації процесу адаптації, а компетентнісна адаптивність відображає пристосувальні дії до нових умов функціонування чи існування. Кожен із даних видів адаптивностей є складним, системно організованим психологічним феноменом та відображає склад і структуру цілісного конструкту адаптаційного потенціалу.

Внутрішньоособистісна адаптивність характеризується невираженістю внутрішньоособистісних конфліктів, кращими адаптивними можливостями, що сприяють задоволенню актуальних потреб; міжособистісна адаптивність передбачає високий рівень нервово-психічної стійкості та поведінкової регуляції, високу адекватну самооцінку, адекватне сприйняття дійсності; відсутність дезадаптаційних порушень забезпечує помірний рівень ситуативної тривожності, працездатність, високу толерантність щодо негативних чинників соціального впливу, виражену мотивацію до навчання та професійної діяльності, відсутність агресивних проявів та порушень моральної орієнтації, прагнення дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки, групових вимог; особистісний соціально-психологічний потенціал передбачає високий рівень комунікативних здібностей, адекватне сприйняття дійсності, адекватну самооцінку та оцінку своєї ролі в групі, встановлення контактів із оточуючими, неконфліктність, орієнтацію на конвенційне спілкування; компетентнісна адаптивність характеризує здатність особистості застосовувати власні пристосувальні компетенції, сприяє формуванню преадаптивних стратегій, розкриває предикативні випереджальні здібності суб'єкта, спрямовує особистість на майбутнє (О. Литвиненко).

Показано, що адаптаційний потенціал особистості реалізується на наступних рівнях: індивідному, особистісному та рівні соціально-психологічних особливостей. Індивідний рівень відображає природний спектр психічних властивостей особистості як підгрунтя розбудови характеру та розвитку адаптаційного потенціалу особистості; на особистісному рівні здійснюється диференційний та цілісний вплив особистісних психічних властивостей на психологічні особливості адаптаційного потенціалу, які відтворюються у вигляді вольового, емоційного, самоактуалізаційного та фізичного потенціалів, а рівень соціально-психологічних особливостей демонструє наслідки прояву та розвитку визначених потенціалів на соціально-психологічні особливості особистості.

Основна цільова аудиторія впровадження соціально-психологічної програми підвищення міжкультурної адаптації молоді в процесі її соціалізації в

умовах сучасного соціуму – студенти закладів вищої освіти технічного та гуманітарного напрямів. В той же час запропонована програма може бути використана для підвищення професійної ефективності неповнолітніх.

Мета соціально-психологічної програми підвищення міжкультурної адаптації молоді в процесі її соціалізації в умовах сучасного соціуму полягала у допомозі сучасній молоді у подоланні труднощів переходу до професійного та самостійного життя, особистісних бар'єрів на шляху до успішного розвитку та взаємодії, освоєння у нових колективах. Соціально-психологічна програма підвищення міжкультурної адаптації молоді в процесі її соціалізації в умовах сучасного соціуму містила комплекс теоретичних та практичних інформаційних модулів, які можуть бути скореговані з урахуванням специфіки цільової аудиторії.

За рекомендованим часом програма розрахована на 30 занять по 5-6 годин протягом півроку. Чисельність групи оптимально становить 12-14 осіб. В якості місця проведення рекомендується використовувати просторе приміщення з комфортним обладнанням, пристосоване для проведення навчальних та тренінгових заходів.

З метою перевірки ефективності та дієвості розробленої соціально-психологічної програми підвищення міжкультурної адаптації молоді в процесі її соціалізації було обрано респондентів, що сформували 3 групи – експериментальну, контрольну та групу плацебо. Кожна група складалася з 52 осіб, які були розподілені за підгрупами.

В експериментальній групі реалізована розроблена соціально-психологічна програма розвитку адаптаційного потенціалу; респонденти контрольної групи не отримували корегувальних впливів, а у групі плацебо була застосована програма, що стосувалася корекції інфантильної поведінки у міжособистісних стосунках.

В якості ефективності запровадженої програми виступали показник компетентісної адаптивності та інтегральні показники фізичного і психологічного здоров'я респондентів – «Ціннісно-мотиваційна шкала», «Когнітивна шкала», «Емоційна шкала» та «Поведінкова шкала».

Отже, констатовано позитивну динаміку впливу розробленої соціально-психологічної програми на досліджуваних експериментальної групи ($M=27,697$) на відміну від попередніх показників ($M=20,874$).

Контрольна група та група плацебо демонстрували негативну тенденцію розвитку компетентісної адаптивності. Так, в доекспериментальних вимірах рівень компетентісної адаптивності становив: $M=20,096$ та $M=20,933$

відповідно, а після впровадження соціально-психологічної програми її рівень у контрольній групі становив: $M=19,066$ та у групі плацебо – $M=20,041$. Натомість визначені респонденти обох груп (контрольної та плацебо) виявляли збільшення щільності розподілу відповідей за попередні виміри ($SD=18,974$ проти $SD=20,563$ та $SD=13,641$ проти $SD=14,327$).

Констатовано додатний вектор впливу соціально-психологічної програми на розвиток компетентнісної адаптивності, яка визначає здатність сучасної молоді застосовувати знання, вміння, результативно діяти на основі практичного досвіду при вирішенні завдань та здатність опановувати стресові фактори в ході адаптаційних процесів.

Так, в експериментальній групі виявлено суттєве збільшення рівню когнітивного усвідомлення після впровадження соціально-психологічної програми у порівнянні з доекспериментальними значеннями ($M=72,154$ проти $M=67,788$) та зменшення гомогенності оцінок респондентів ($SD=13,487$ проти $SD=10,872$). Контрольна група відзначалась зменшенням середнього арифметичного рівню попередніх вимірів ($M=67,308$ проти $M=66,153$) та збільшенням стандартної похибки середнього ($SD=11,082$ проти $SD=12,750$).

Аналогічна тенденція зафіксована у групі плацебо – респонденти демонстрували збільшення рівню когнітивного показника ($M=66,230$ проти $M=65,327$) та збільшення гетерогенності розподілу відповідей ($SD=11,963$ проти $SD=9,712$).

Показник «Емоційна шкала» як втілення балансу внутрішнього стану особистості віддзеркалює тривожність респондентів щодо власного здоров'я та, як наслідок, відтворення успішного базису процесу адаптації. На емоційному рівні визначається статистично значущий від'ємний вплив показника «Комунікаційний потенціал» ($\beta=-0,125$, $p=0,011$), що вирізняється зниженням емоційної напруги та тривожності за впливом комунікаційних здібностей, вмінням встановлювати нові контакти та налаштовувати процеси спілкування, емоційну контактність та соціальну взаємодію.

Позитивний вплив соціально-психологічної програми позначився на емоційному стані респондентів. Відповідно до отриманих даних в експериментальній групі спостерігається зменшення рівню тривожності: до впровадження програми $M=79,423$ проти $M=89,269$ після; зростає рівень узгодження відповідей респондентів ($SD=8,151$ проти $SD=18,130$), що може свідчити про розвиток здатності сучасної молоді до усвідомлення власних відчуттів та, як наслідок, кращу диференціацію особистісних емоційних станів.

Контрольна група також демонструвала зменшення рівню тривожності з позначки $M=84,461$ до $M=82,692$, а стандартна похибка середнього відзначалася зменшенням рівня гетерогенності відповідей досліджуваних ($SD=6,764$ проти $SD=20,431$). Оскільки контрольна група не отримувала корекційного впливу, це може пояснюватися певною обізнаністю з матеріалами дослідження та, відповідно, зменшенням рівня емоційної напруги.

У групі плацебо також визначалося зменшення рівня тривожності ($M=83,577$ проти $M=86,770$) та зростання гомогенності відповідей ($SD=8,812$ проти $21,347$). Такі зміни можуть пояснюватися безпосереднім впливом, що не стосувався розвитку адаптаційного потенціалу та подоланням особистісних бар'єрів перед проведенням дослідження.

Діагностовано позитивні зміни відповідності дій та вчинків особистості потребам здорового способу життя ($M=59,885$ проти $M=53,000$).

Констатовано, що у контрольній групі також відбулося збільшення рівня показника «Поведінкова шкала» ($M=60,346$ проти $M=56,846$) та зменшення стандартної похибки середнього значення з $SD=17,549$ до $SD=11,066$. У групі плацебо відбулися схожі з контрольною групою зміни – зростання рівня відповідності поведінки потребам здорового способу життя ($M=59,307$ проти $M=57,750$) та зменшення узгодженості відповідей респондентів ($SD=11,117$ проти $SD=15,124$).

За показником «Ціннісно-мотиваційна шкала», який відображає сформованість мотиваційної сфери та відповідно прагнення до розвитку та перетворень, також виявлено позитивні зміни.

Виявлено негативну динаміку впливу соціально-психологічної програми на експериментальну групу ($M=111,038$) на відміну від доекспериментальних показників ($M=112,711$). Контрольна група та група плацебо демонстрували тенденцію відсутності розвитку особистісної ціннісно-мотиваційної сфери. Так, в доекспериментальних вимірах цей рівень у контрольній групі становив $M=114,750$ проти $M=114,730$ відповідно після впровадження програми, а у групі плацебо – $M=111,442$ до впровадження програми та після неї також істотно не змінився, а саме $M=111,538$.

Підтверджено найбільшу ефективність соціально-психологічної програми за компетентнісною адаптивністю. Зростання рівня особистісної компетенції респондентів на 32,7% забезпечує розвиток вміння застосовувати власні знання та навички, успішно діяти на основі практичного досвіду при вирішенні завдань та здатність опановувати стресові фактори в ході адаптаційних процесів.

Констатовано зростання на 11,5% показника «Поведінкова шкала», що забезпечує баланс відповідності дій та вчинків людини вимогам здорового способу життя, стає істотним підґрунтям забезпечення рівномірного та впевненого розвитку здібностей пристосування до сучасних умов та подолання складних ситуацій. «Емоційна шкала» за результатами впровадженням соціально-психологічної програми також зазнала позитивних змін – зменшення рівня тривожності та відтворення внутрішньо збалансованого емоційного стану. У кількісному вигляді такі зміни відображаються на рівні 11% переваги перед іншими досліджуваними. За показником «Когнітивна шкала» позитивний напрям змін визначився у збільшенні на 6,5%.

Висновки. Розкрито змістовно-процесуальні засади соціально-психологічної програми підвищення міжкультурної адаптації та здоров'язбереження молоді в процесі її соціалізації в умовах сучасного соціуму та перевірено її ефективність. Критеріями ефективності запровадженої соціально-психологічної програми виступили компетентнісна адаптивність та інтегральні показники фізичного та психологічного здоров'я сучасної молоді («Ціннісно-мотиваційна шкала», «Когнітивна шкала», «Емоційна шкала» та «Поведінкова шкала»). Найбільша ефективність соціально-психологічної програми встановлена за показником компетентнісної адаптивності, що забезпечує розвиток вміння застосовувати власні компетенції, успішно діяти на основі практичного досвіду при вирішенні завдань та здатністю опановувати стресові фактори в ході адаптаційних процесів. Зростання показника «Поведінкової шкали» забезпечує баланс відповідності дій та вчинків сучасної молоді вимогам здорового способу життя, рівномірний та впевнений розвиток здібностей пристосування до умов сучасного соціуму та подолання складних ситуацій. Емоційна складова здоров'я у вигляді показника «Емоційна шкала» за ефективністю соціально-психологічної програми також зазнала позитивних змін – зменшення рівня тривожності та відтворення внутрішньо збалансованого емоційного стану. За показником «Когнітивна шкала» позитивні зміни визначилися у збільшенні, що забезпечує усвідомлення досліджуваними важливості здоров'я та основних факторів власних переваг та ризику.

Література

1. Блискун О.О., Турбан В.В., Завацька Н.Є., Сколота Е.В. [Стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії особистості в процесі її інтеграції умовах сучасного соціуму.](#) *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного*

університету імені Володимира Даля. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 1 (63). С. 88-98.

2. Журба А.М., Завацька Н.Є., Журба М.А., Царенок Л.Б., Хатіпов М.О., Коваленко В.О. [Соціально-психологічна робота як умова подолання особистісних деструкцій в кризові та посткризові періоди життя.](#) *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 2 (61). С. 186-197.

3. Завацька Н.Є., Сафонов А.Ю., Побокіна Г.М., Смирнова О.О., Шелест О.В. Вплив функціонування складових адаптаційного потенціалу особистості на її асертивність в процесі соціальної реадaptaції. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 2 (61). С. 198-212.

4. Завацький Ю.А., Завацька Н.Є., Федорова О.В., Царенок Л.Б., Волох К.О. Вплив сім'ї на резильєнтність особистості у кризові періоди життя. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 2. С. 404-410.

5. Завацький Ю.А., Шаповалова В.А., Завацька Н.Є., Гетта О.М., Шелест О.В. Структурно-рівневий аналіз адаптаційного потенціалу особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 2 (58). С. 215-224.

6. Корнієнко В.В., Завацький Ю.А., Завацька Н.Є., Коваленко В.О., Задорожня М.В. Показники та механізми порушення процесу адаптації у структурі реабілітаційного потенціалу особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 3 (59). С. 126-134.

7. Литвиненко О.Д. Психологічні особливості адаптаційного простору особистості. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue 26 (2). Co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications. Hamilton, ON, 2018. P. 321-325.

8. Литвиненко О.Д. Внутрішня структура адаптаційного потенціалу як системи адаптивностей. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія. Острог: Вид-во НаУОА, 2018. № 7. С. 59-64.

9. Литвиненко О.Д. Особливості адаптаційних напрямів у структурі потенціалу особистості. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue 29 (5). Co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications. Hamilton, ON, 2018. P. 53-58.*

10. Литвиненко О.Д. Дослідження структури потенціалу особистості. *American Journal of Fundametntal Applied & Experimental Research. Vol. 4 (11). 2018. P. 42-47.*

11. Lytvynenko O.D. Features of interaction of indicators of patent personality, health and ontogenetic reflexion. *American Journal of Fundametntal Applied & Experimental Research. Vol. 2 (9). 2018. P. 48-52.*

12. Марченко А.Д., Царенок Л.Б., Завацька Н.Є., Побокіна Г.М., Коваленко В.О. Процес соціальної адаптації особистості: онтогенетичний аспект. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 1(57). Т.2. С. 134-141.*

13. Френкель С., Бохонкова Ю.О., Завацький В.Ю., Сербін Ю.В., Завацька Н.Є., Царенок Л.Б. Специфіка подолання посттравматичних стресових розладів особистості в період криз: аналіз соціально-психологічних чинників. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 1(57). Т.1. С. 181-190.*

14. Boyarin L.V., Zavatskyi Yu.A., Zavatska N.Ye., Pobokina H.M., Fedorova O.V. Socio-psychological characteristics of self-fulfillment of youth and its resilience: internal and external dimensions. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 2 (58). С. 18-28.*

15. Popovych I., Blynova O., Zhuravlova A., Toba M., Tkach T., Zavatska N. Optimización del desarrollo y psicorrección de expectativas sociales de estudiantes. *Revista Inclusiones. 2020. Vol. 7 num Especial. P. 23-38. Web of Science*

16. Zavatska N., Semenov O., Kaptalan N., Semenova N., Kazibekova V. & Kononenko O. Estudio de política experimental de tecnologías preservadoras de salud:

sobre el ejemplo de rehabilitación sistémica de jóvenes. *Cuestiones Políticas*, 2021. 39(71). P. 903-920. Web of Science

References

1. Blyskun O.O., Turban V.V., Zavatska N.Ie., Skolota E.V. Stereotypni ta individualni proiavy sotsialnoi anomii osobystosti v protsesi yii intehratsii umovakh suchasnoho sotsiumu. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia. K.: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2024. № 1 (63). S. 88-98.

2. Zhurba A. M., Zavatska N. Ye., Zhurba M. A., Tsarenok L. B., Khatipov M. O., Kovalenko V. O. Sotsialno-psykholohichna robota yak umova podolannia osobystisnykh destrukttsii v kryzovi ta postkryzovi periody zhyttia. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia. K.: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2023. № 2 (61). S. 186-197.

3. Zavatska N. Ye., Safonov A. Yu., Pobokina H. M., Smyrnova O. O., Shelest O. V. Vplyv funktsionuvannia skladovykh adaptatsiinoho potentsialu osobystosti na yii asertyvnist v protsesi sotsialnoi readaptatsii. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia. K.: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2023. № 2 (61). S. 198-212.

4. Zavatskyi Yu.A., Zavatska N.Ie., Fedorova O.V., Tsarenok L.B., Volokh K.O. Vplyv sim'i na rezylientnist osobystosti u kryzovi periody zhyttia. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2021. № 3 (56). T. 2. S. 404-410.

5. Zavatskyi Yu.A., Shapovalova V.A., Zavatska N.Ie., Hietta O.M., Shelest O.V. Strukturno-rivnevyi analiz adaptatsiinoho potentsialu osobystosti. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia. K.: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2022. № 2 (58). S. 215-224.

6. Korniienko V.V., Zavatskyi Yu.A., Zavatska N.Ie., Kovalenko V.O., Zadorozhnia M.V. Pokaznyky ta mekhanizmy porushennia protsesu adaptatsii u strukturi reabilitatsiinoho potentsialu osobystosti. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho

universytetu imeni Volodymyra Dalia. K.: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2022. № 3 (59). S. 126-134.

7. Lytvynenko O.D. Psykholohichni osoblyvosti adaptatsiinoho prostoru osobystosti. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue 26 (2). Co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications. Hamilton, ON, 2018. R. 321-325.

8. Lytvynenko O.D. Vnutrishnia struktura adaptatsiinoho potentsialu yak systemy adaptyvnopei. Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademiia». Serii: Psykholohiia. Ostroh: Vyd-vo NaUOA, 2018. № 7. S. 59-64.

9. Lytvynenko O.D. Osoblyvosti adaptatsiinokh napriamiv u strukturi potentsialu osobystosti. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue 29 (5). Co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications. Hamilton, ON, 2018. R. 53-58.

10. Lytvynenko O.D. Doslidzhennia struktury potentsialu osobystosti. American Journal of Fundametntal Applied & Experimental Research. Vol. 4 (11). 2018. R. 42-47.

11. Lytvynenko O.D. Features of interaction of indicators of patent personality, health and ontogenetic reflexion. American Journal of Fundametntal Applied & Experimental Research. Vol. 2 (9). 2018. R. 48-52.

12. Marchenko A.D., Tsarenok L.B., Zavatska N.Ie., Pobokina H.M., Kovalenko V.O. Protses sotsialnoi adaptatsii osobystosti: ontohenetychnyi aspekt. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnogo universytetu imeni Volodymyra Dalia. K.: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2022. № 1(57). T.2. S. 134-141.

13. Frenkel S., Bokhonkova Yu.O., Zavatskyi V.Iu., Serbin Yu.V., Zavatska N.Ie., Tsarenok L.B. Spetsyfika podolannia posttravmatychnykh stresovykh rozladiv osobystosti v period kryz: analiz sotsialno-psykholohichnykh chynnykiv. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnogo universytetu imeni Volodymyra Dalia. K.: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2022. № 1(57). T.1. S. 181-190.

14. Boyarin L.V., Zavatskyi Yu.A., Zavatska N.Ye., Pobokina H.M., Fedorova O.V. Socio-psychological characteristics of self-fulfillment of youth and its resilience: internal and external dimensions. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. K.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 2 (58). С. 18-28.

15. Popovych I., Blynova O., Zhuravlova A., Toba M., Tkach T., Zavatska N. Optimización del desarrollo y psicocorrección de expectativas sociales de estudiantes. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7 num Especial. P. 23-38. Web of Science

16. Zavatska N., Semenov O., Kaptalan N., Semenova N., Kazibekova V. & Kononenko O. Estudio de política experimental de tecnologías preservadoras de salud: sobre el ejemplo de rehabilitación sistémica de jóvenes. *Cuestiones Políticas*, 2021. 39(71). P. 903-920. Web of Science

Lytvynenko O.D., Zavatska N.Ye., Modestova T.V., Komar T.V., Danko D.V., Vyshnevskaya O.P.

CRITERIA FOR THE EFFICIENCY OF INTERCULTURAL ADAPTATION OF YOUTH AND ITS SUSTAINABILITY IN THE PROCESS OF SOCIALIZATION

The article deals with socio-psychological means of increasing intercultural adaptation and health protection of young people in the process of their socialization. The substantive and procedural principles of the socio-psychological program of increasing intercultural adaptation and health protection of youth in the process of their socialization in the conditions of modern society were revealed and its effectiveness was verified. The criteria for the effectiveness of the implemented social-psychological program were competency adaptability and integral indicators of physical and psychological health of modern youth ("Value-motivational scale", "Cognitive scale", "Emotional scale" and "Behavioral scale"). The greatest effectiveness of the social-psychological program is determined by the indicator of competence adaptability, which ensures the development of the ability to apply one's own competences, successfully act on the basis of practical experience in solving tasks, and the ability to master stress factors during adaptation processes. The growth of the "Behavioral scale" indicator ensures a balance of compliance of the actions and deeds of modern youth with the requirements of a healthy lifestyle, the uniform and confident development of the ability to adapt to the conditions of modern society and overcome difficult situations. The emotional component of health in the form of the "Emotional scale" indicator, according to the effectiveness of the social-psychological program, also underwent significant changes - a decrease in the level of anxiety and the reproduction of an internally balanced emotional state. According to the "Cognitive scale" indicator, positive changes were determined in the increase, which ensures the awareness of the subjects of the importance of health and the main factors of their own advantages and risks.

Key words: youth, socialization, intercultural adaptation, health care, modern society.

Литвиненко Ольга Дмитрівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної психології і психологічного консультування Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Модестова Тетяна Василівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри іноземної філології та перекладу Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Комар Таїсія Василівна – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету;

Данко Дана Валеріївна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної медицини і гігієни Ужгородського національного університету;

Вишневська Олена Павлівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри туризму та соціально-гуманітарних дисциплін Міжнародного європейського університету, м. Київ.

*Завацька Н.Є. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Петренко М.О. (ORCID 0000-0003-2506-5305),
Лосієвська О.Г. (ORCID 0000-0002-6113-7997),
Федорова О.В. (ORCID 0000-0002-8254-7629),
Шевченко Р.П. (ORCID 0000-0003-2515-6717),
Денчик А.Ю. (ORCID 0009-0005-7997-5576)*

ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ УПРАВЛІНЦІВ

У статті розкрито особливості операціоналізації структурно-функціональної моделі професійно важливих якостей особистості управлінців із визначенням її систематизацією її структурних складових: мотиваційно-ціннісної (прогресивний тип мотиваційного профілю, мотивація досягнення успіху, мотиви самопізнання, саморозвитку, професійні цінності, узгодженість процесів цілепокладання та цілездійснення); когнітивно-емоційної (когнітивна складність, диференціація життєвого простору, ідентифікація та самопрезентація, емоційна зрілість, стеничний тип емоційного профілю); комунікативно-адаптивної (перцептивно-інтерактивна компетентність, комунікативний самоконтроль, комунікативні та організаторські схильності, особистісна зрілість, соціальна адаптивність); конативно-рефлексивної (аутопсихологічна компетентність, соціальна активність, рефлексивність, інтернальна локалізація контролю, конструктивність поведінки), від рівня розвитку яких залежить ступінь сформованості професійно важливих якостей управлінців. Виявлено статистично значущий зв'язок між показниками рівня розвитку окремих складових та організаційно-професійними (стаж; посада) і демографічними характеристиками (вік; стать) управлінців. Виокремлено соціально-психологічні чинники, що впливають на розвиток професійно важливих якостей особистості управлінців: на макрорівні (зміст професійної діяльності, галузь управління в цілому) та мікрорівні (особистість, діяльність та поведінка самих управлінців). Констатовано, що серед виділених чинників провідну роль відіграють чинники мікрорівня (сформованість мотиваційної, ціннісної,

когнітивної та афективної сфер; наявність індивідуально-психологічних ресурсів у виробленні життєстійкості; високий рівень соціально-психологічної взаємодії; інтеграція у професійне середовище; реалізація соціально-психологічної та професійної компетентності; готовність до професійного навчання та професійного вдосконалення; проектування кар'єрного зростання та ін.). Основними соціально-психологічними умовами розвитку професійно важливих якостей особистості управлінців є розробка спеціальної технології та її впровадження в таких напрямках: розвиток мотивації успішної професійної діяльності; набуття професійних та психолого-управлінських знань й оволодіння вміннями і навичками професійно-ділового спілкування; удосконалення особистісних характеристик, важливих для здійснення ефективної професійної діяльності в сфері управління.

Ключові слова: особистість, професійна діяльність, професійно важливі якості, соціально-психологічні особливості розвитку професійно важливих якостей, управління.

Постановка проблеми. В умовах трансформаційних змін сучасного суспільства зростає значущість ефективності управлінської діяльності та становлення особистості управлінця як суб'єкта, який якісно реалізує свої функції, володіє засобами самовираження і саморозвитку, протидії професійним деформаціям.

Встановлено, що термін «професійно важливі якості» в науковій літературі трактується неоднозначно. Під ними розуміють: сукупність таких якостей фахівця, які сприяють успішному виконанню професійної діяльності, ефективному розв'язанню професійних задач, особистісно-професійному зростанню та вдосконаленню; індивідуальні якості суб'єкта діяльності, що впливають на її ефективність й успішність опанування, та є стійкими, суттєвими, рівноцінними і можуть бути оцінені. Більш широкого розуміння вчені надають цьому поняттю, зазначаючи, що до них традиційно відносять широкий спектр різних якостей – від природних задатків до професійних знань, одержуваних у процесі професійного навчання і самопідготовки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз наукової літератури показав, що проблема забезпечення розвитку професійно важливих якостей особистості управлінців безпосередньо не розроблялася, а в наукових дослідженнях у галузі соціальної психології, організаційної психології, психології управління вивчалися питання, що висвітлюють окремі її аспекти. Так,

досліджувалися питання розвитку особистості й досягнення нею соціальної зрілості в загальній теорії соціалізації (А. Коваленко, В. Москаленко, С. Московічі, Т. Парсонс, Н. Смелзер, Дж. С. Тернер та ін.) та проблеми людини як суб'єкта особистісного й професійного розвитку (Г. Костюк, С. Максименко, В. Моляко, Т. Титаренко та ін.); становлення особистості при підготовці до професійної діяльності та в її процесі (Г. Балл, Н. Волянюк, В. Гордієнко, Г. Ложкін, В. Семиченко, Т. Яценко та ін.); висвітлювалися окремі чинники та умови розвитку професійних якостей управлінців (О. Бондарчук, В. Казміренко, Л. Карамушка, Н. Коломінський, М. Пірен, Д. Френсіс, Ю. Швалб та ін.); розкривалися технології роботи щодо надання психологічної допомоги у розв'язанні проблем професіоналізації, попередження професійного стресу і планування кар'єри управлінців (В. Байдик, О. Бондарчук, І. Ващенко, Л. Джоуелл, Л. Карамушка, Л. Куренчук, Я. Плужник та ін.) [1-4].

Визначено, що важливі для професії якості особистості вивчалися науковцями через: професійні здібності; професійне мислення; процес спілкування (С. Максименко, Л. Орбан-Лембрик та ін.); ідентифікацію та її вплив на професійне становлення особистості (Ж. Вірна, Е. Еріксон, В. Рибалка та ін.), професійне зростання (О. Саннікова, Н. Чепелева, І. Ханенко та ін.) [5-9].

Разом із тим, зміст і показники розвитку професійно важливих якостей особистості управлінців у зіставленні з соціально-психологічними чинниками та умовами такого розвитку ще не знайшли свого достатнього висвітлення.

Мета статті - розкрити особливості операціоналізації структурно-функціональної моделі професійно важливих якостей особистості управлінців із визначенням й систематизацією її структурних складових.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Виокремлено напрямки, в межах яких розробляється проблема розвитку професійно важливих якостей особистості: нормативний (удосконалення узагальнених інструкцій, в яких відображено усереднені умови розвитку професійно важливих якостей особистості абстрактного фахівця); функціональний (визначення та аналіз окремих функцій професійної діяльності людини); комплексний (розробка універсальної моделі управління професійним розвитком особистості, побудова проблемно-орієнтовної системи підвищення кваліфікації працівників, вдосконалення функцій, принципів і механізмів розвитку їх професійно важливих якостей). Кожен напрям проаналізовано з точки зору теоретичних та практичних здобутків і обмежень.

Констатовано, що вивчення соціально-психологічних особливостей професійної діяльності управлінців ґрунтується на дослідженнях теоретичних і практичних аспектів сутності управлінської діяльності та її функцій (Н. Драгомирецька, Л. Карамушка та ін.); психології управління (І. Ващенко, С. Максименко, Л. Орбан-Лембрик, В. Третяченко та ін.); наукові уявлення про особистість як суб'єкт професійної діяльності (Л. Бурлачук, І. Ващенко, Г. Костюк, М. Савчин, Н. Чепелева та ін.); психологічні теорії і концепції професійної успішності та самоідентифікації особистості (Ю. Бохонкова, В. Вілюнас, М. Тоба та ін.), саморозвитку особистості, розгортання її внутрішніх потенцій і ресурсів (В. Бочелюк, М. Журба, Т. Титаренко, Т. Шугурова та ін.); уявлення про професійну самосвідомість і рефлексію як регулятори процесу професійної самоідентифікації (А. Борисюк та ін.). Визначено структуру професійної діяльності управлінців через соціально задані цілі та уявлення про результат діяльності, її предмет, засоби, професійні функції та професійне середовище.

З'ясовано, що особливості діяльності управлінців як професії у сфері управління полягають у наданні адміністративних послуг громадянам держави. Як соціально-професійна група управлінці характеризуються специфічною структурою та ієрархією соціальних функцій і виконуваних ролей у суспільстві, обумовлених суспільними потребами, в яких вони здійснюються, засобами діяльності, які використовуються, її об'єктом, а з іншого боку, – здатністю оволодівати такими знаннями, вміннями, навичками, які дозволять ним професійно виконувати свої функції. Управлінці як суб'єкти діяльності беруть участь у певній фазі, стадії суспільного виробництва соціальних послуг. Суттєвою умовою такої діяльності є знання або передбачення працівником характеру соціальної активності людей, прямих і опосередкованих відносин між ними на різних етапах, іноді опосередкованих часом й простором міжособистісної взаємодії (Л. Куренчук, М. Пірен та ін.).

Показано, що професійно важливі якості особистості управлінців доцільно розглядати в контексті кількісних, якісних і структурних перетворень його особистості як суб'єкта професійної діяльності, що ґрунтуються на прагненні до професійного вдосконалення, особистісного зростання, готовності до самозмін і самоствердження у сфері управління.

Аналіз поняття професійно важливих якостей управлінців, особливостей їх професійної діяльності та використання теоретико-методологічних положень суб'єктно-діяльнісного та особистісно-компетентнісного підходів дозволив

розробити та обґрунтувати структурно-функціональну модель розвитку їх професійно важливих якостей та виокремити такі її складові: мотиваційно-ціннісну (сукупність мотивів, цінностей і цілей успішної професійної діяльності управління); когнітивно-емоційну систему специфічних знань управління, його когнітивних здібностей та емоційних особливостей); комунікативно-адаптивну (сукупність комунікативних, організаційних здібностей і параметрів соціальної адаптивності) та конативно-рефлексивну (система вмій й здатностей до моніторингу результатів своєї діяльності, професійного та особистісного розвитку, конструктивність поведінки). Визначено, що розвиток професійно важливих якостей особистості управлінців є складним процесом, прогресивний чи регресивний напрям якого в цілому можна оцінювати за особливостями функціонального поєднання окремих складових, що починають виявляти себе у режимі взаємодії стосовно досягнення мети професійної діяльності.

Встановлено, що проблеми розвитку професійно важливих якостей управлінців можуть виявлятися в різного роду професійних деструкціях, які зумовлені як особистісними особливостями, так і специфікою їх професійної діяльності, системою організаційних форм й методів процесу професійного зростання, соціально-психологічним кліматом професійного середовища.

На підставі аналізу теоретичних підходів до особливостей функціонування особистості як динамічної системи з'ясовано, що формою психологічної регуляції розвитку її професійно важливих якостей може виступати професійна самоідентифікація як семантична умова формування професіоналізму, яка відображає рівень оволодіння психологічною структурою професійної діяльності, що, зокрема, дозволяє запобігати професійних деструкцій.

Зазначене визначає необхідність операціоналізації запропонованої теоретичної моделі професійно важливих якостей особистості управлінців та визначення соціально-психологічних особливостей сприяння їх розвитку.

На першому етапі емпіричного дослідження проведено операціоналізацію запропонованої моделі професійно важливих якостей особистості управлінців за показниками її складових (мотиваційно-ціннісної, когнітивно-емоційної, комунікативно-адаптивної, конативно-рефлексивної).

Вивчення параметрів функціонування мотиваційно-ціннісної складової показало, що більшість респондентів I групи мають прогресивний тип мотиваційного профілю, який вказує на перевищення рівня розвиваючих мотивів над рівнем мотивів підтримки і соціально спрямовану позицію особистості, та експресивний тип, що свідчить про їх прагнення до підвищення рівня

самоствердження. Натомість по II групі переважають протилежні типи мотиваційного профілю – регресивний та імпульсивний. При цьому доля респондентів із високим і помірно високим рівнями досягнення успіху по вибірці порівняно менша.

Аналіз професійно важливих якостей досліджуваних виявив розбіжності у структурі їх ціннісних орієнтацій. Встановлено, що у сфері суспільного життя важливими для респондентів I групи є власний престиж та активні соціальні контакти. У сфері професійного життя респонденти цієї групи найціннішими вважають досягнення високого рівня матеріального забезпечення. Досліджувані II групи найбільшого значення надають сферам сімейного життя, професійного життя та захоплень. Диференціація між групами спостерігається й за такою життєвою сферою, як навчання й освіта, якій віддають ціннісну перевагу більшість респондентів I групи.

Визначено особливості ціннісного ставлення респондентів до особистісного і професійного розвитку залежно від статі, віку, стажу професійної діяльності. З'ясовано, що досліджувані чоловічої статі більше цінують матеріально забезпечене життя, свободу, цікаву роботу, впевненість у собі, ділову ефективність, а у жінок вагомішими виявилися цінності професійної самореалізації, розвитку, прагнення до досконалості тощо. З віком і зі збільшенням стажу професійної діяльності у чоловіків цінності професійної реалізації і продуктивності життя зростають, тоді як для жінок більшої ваги набувають цінності престижу й самодостатності.

Встановлено, що мотиви аутопсихологічної компетентності в професійній діяльності мають менше значення для досліджуваних по вибірці, ніж широкі соціальні та власне управлінські. Тобто, при позитивному ставленні до професійного вдосконалення, важливість його підвищення вони пов'язують, насамперед, із необхідністю оптимізації соціально-психологічного клімату в колективі, посиленням впливу на підлеглих.

Констатовано, що чверть респондентів II групи виявляють неадекватність в оцінці значущості подій свого життєвого шляху. Натомість у досліджуваних I групи завдяки збільшеній усвідомленості життєвого шляху переважає здатність пережити теперішній час в усій його повноті, відчувати нерозривність минулого, теперішнього, майбутнього, відзначається компетентність у часі, свобода вибору за відсутності конфронтації до оточуючих. Визначено, що джерелами неоптимальної життєвої програми респондентів II групи є нездатність ефективно поєднувати процеси цілепокладання та цілездійснення, звужений

діапазон сприйняття можливостей самореалізації, категоричність суджень про ймовірність зв'язків між подіями життя й нездатність відображати негативні зв'язки між такими подіями. Від I групи респондентів II групи також вірогідно відрізняли недостатня продуманість засобів досягнення цілей, наявність вузького спектру самореалізації, розрахованої на найближче майбутнє, відсутність гнучкості.

При цьому середній та низький рівні когнітивної складності притаманні респондентам II групи, які виявляють більшу догматичність суджень, нетерпимість до когнітивного дисонансу, неможливість інтегрувати суперечливу інформацію, більшу схильність до ефекту «ореолу», ригідність

Аналіз емоційного профілю досліджуваних I групи виявив перевагу стеничного профілю із домінуванням стеничності в емоційних проявах, схильністю до стійкої, конструктивної, керованої позиції у складних ситуаціях професійної взаємодії та його кореляцію з прогресивним мотиваційним профілем. Стеничний тип емоційного профілю більше виражений у чоловіків цієї групи порівняно з жінками. По II групі переважають змішаний стеничний та астеничний типи емоційного профілю, які корелюють з регресивним мотиваційним профілем цих респондентів

Констатовано, що половина досліджуваних по вибірці мають інтернальний локус контролю. Виявлено відмінності в локалізації контролю над значущими подіями залежно від статі, віку, стажу роботи. З'ясовано, що у досліджуваних чоловічої статі більше, ніж у жінок, представлений інтернальний локус контролю. Також встановлено статистично значущий зв'язок між інтернальністю і віком досліджуваних – з віком інтернальна локалізація контролю зменшується.

Діагностика перцептивно-інтерактивної компетентності досліджуваних показала високий та середній рівні соціальної адаптивності та соціальної активності респондентів I групи. У досліджуваних II групи показники за цими параметрами відповідають середньому та низькому рівню цих показників. Крім того, встановлено середній та нижче середнього рівні прояву комунікативних та організаторських схильностей у більш ніж третини респондентів цієї групи, що вказує на необхідність їх розвитку й вдосконалення.

Встановлено статистично значущий зв'язок між групами досліджуваних із різними стратегіями поведінки в конфлікті та стажем діяльності. Так, зі збільшенням стажу професійної діяльності зростає кількість досліджуваних, орієнтованих на соціальний контакт та підтримку, і зменшується кількість осіб із переважно конструктивними стратегіями поведінки. Подібну тенденцію

зафіксовано і щодо віку досліджуваних. Визначено гендерні відмінності в стратегіях поведінки. Зокрема, виявлено, що жінки більше орієнтовані на уникнення (переважно у взаємодії з вищим керівництвом) або суперництво (здебільшого у взаємодії з підлеглими), ніж державні службовці чоловічої статі. Представникам цих груп притаманні найвищі показники вираження таких стратегій вирішення конфліктних ситуацій, як компроміс, співробітництво, що у сполученні сприяють продуктивності їхньої діяльності. Ці групи досліджуваних є достатньо гармонійними у використанні різних стратегій для вирішення протиріч, що трапляються у професійній сфері.

Логіка емпіричного дослідження охоплювала вивчення професійно важливих якостей управлінців у єдності соціально-психологічних чинників, які сприяють їх розвитку або спотворюють його. Виокремлення цих чинників проводилося на другому етапі емпіричного дослідження.

Для проведення факторного аналізу з метою співставлення чинників, які вплинули на розвиток професійно важливих якостей особистості управлінців методом прямого ранжування були відібрані респонденти з полярними проявами показників за мотиваційно-ціннісною, когнітивно-емоційною, комунікативно-адаптивною, конативно-рефлексивною складовими. Враховувалася нерівномірність характеру розподілу респондентів у групах та диференціація респондентів із середніми показниками за визначеними складовими. За результатами цієї процедури виділено дві групи респондентів із різними рівнями розвитку професійно важливих якостей, які забезпечують ефективність їх діяльності у сфері управління – високим – «успішна група», в якій переважали держслужбовці I групи, що обіймали керівні посади, та низьким рівнем – «група резерву», в яку увійшли управлінці II групи, які на таких посадах не перебували.

Висновки. Розкрито особливості операціоналізації структурно-функціональної моделі професійно важливих якостей особистості управлінців із визначенням й систематизацією її структурних складових: мотиваційно-ціннісної (прогресивний тип мотиваційного профілю, мотивація досягнення успіху, мотиви самопізнання, саморозвитку, професійні цінності, узгодженість процесів цілепокладання та цілездійснення); когнітивно-емоційної (когнітивна складність, диференціація життєвого простору, ідентифікація та самопрезентація, емоційна зрілість, стеничний тип емоційного профілю); комунікативно-адаптивної (перцептивно-інтерактивна компетентність, комунікативний самоконтроль, комунікативні та організаторські схильності, особистісна зрілість, соціальна адаптивність); конативно-рефлексивної (аутопсихологічна компетентність, соціальна активність, рефлексивність, інтернальна локалізація контролю,

конструктивність поведінки), від рівня розвитку яких залежить ступінь сформованості професійно важливих якостей управлінців. Виявлено статистично значущий зв'язок між показниками рівня розвитку окремих складових та організаційно-професійними (стаж; посада) і демографічними характеристиками (вік; стать) управлінців. Виокремлено соціально-психологічні чинники, що впливають на розвиток професійно важливих якостей особистості управлінців: на макрорівні (зміст професійної діяльності, галузь управління в цілому) та мікрорівні (особистість, діяльність та поведінка самих управлінців). Констатовано, що серед виділених чинників провідну роль відіграють чинники мікрорівня (сформованість мотиваційної, ціннісної, когнітивної та афективної сфер; наявність індивідуально-психологічних ресурсів у виробленні життєстійкості; високий рівень соціально-психологічної взаємодії; інтеграція у професійне середовище; реалізація соціально-психологічної та професійної компетентності; готовність до професійного навчання та професійного вдосконалення; проектування кар'єрного зростання та ін.). Основними соціально-психологічними умовами розвитку професійно важливих якостей особистості управлінців є розробка спеціальної технології та її впровадження в таких напрямках: розвиток мотивації успішної професійної діяльності; набуття професійних та психолого-управлінських знань й оволодіння вміннями і навичками професійно-ділового спілкування; удосконалення особистісних характеристик, важливих для здійснення ефективної професійної діяльності в сфері управління.

Література

1. Бачинська Ю.П. Особисті чинники успішної діяльності конкурентоспроможного менеджера. *Вісник КІБИТ*. 2008. № 2.
2. Силкін О.О. Зміст терміну «професійно значущі якості особистості» і технологія визначення цих якостей для окремого фахівця. *Наукові праці. Серія: Педагогіка, психологія і соціологія*. Вип. 9 (191). 2011.
3. Степаненко Н.В. Особливості становлення професійно значущих якостей майбутніх менеджерів. *Вісник КІБИТ*. 2008. № 2.
4. Goldberg L.R. The development of markers for Big Five Factor Struct. *Psychol. Asses.*, 4 (1), 1992.
5. Goldberg L.R. The Structure of Phenotypic Personality Traits. *Am. Psychol.* 48(I), 1993.
6. Howard P.J., Howard J.M. The Big Five Quick Start: An introduction to the five factor model of personality for human resource professionals. Centre of applied cognitive studies. Charlotte, North Carolina, 1995.
7. Judge T.A., Chad A.H., Carl J.T., Murray R.B. The Big Five ersonality

Traits, General Mental Ability, and Career Success Across. *The Life Span. Personality Psychol.*, 52, 3; ABI/INFORM Global, 1999.

8. Hussain S., Abbas M., Shahzad K., Bukhari S.A. Personality and career choices. *African Journal of Business Management*. Vol. 6(6), 15 February, 2012.

References

1. Bachynska Yu.P. Osobysti chynnyky uspishnoi diialnosti konkurentospromozhnogo menedzhera. Visnyk KIBIT. 2008. № 2.

2. Sylkin O.O. Zmist terminu «profesiino znachushchi yakosti osobystosti» i tekhnolohiia vyznachennia tsykh yakosteï dlia okremoho fakhivtsia. Naukovi pratsi. Seriia: Pedahohika, psykholohiia i sotsiolohiia. Vyp. 9 (191). 2011.

3. Stepanenko N.V. Osoblyvosti stanovlennia profesiino znachushchykh yakosteï maibutnikh menedzheriv. Visnyk KIBIT. 2008. № 2.

4. Goldberg L.R. The development of markers for Big Five Factor Struct. *Psychol. Asses.*, 4 (1), 1992.

5. Goldberg L.R. The Structure of Phenotypic Personality Traits. *Am. Psychol.* 48(I), 1993.

6. Howard P.J., Howard J.M. The Big Five Quick Start: An introduction to the five factor model of personality for human resource professionals. Centre of applied cognitive studies. Charlotte, North Carolina, 1995.

7. Judge T.A., Chad A.H., Carl J.T., Murray R.B. The Big Five Personality Traits, General Mental Ability, and Career Success Across. *The Life Span. Personality Psychol.*, 52, 3; ABI/INFORM Global, 1999.

8. Hussain S., Abbas M., Shahzad K., Bukhari S.A. Personality and career choices. *African Journal of Business Management*. Vol. 6(6), 15 February, 2012.

Zavatska N.Ye., Petrenko M.O., Losiyevska O.G., Fedorova O.V., Shevchenko R.P., Denchyk A.Yu.

OPERATIONALIZATION OF THE STRUCTURAL-FUNCTIONAL MODEL OF PROFESSIONALLY IMPORTANT PERSONALITY QUALITIES OF MANAGERS

The article reveals the peculiarities of the operationalization of the structural-functional model of professionally important personality qualities of managers with the definition and systematization of its structural components: motivational-value (progressive type of motivational profile, motivation to achieve success, motives of self-discovery, self-development, professional values, consistency of goal-setting and goal-realization processes); cognitive-emotional (cognitive complexity, differentiation of life space, identification and self-presentation, emotional maturity, sthenic type of

emotional profile); communicative-adaptive (perceptual-interactive competence, communicative self-control, communicative and organizational tendencies, personal maturity, social adaptability); conative-reflexive (self-psychological competence, social activity, reflexivity, internal localization of control, constructive behavior), the degree of formation of professionally important qualities of managers depends on the level of their development. A statistically significant relationship between indicators of the level of development of individual components and organizational and professional (experience; position) and demographic characteristics (age, gender) of managers was revealed. Social and psychological factors affecting the development of professionally important personal qualities of managers are singled out: at the macro level (the content of professional activity, the field of management as a whole) and at the micro level (personality, activity and behavior of the managers themselves). It was found that among the selected factors, micro-level factors play a leading role (the formation of motivational, value, cognitive and affective spheres; the presence of individual and psychological resources in the development of vitality; a high level of social and psychological interaction; integration into the professional environment; realization of social, psychological and professional competence ; readiness for professional training and professional development; career development planning, etc.). The main socio-psychological conditions for the development of professionally important personal qualities of managers are the development of special technology and its implementation in the following directions: development of motivation for successful professional activity; acquiring professional and psychological-management knowledge and mastering the skills and abilities of professional and business communication; improvement of personal characteristics important for effective professional activity in the field of management.

Key words: *personality, professional activity, professionally important qualities, socio-psychological features of the development of professionally important qualities, managers.*

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Петренко Максим Олегович – кандидат філософських наук, докторант спеціальності 053 Психологія кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Лосієвська Ольга Геннадіївна – доктор психологічних наук, професор, професорка кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля;

Федорова Олена Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент, доцентка кафедри економіки, менеджменту і туристичного бізнесу Дніпровського інституту МАУП;

Шевченко Росіна Петрівна – доктор психологічних наук, професор, професорка кафедри практичної Одеського національного морського університету;

Денчик Артем Юрійович – магістр економіки, студент Базового курсу з позитивної і транскультуральної психотерапії Н. Пезешкіана у Південноукраїнському інституті психології, психотерапії і управління, член WAPP Всесвітньої асоціації позитивної і транскультуральної психотерапії.

**Остополець І. Ю. (ORCID 0000-0001-7315-2062),
Варіна Г. Б. (ORCID 0000-0002-0087-4264),
Завацька Н. Є. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Осовська М. О.**

ОСОБЛИВОСТІ ДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ ВОЛОНТЕРІВ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ

У статті представлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми копінг-поведінки волонтерів, які працюють з внутрішньо переміщеними особами в Україні. У сучасних соціально-економічних та політичних умовах, що склалися в країні, проблема внутрішньо переміщених осіб (ВПО) стає все більш актуальною. Волонтери, які працюють з цією категорією населення, стикаються з численними викликами, які вимагають від них високого рівня стресостійкості, адаптивності та ефективних стратегій подолання стресу.

Метою дослідження є виявлення особливостей долаючої поведінки волонтерів, які працюють із внутрішньо переміщеними особами в Україні.

Наукова новизна. У статті вперше детально розглянуто копінг-стратегії волонтерів, які працюють з ВПО, у контексті сучасних соціальних і економічних змін, спричинених війною в Україні. Проведене дослідження дозволило виявити, що волонтери, які працюють з ВПО, частіше використовують активні стратегії вирішення проблем у порівнянні з працівниками соціальної сфери, які не працюють з ВПО. Це може бути пов'язано з більшою кількістю викликів та складних ситуацій, з якими вони стикаються у своїй роботі.

Висновки. Результати дослідження підтверджують, що волонтери, які працюють з ВПО, більш схильні використовувати активні конструктивні стратегії долаючої поведінки. Це позитивно впливає на їхню здатність справлятися зі стресовими ситуаціями. Отримані результати можуть бути використані для розробки спеціалізованих програм підтримки та тренінгів для волонтерів. Подальші дослідження можуть включати аналіз довгострокових наслідків використання різних копінг-стратегій, що дозволить краще зрозуміти,

які стратегії є найбільш ефективними для збереження психологічного здоров'я та зниження стресу.

Ключові слова: волонтери, внутрішньо переміщені особи, долаюча поведінка, копінг-стратегії, стресостійкість, психологічна підтримка.

Постановка проблеми. В сучасних соціально-економічних та політичних умовах, що склалися в Україні, проблема внутрішньо переміщених осіб (ВПО) стає все більш актуальною. «Життя є динамічним і непередбачуваним. Намагання людини уникнути невизначеності може привести до ригідності, застрягання в рутині, зниження активності, переживання страху змін, обмеження особистісного потенціалу. Толерантність до невизначеності є основою для розвитку життєстійкості, що дає змогу більш ефективно адаптуватися до змін і долати труднощі життя» - пишуть Фалько Н.М., Остополець І.Ю., Шарапова Ю.В. [16, с.60].

Волонтери, які працюють з внутрішньо переміщеними особами, стикаються з численними викликами, які вимагають від них високого рівня життєстійкості, адаптивності та ефективних стратегій подолання стресу. Долаюча поведінка (coping behavior) волонтерів включає в себе різноманітні механізми, що допомагають справлятися з емоційним та фізичним навантаженням, яке виникає під час роботи з ВПО.

Актуальність дослідження особливостей долаючої поведінки волонтерів, які працюють з внутрішньо переміщеними особами, визначається кількома ключовими факторами: військовий конфлікт та політична криза в Україні призвели до значного збільшення кількості ВПО, які потребують допомоги. Волонтери, що намагаються цю допомогу надати, самі часто залишаються без належної підтримки; робота з ВПО є емоційно та фізично виснажливою, волонтери піддаються впливу травматичних переживань внутрішніх переселенців, що призводить до вигорання та вторинної травматизації; вивчення ефективних стратегій подолання стресу може допомогти у створенні програм психологічної підтримки для волонтерів, що сприятиме підвищенню їхньої стресостійкості та ефективності роботи; аналіз та систематизація досвіду волонтерів, що працюють з ВПО, дозволить розробити рекомендації для підвищення продуктивності волонтерської діяльності та поліпшення умов праці волонтерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За даними статистичного аналізу, 2022 рік став унікальним часом для максимального залучення громадян

України до волонтерської діяльності. Це пов'язано з тим, що у перші місяці війни населення відчуло смертельну небезпеку і стихійно залучалося до різних видів активності з урахуванням власних можливостей та ресурсів. У той час відбувалася масова міграція населення, коли допомоги потребувала величезна кількість людей. Проте з часом ситуація стабілізувалася, держава продемонструвала стійкість, стала очевидною допомога Заходу та частина українців знайшла притулок у європейських країнах [15]. Міжнародна організація з міграції (МОМ) протягом півтора року війни здійснила тринадцять опитувань населення України щодо вимушеної міграції. Згідно з її оцінками, станом на червень 2023 р., у країні нараховувалося 5,1 млн ВПО [3].

Окремі аспекти проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні розглядалися у працях О. Баринової, Т. Бондаренко, О. Вишневської, О. Завгородньої, О. Краєвої, О. Котух, О. Коханової, О. Медведєвої, А. Паренко, Г. Пирог та інші, які аналізували ситуацію з внутрішньо переміщеними особами в Україні [1; 2; 5; 8; 9; 11; 14].

Г. Закалик, О. Коропатов, Н. Шувар дослідили історію та сьогодення волонтерського руху та визначили, що волонтерство має глибокі коріння в Україні, як різновид благодійної діяльності [6]. Різнібічні аспекти волонтерської діяльності розглядалися такими українськими науковцями, як З. Бондаренко (організація волонтерської діяльності соціальних педагогів), Т. Лях (діяльність студентських волонтерських груп), І. Юрченко (організація волонтерського руху в Україні), К. Сидоренко (правове регулювання волонтерської діяльності), М. Ольховський (правовий статус та організація діяльності волонтерів), І. Чайка (особливості функціонування волонтерства у сучасній Україні), А. Матійчик (волонтерська діяльність та розвиток суспільства), К. Павлюк (зарубіжний досвід та вітчизняні практики волонтерської діяльності), О. Трубнікова (волонтерство як форма соціальної активності), Г. Крапівіна (стан світового волонтерського руху), О. Міхеєва (особливості волонтерства в умовах війни) та інші. Дослідники відзначають, що волонтерство є суспільно-корисною діяльністю, яка здійснюється заради благополуччя певних категорій населення, сприяє збільшенню людського капіталу, не має політичної орієнтації, ґрунтується на загальнолюдських цінностях, є безкорисливою та безоплатною, мотивом якого є самоактуалізація та самореалізація [6; 10; 12 та ін.].

Дослідженнями долаючої поведінки особистості займалися такі вчені, як Р. Лазарус, К. Шефер, С. Фолькман, Д. Отич, С. Грабовська, Г. Діденко, Т. Заглодіна, О. Ігумнова, Л. Карамушка, Р. Набіулїна, В. Олефір, З. Сивогракова,

О. Склень, Е. Старченкова та інші. У розумінні сучасних науковців, долаюча поведінка сприяє успішній адаптації людини до навколишнього середовища та ситуацій, у яких вона опиняється; включає стратегічні дії, які людина здійснює у ситуаціях психологічної загрози для її фізичного, особистісного та соціального благополуччя [4; 7; 13; 14].

Мета статті - розкрити особливості долаючої поведінки волонтерів, які працюють із внутрішньо переміщеними особами.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. При плануванні дослідження ми виходили з припущення, що існують суттєві відмінності у застосуванні копінг-стратегій волонтерами, які працюють із ВПО, у порівнянні з іншими представниками соціальних, благодійних організацій, що взаємодіють з різними категоріями населення.

У дослідженні взяли участь 47 волонтерів (1 група) громадської організації «Будуємо Україну разом», які займаються переважно роботою з ВПО, допомагають з житлом, харчуванням, медичними та психологічними послугами, та 54 співробітника (2 група) східно-українських відділень благодійної організації «Карітас України», які працюють з іншими групами населення: багатодітні родини, люди з обмеженими можливостями, постраждалі громади тощо.

У відповідності до мети та завдань дослідження був використаний такий психодіагностичний інструментарій: методика «Індикатор копінг-стратегій» (Coping Strategy Indicator, CSI, Д. Амирхан, в адаптації Н. Сироти, В. Ялтонського). На основі факторного аналізу було визначено найпоширені індикатори, які увійшли до трьох основних копінг-стратегій: вирішення проблем, пошук соціальної підтримки та уникнення; методика «Діагностика копінг-поведінки в стресових ситуаціях» (С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер в адаптації Т. Крюкової) дозволяє визначити такі копінг-стратегії особистості: проблемно-орієнтована стратегія; емоційно-орієнтована стратегія; стратегії уникнення; відволікання; соціальне відволікання (пошук соціальної підтримки). Для математико-статистичного аналізу отриманих результатів застосовувався t-критерій Стьюдента для порівняння середніх значень двох вибірок.

Результати дослідження індикаторів копінг-стратегій у волонтерів представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники індикаторів копінг-стратегій у волонтерів (у балах)

Шкали	1 група	2 група	t	p-рівень
Вирішення проблеми	23,7±4,6	18,5±3,9	2,18	≤0,05

Пошук соціальної підтримки	25,3±4,4	22,4±5,0	1,22	>0,05
Уникнення проблем	16,1±3,7	19,6±4,1	1,47	>0,05

Досліджувані 1-ої групи за шкалою «Вирішення проблем» отримали 23,7±4,6 балів, що свідчить про те, що волонтери активно використовують стратегії вирішення проблем у своїй діяльності. Вони зосереджені на конкретних діях для подолання труднощів, які виникають під час роботи з ВПО. За шкалою «Пошук соціальної підтримки» – 25,3±4,4 балів, це вказує на те, що волонтери часто звертаються по допомогу до інших людей. Це може бути як професійна, так і емоційна підтримка з боку колег, друзів чи родичів. Висока цінність соціальної підтримки є важливою для ефективного виконання волонтерських обов'язків і збереження емоційної стабільності. За шкалою «Уникнення проблем» – 16,1±3,7 балів, це вказує на те, що волонтери рідше використовують стратегії уникнення. Вони не схильні відкладати вирішення проблем або уникати їх, що є позитивною характеристикою у контексті ефективної роботи з ВПО. Низький рівень уникання проблем свідчить про конструктивний підхід до труднощів, коли люди прагнуть безпосередньо вирішувати проблеми, а не уникати їх. Таким чином, волонтери демонструють ефективні копінг-стратегії, що базуються на активному вирішенні проблем та використанні соціальної підтримки. Це позитивно впливає на їхню здатність справлятися з робочими викликами та стресовими ситуаціями. Вони здатні конструктивно вирішувати проблеми та труднощі, що сприяє ефективній роботі та збереженню психологічного здоров'я.

Досліджувані 2-ої групи за шкалою «Вирішення проблем» отримали 18,5±3,9 балів, тобто працівники соціальної сфери показують середній рівень використання стратегій вирішення проблем. Це може свідчити про певний баланс між активним підходом до вирішення проблем та іншими стратегіями копіngu. За шкалою «Пошук соціальної підтримки» – 22,4±5,0 балів, що вказує на значну, але дещо меншу, ніж у волонтерів, схильність до пошуку соціальної підтримки. Працівники соціальної сфери активно звертаються по допомогу та підтримку інших людей, тобто вони добре інтегровані в свої соціальні спільноти і вміють використовувати їх для подолання стресу та вирішення проблем. За шкалою «Уникнення проблем» – 19,6±4,1 балів. Показник уникнення проблем вищий, ніж у волонтерів, що може свідчити про частіше використання стратегій уникнення працівниками соціальної сфери. Це може бути реакцією на робочий стрес або інші фактори, пов'язані з їхньою професійною діяльністю. Середній рівень уникнення не є критично високим, але вказує на наявність ситуацій, коли працівники можуть відкладати вирішення проблем або уникати їх.

Отримано значущі відмінності між показниками досліджуваних груп за шкалою «Вирішення проблем» ($t=2,18$, $p\leq 0,05$ за критерієм Стьюдента). Волонтери, що працюють з ВПО, демонструють вищий рівень використання стратегій вирішення проблем. Це може бути пов'язано з більшою кількістю викликів та складних ситуацій, з якими вони стикаються у своїй роботі. Застосування копінг-стратегії вирішення проблем дозволяє їм більш ефективно справлятися зі стресом та труднощами. Працівники соціальної сфери, які не працюють з ВПО, мають значущо нижчий показник за цією шкалою, що може свідчити про те, що вони використовують інші стратегії копінгу. Їх робота може не мати того рівня інтенсивності, мінливості та несподіваності, як при взаємодії з ВПО, або вони можуть більше покладатися на соціальну підтримку та уникнення.

Таким чином, отримані результати підтверджують, що між двома групами існує статистично значуща різниця у використанні копінг-стратегій. Волонтери, що працюють з ВПО, більш схильні використовувати активні стратегії вирішення проблем у порівнянні з працівниками соціальної сфери, які не працюють з ВПО.

Для дослідження копінг-поведінки волонтерів використано методику «Діагностика копінг-поведінки в стресових ситуаціях» (С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер в адаптації Т. Крюкової), отримані результати відображено в таблиці 2.

Таблиця 2

Показники копінг-поведінки волонтерів у стресових ситуаціях (у балах)

Копінг	1 група	2 група	t	p-рівень
Проблемно-орієнтована стратегія	46,2±6,2	38,5±5,3	2,31	≤0,05
Емоційно-орієнтована стратегія	51,4±5,8	45,8±6,1	1,68	>0,05
Стратегія уникнення	50,6±7,2	55,7±5,9	1,53	>0,05

Досліджувані 1-ої групи за шкалою «Проблемно-орієнтована стратегія» отримали 46,2±6,2 балів. Цей результат вказує на середній рівень використання проблемно-орієнтованої стратегії серед волонтерів. Вони часто використовують активний підхід до вирішення проблем, намагаються змінити ситуацію або знайти конкретні рішення. Такий підхід є конструктивним і часто призводить до ефективного подолання стресових ситуацій через активне втручання та зміну обставин. За шкалою «Емоційно-орієнтована стратегія» – 51,4±5,8 балів, тобто

волонтери часто використовують емоційно-орієнтовані стратегії для подолання стресу: це можуть бути прийоми для зниження емоційного дискомфорту, такі як релаксація, самозаспокоєння або звернення до релігії. Високий рівень використання цієї стратегії свідчить про значну роль емоційної регуляції в їхньому житті, що допомагає справлятися зі стресом без прямого втручання у проблемну ситуацію. За шкалою «Стратегія уникнення» – $50,6 \pm 7,2$ балів, що вказує на часте застосування стратегій уникнення. Досліджувані волонтери схильні уникати проблемних ситуацій або відкладати їх вирішення. Це може включати відволікання уваги на інші справи або уникнення роздумів про проблему. Хоча уникнення може допомогти тимчасово знизити стрес, тривале використання цієї стратегії може призвести до накопичення нерозв'язаних проблем і підвищення рівня стресу в майбутньому. Таким чином, волонтери використовують різні стратегії копінгу для подолання стресу. Вони активно застосовують проблемно-орієнтовані, емоційно-орієнтовані стратегії та стратегії уникнення, що свідчить про гнучкість у підході до вирішення стресових ситуацій. Вищі показники за шкалами емоційно-орієнтованих стратегій та стратегій уникнення можуть вказувати на те, що вони частіше звертаються до способів зниження емоційного стресу та тимчасового уникнення проблем, аніж до активного вирішення проблем. Хоча використання емоційно-орієнтованих стратегій може бути ефективним для зниження емоційного напруження, важливо розвивати навички активного вирішення проблем для довгострокового подолання стресових ситуацій.

Досліджувані 2-ої групи за шкалою «Проблемно-орієнтована стратегія» отримали $38,5 \pm 5,3$ балів, що свідчить про відносно низький рівень використання проблемно-орієнтованої стратегії. Це може вказувати на те, що працівники соціальної сфери рідше використовують активні методи для вирішення проблем, з якими стикаються в роботі. Це може бути пов'язано з обмеженими ресурсами або з високим рівнем стресу, що ускладнює активне вирішення проблем. За шкалою «Емоційно-орієнтована стратегія» – $45,8 \pm 6,1$ балів, тобто досліджувані використовують емоційно-орієнтовані стратегії на середньому рівні. Вони намагаються знижувати емоційний стрес через різні техніки емоційної регуляції. За шкалою «Стратегія уникнення» – $55,7 \pm 5,9$ балів. Цей результат вказує на відносно часте використання стратегій уникнення серед працівників соціальної сфери. Вони зазвичай віддають перевагу уникненню проблем, можливо через відсутність ресурсів або через бажання тимчасово уникнути стресових ситуацій. Це також може свідчити про короткострокове зниження стресу, але тривале

використання цих стратегій може призвести до накопичення нерозв'язаних проблем і підвищення рівня стресу в майбутньому. Таким чином, виявлено, що працівники соціальної сфери рідше використовують активні методи вирішення проблем, що може вказувати на необхідність розвитку навичок активного вирішення проблем; емоційна регуляція використовується на середньому рівні, що може допомогти знизити емоційний стрес, але може не бути достатньо ефективною для повного вирішення стресових ситуацій. Часте використання стратегій уникнення може бути ознакою того, що працівники соціальної сфери намагаються тимчасово уникнути стресових ситуацій, що може бути неефективним у довгостроковій перспективі.

Також отримано значущі відмінності між показниками досліджуваних груп за шкалою «Проблемно-орієнтована стратегія» ($t=2,31$, $p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента). Волонтери, що працюють з ВПО, демонструють вищий рівень використання проблемно-орієнтованої стратегії. Це може бути пов'язано з більшою складністю та інтенсивністю роботи. Високий рівень вирішення проблем дозволяє їм більш ефективно справлятися зі стресом та труднощами. Волонтери частіше використовують конструктивні стратегії для вирішення проблем, що включають активне втручання та зміну обставин для покращення ситуації. Працівники соціальної сфери, які не працюють з ВПО, мають нижчий показник за цією шкалою, що може свідчити про меншу схильність до активного вирішення проблем або про інші фактори, що можуть впливати на їхній вибір стратегій копінг-поведінки.

Висновки. Дослідження особливостей долаючої поведінки волонтерів, які працюють з внутрішньо переміщеними особами, є надзвичайно важливим для забезпечення їхнього психологічного благополуччя та ефективної підтримки ВПО. Це сприяє не лише покращенню умов праці волонтерів, але й загальному підвищенню якості допомоги, що надається переміщеним особам.

Результати емпіричного дослідження підтверджують, що волонтери, які працюють з ВПО, частіше використовувати активні конструктивні стратегії долаючої поведінки. Ці результати можуть бути використані для розробки спеціалізованих програм підтримки та тренінгів для кожної категорії волонтерів та соціальних працівників. Для спільноти важливо продовжувати підтримувати волонтерів, давати їм доступ до додаткових ресурсів та психологічної підтримки, щоб зберегти високий рівень їхньої здатності до вирішення проблем.

Перспективами подальшого дослідження є аналіз довгострокових наслідків використання різних копінг-стратегій, що дозволить краще зрозуміти,

які стратегії є найбільш ефективними для збереження психологічного здоров'я та зниження стресу. Подальші дослідження також можуть включати розробку та оцінку інтервенційних програм, спрямованих на розвиток ефективних копінг-стратегій волонтерів, які допоможуть підвищити ефективність подолання стресу.

Список використаних джерел

1. Барінова О. Ю. Соціальна допомога внутрішньо переміщеним особам як складова процесу їхньої адаптації. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія, 2018. №1 (46). С. 5–9.
2. Вишнеvsька О. І. Психологічна адаптація внутрішньо переміщених осіб в умовах соціально-психологічної допомоги. *Педагогічний дискурс*. 2018. № 23. С. 107–114.
3. Внутрішні вимушені переміщення: обсяги, проблеми та способи їх вирішення. <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vnutrishni-vymusheni-peremishchennya-obsyahu-problemy-ta-sposoby-yikh>
4. Діденко Г. О., Шебанова Г. О. Копінг–поведінка у сучасних психологічних дослідженнях. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 39. С. 368–379.
5. Завгородня О., Краєва О. Психологічні проблеми осіб, вимушено переміщених внаслідок російської агресії. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. Вип. 73(3). С. 73–82.
6. Закалик Г. М., Коропатов О. М., Шувар Н. М. Волонтерська діяльність в Україні: історія, сьогодення та євроінтеграція. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. Вип. 4, Ч. 1. С. 104–110.
7. Ігумнова О. Б. Дослідження копінг-стратегій осіб у складних життєвих обставинах. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. № 1, Т. 2. С. 28–33.
8. Котух О. В. Психологічне благополуччя внутрішньо переміщеної особи: адаптація та інтеграції в нову громаду. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2023. Випуск 1. С. 56–61.
9. Коханова О. П., Паренко А. Ю. Вивчення життєстійкості внутрішньо переміщених осіб. *The 5-th International scientific and practical conference Actual trends of modern scientific research* (November 8–10, 2020). Germany, Munich: MDPC Publishing, 2020. P. 336–340.
10. Лазос Г. П., Литвиненко Л. І. Психологічна підтримка волонтерів, що працюють з постраждалими. Психологічна допомога постраждалим внаслідок

кризових травматичних подій: методичний посібник. Укл.: З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Л. Г. Царенко; за ред. З. Г. Кісарчук. Київ: ТОВ Видавництво «Логос», 2018. С. 121–144.

11. Медведєва О. В. Емпіричне дослідження особливостей соціального та психологічного благополуччя вимушених переселенців. *Габітус*. Випуск 46. 2023. С. 188–192.

12. Мьяленко В. В. Психологічні стратегії адаптації спільноти волонтерів до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі опрацювання травматичного досвіду. *Проблеми політичної психології*. 2017. Вип. 6 (20). С. 84–93.

13. Набіуліна Р. Р. Механізми психологічного захисту та опанування стресу: визначення, структура, функції, види, психотерапевтична корекція. *Електрон. наук. журнал*. 2018. №9. С. 16–34.

14. Пирог Г., Бондаренко Т. Особливості зв'язку життєстійкості з копінг-стратегіями внутрішньо переміщених осіб. *Габітус*. 2023. Випуск 56. С. 193–197.

15. Резнік О. Залученість українців до волонтерської діяльності під час повномасштабної війни. <https://dif.org.ua/article/oleksandr-reznik-zaluchenist-ukraintsiv-do-volonterskoi-diyalnosti-pid-chas-povnomasshtabnoi-viyni>

16. Фалько, Н. М., Остополець, І. Ю., Шарапова, Ю. В. Толерантність до невизначеності в контексті життєстійкості особистості. *Габітус*. Випуск 59. 2024. С. 57-61.

References

1. Barynova, O. Yu. (2018). Social assistance to internally displaced persons as a component of their adaptation process. *Scientific Journal of NPU named after M.P. Dragomanov. Series 19. Corrective Pedagogy and Special Psychology*. No.1 (46). Pp. 5–9.

2. Vyshnevskya, O. I. (2018). Psychological adaptation of internally displaced persons in the context of socio-psychological assistance. *Pedagogical Discourse*. No. 23. Pp. 107–114.

3. Internal forced displacement: volumes, problems, and solutions. <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vnutrishni-vymusheni-peremishchennya-obsyahy-problemy-ta-sposoby-yikh>

4. Didenko, H. O., & Shebanova, H. O. (2018). Coping behavior in modern psychological research. *Problems of Modern Psychology*. Issue 39. Pp. 368–379.

5. Zavgorodnya, O., & Kravets, O. (2023). Psychological problems of individuals forcibly displaced due to Russian aggression. *Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*. Issue 73(3). Pp. 73–82.

6. Zakalyk, H. M., Koropatov, O. M., & Shuvar, N. M. (2022). Volunteer activities in Ukraine: history, present, and European integration. *Southern Ukrainian Law Journal*. Issue 4, Part 1. Pp. 104–110.

7. Ihumnova, O. B. (2020). Research of coping strategies of individuals in difficult life circumstances. *Theory and Practice of Modern Psychology*. No. 1, Vol. 2. Pp. 28–33.

8. Kotukh, O. V. (2023). Psychological well-being of internally displaced persons: adaptation and integration into a new community. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*. Issue 1. Pp. 56–61.

9. Kohanova, O. P., & Parenko, A. Yu. (2020). Studying the resilience of internally displaced persons. *The 5-th International scientific and practical conference «Actual trends of modern scientific research»* (November 8–10, 2020). Germany, Munich: MDPC Publishing. Pp. 336–340.

10. Lazos, H. P., & Lytvynenko, L. I. (2018). Psychological support for volunteers working with affected individuals. Psychological assistance to victims of crisis traumatic events: a methodological guide. Compiled by: Z. H. Kisarchuk, Ya. M. Omelchenko, H. P. Lazos, L. I. Lytvynenko, L. H. Tsarenko; edited by Z. H. Kisarchuk. Kyiv: LLC Publishing House «Logos». Pp. 121–144.

11. Medvedeva, O. V. (2023). Empirical study of the social and psychological well-being of forced migrants. *Habitus*. Issue 46. Pp. 188–192.

12. Myalenko, V. V. (2017). Psychological adaptation strategies of the volunteer community to the conditions and consequences of military conflict while processing traumatic experience. *Problems of Political Psychology*. Issue 6 (20). Pp. 84–93.

13. Nabiulina, R. R. (2018). Mechanisms of psychological defense and coping with stress: definition, structure, functions, types, psychotherapeutic correction. *Electronic Scientific Journal*. No.9. Pp. 16–34.

14. Pyroh, H., & Bondarenko, T. (2023). Features of the connection between resilience and coping strategies of internally displaced persons. *Habitus*. Issue 56. Pp. 193–197.

15. Reznik, O. Involvement of Ukrainians in volunteer activities during the full-scale war. <https://dif.org.ua/article/oleksandr-reznik-zaluchenist-ukraintsiv-dovolonterskoi-diyalnosti-pid-chas-povnomasshtabnoi-viyni>

16. Falko, N. M., Ostopolets, I. Yu., Sharapova, Yu. V. (2024) Tolerance to uncertainty is in the context of personality vitality. *Habitus*. Issue 59. Pp. 57-61.

COPING BEHAVIOR FEATURES OF VOLUNTEERS WORKING WITH INTERNALLY DISPLACED PERSONS

This article presents the results of a theoretical analysis and empirical study on the coping behavior of volunteers working with internally displaced persons (IDPs) in Ukraine. In the current socio-economic and political conditions prevailing in the country, the issue of IDPs is becoming increasingly relevant. Volunteers working with this category of the population face numerous challenges that require high levels of stress resilience, adaptability, and effective stress-coping strategies.

Purpose. The aim of the study is to identify the coping behavior features of volunteers working with IDPs in Ukraine.

Scientific novelty. For the first time, the article provides a detailed examination of the coping strategies of volunteers working with IDPs in the context of contemporary social and economic changes caused by the war in Ukraine. The study found that volunteers working with IDPs are more likely to use active problem-solving strategies compared to social workers who do not work with IDPs. This may be due to the greater number of challenges and complex situations they encounter in their work.

Conclusions. The results of the study confirm that volunteers working with IDPs are more inclined to use active, constructive coping strategies. This positively affects their ability to handle stressful situations. The findings can be used to develop specialized support programs and training for volunteers. Further research may include the analysis of the long-term consequences of using different coping strategies, which will help to better understand which strategies are most effective for maintaining psychological health and reducing stress.

Key words: *volunteers, internally displaced persons, coping behavior, coping strategies, stress resilience, psychological support.*

Остополець Ірина Юріївна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя;

Варіна Ганна Борисівна – магістр психології, старший викладач кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Осовська Марина Олегівна – здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня 053 Психологія, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя.

Тьор Л.В. (ORCID 0009-0009-8627-4152)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ КОГНІТИВНОГО СТИЛЮ НА ПІЗНАВАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

У статті розкрито результати теоретичного аналізу і емпіричного дослідження проблеми взаємодії когнітивно-стильових особливостей та пізнавальної діяльності осіб юнацького віку. Визначено, що різні поєднання параметрів когнітивного стилю по-різному асоціюються з успіхом або невдачею в умовах пізнавальної діяльності, зокрема під час розуміння тексту. Тільки ті поєднання, в яких чітко виражені глобальність-специфічність, аналітичність-синтетичність та імпульсивність-рефлексивність, пов'язані з успішним розумінням текстової інформації.

Когнітивно-стильові особливості мають важливий вплив на пізнавальну діяльність осіб юнацького віку, що підтверджено експериментальними даними, результатами кореляційного, дисперсійного аналізу. Найбільш продуктивними та успішними в процесі розуміння інформації за показниками повнота, глибина, виявили досліджувані з специфічним, аналітичним, рефлексивним когнітивними стилями.

В процесі аналізу інформації, досліджувані спирались на схожі елементи образної, емоційної, знакової сфер. Водночас, виявлено, різницю у оперуванні смисловими одиницями. У індивідів з специфічним когнітивним стилем смислові одиниці більш диференційовані, узагальнюються за знаковим компонентом, в той час, як емоційний та образний відходять на другий план. У досліджуваних з глобальним когнітивним стилем смислові одиниці синтезовані, узагальнюються за образним та емоційним компонентами.

В процесі розуміння інформації, виявлено зв'язок між когнітивним стилем та рівнем розуміння смислу різних шарів тексту. Досліджувані з специфічним, аналітичним, рефлексивним когнітивними стилями мають універсальні схеми, чітко пов'язують події тексту, виявляють цілісне сприйняття, глибину розуміння тексту. Індивіди з глобальним, синтетичним, імпульсивним когнітивними стилями фрагментарно сприймають текст, чітко

виявляють зв'язок між подіями, але важко сприймають високі рівні смислової організації тексту, частіше роблять помилкові висновки.

У дослідженні виявлено зв'язок між когнітивно-стильовими особливостями та стилем кодування інформації. Словесно-мовленнєвий стиль кодування інформації пов'язується із глобальністю-специфічністю, аналітичністю-синтетичністю, а візуальний стиль кодування інформації – з імпульсивністю-рефлексивністю.

Ключові слова: когнітивний стиль, когнітивно-стильові особливості особистості, пізнавальна діяльність, юнацький вік.

Постановка проблеми. Особистість – це система соціально-психологічних характеристик людини, що ґрунтується на генетично-природних схильностях, формується індивідуально і виявляється в різних видах діяльності та соціальних відносинах, і складається з психологічної, соціальної та культурної підсистем. Психологічні підсистеми особистості відрізняються своїми внутрішніми структурами і процесами. Соціальна підсистема характеризується статусно-рольовими характеристиками особистості та особливостями її взаємодії із суспільством. Культурна підсистема пов'язана зі змістом особистості, що складається зі значущих цінностей, норм і символів.

Однією з фундаментальних характеристик особистості є її когнітивний стиль. Психологічна природа та специфіка когнітивного стилю особистості, що опосередковує когнітивні та ціннісні фільтри, скрипти та моделі, за допомогою яких відбувається добір, опрацювання та представлення інформації, залежить від соціокультурних умов, у яких розвивається та формується особистість.

Сучасні суспільства визначаються низкою соціокультурних особливостей, які впливають на формування особистості та її життя. Руйнування сформованих зв'язків у сучасних спільнотах призводить до організації егоцентричних особистостей, які залучаються до життя суспільства тільки для роботи та відпочинку. Культура сучасного суспільства також зазнає впливу економічних засад і поступається місцем власним пріоритетам – економіці.

Тому головною особливістю сучасного суспільства є поширення масової культури, яка визначається фрагментацією та втілює фрагментацію в соціальному та життєвому просторі індивіда. Унаслідок цього великого значення набуває питання про об'єктивне пізнання особистості, зокрема, питання про його організацію та формування на етапах становлення. Тому теоретичне

обґрунтування розв'язання цієї проблеми, виокремлене в попередньому розділі, потребувало оригінального експериментального дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття когнітивного стилю активно досліджується в рамках психології, педагогіки та когнітивної науки. Деякі з найбільш значущих авторів, які вивчали когнітивний стиль в Україні: Л.І. Романовська [4], авторка багатьох робіт, пов'язаних із когнітивними стилями в освітньому середовищі. Її дослідження фокусуються на когнітивних стилях студентів та їхньому впливі на навчальний процес, розуміння тексту; Т. М. Титаренко, Т.О. Ларіна [5] їх роботи зосереджені на вивченні когнітивних стилів у контексті соціальної психології та культурних чинників. Вона досліджує, як культурні та соціальні контексти впливають на формування когнітивних стилів; А.А. Палій [3] - займається дослідженням когнітивних стилів у рамках диференційної психології, акцентуючи увагу на індивідуальних відмінностях.

За результатами досліджень вітчизняних науковців визначаються такі провідні аспекти проявів та впливів когнітивного стилю. Культурний вплив: українські дослідники підкреслюють вплив культурних і соціальних чинників на формування когнітивних стилів. Зокрема, роботи Т.І. Титаренко показують, що когнітивні стилі можуть варіюватися залежно від культурного контексту, в якому людина виховується і навчається. Вплив на навчання: дослідження Н.М. Заболотної, В.І. Омелянської [2] демонструють, що розуміння когнітивних стилів студентів може суттєво покращити методи викладання, адаптуючи їх до індивідуальних особливостей учнів. Це дає змогу підвищувати ефективність навчання та покращувати академічну успішність. Психологічна діагностика: С.П. Дерев'янку, Л.І. Романовська [1, 4] акцентують увагу на тому, що знання когнітивного стилю є важливим інструментом у психологічній діагностиці та може використовуватися для розроблення персоналізованих стратегій навчання та психотерапії.

Мета статті – розкрити результати теоретичного аналізу і емпіричного дослідження проблеми взаємодії когнітивно-стильових особливостей та пізнавальної діяльності осію юнацького віку.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Під когнітивним стилем розуміється спосіб опрацювання смислової інформації, а також специфіка вираження когнітивно-стилістичних особливостей особистості в процесі навчання. Когнітивна схема - структура перетворення семантичної інформації в процесі навчання. Етапи пізнання - розвиток кожного компонента

когнітивного стилю в процесі навчання. Етапи пізнання є процесуальними компонентами розвитку когнітивних стилів у процесі навчання.

Незважаючи на те, що проблема пізнання і когнітивних стилів є актуальною для сучасної психології, теоретичний аналіз літератури показує, що горизонт перспективних напрямів, які стосуються саме цієї проблеми, величезний і невивчений.

Розв'язання завдань і гіпотез, поставлених у теоретичній частині дослідження, можливе за допомогою психологічних експериментів. Ми пропонуємо такий дизайн психологічних експериментів

Підбір психодіагностичної методики, що відповідає цілям і завданням дослідження; діагностика особистісних особливостей і визначення специфіки та структури когнітивного стилю осіб юнацького віку (учнів старших класів, студентів першого курсу); кількісне та якісне опрацювання емпіричних даних; структурування показників когнітивного стилю особистості.

Другий етап (основний) передбачає аналіз поточної ситуації, визначення структури когнітивного стилю молодшої особистості, математичне опрацювання емпіричних даних, конструювання найважливіших характеристик когнітивного стилю особистості.

Третій етап – формувальний, на якому визначається специфіка розробленого програмно-цільового проекту з формування когнітивного стилю особистості. Формування когнітивного стилю особистості розглядається як система інтегративних психологічних технологій, інноваційних методів, форм і способів реалізації інтегративних психологічних знань на етапах становлення та формування особистості, що ґрунтуються на аналізі показників, критеріїв і рівнів психічного розвитку особистості.

Основними умовами ефективною реалізації психологічного супроводу формування когнітивного стилю особистості юнацького віку є: орієнтація на особистісно та соціально значущі цінності особистості юнака як основу формування; комплексний пріоритет і стимулювання комплексу особистісних, навчальних і соціальних якостей, що визначають когнітивний стиль особистості; забезпечення зовнішніх і внутрішніх умов для саморозвитку особистості юнацького віку.

Вибірку склали 205 респондентів різної статі (учні шкіл старших класів (103 особи), студенти перших курсів (102 особи)).

В програму дослідження другого етапу емпіричного дослідження увійшли психодіагностичні методики:

1. Методика «Опитувальний батьківського ставлення» (Parent-Child Relationship Inventory, PCRI);
2. Методика «Карта соціального оточення» (Social Network Map)
3. Опитувальник «Культурні цінності» (Cultural Value Scale)
4. Методика «Інтеркультурна чутливість» (Intercultural Sensitivity Scale, ISS)
5. Опитувальник гендерних ролей (Bem Sex-Role Inventory, BSRI)
6. Опитувальник «Соціальні стереотипи» (Stereotype Content Model)
7. Опитувальник міжособистісних відносин (Interpersonal Reactivity Index, IRI)
8. Методика «Групове рішення проблем» (Group Problem Solving Inventory, GPSI)
9. Шкала сприйняття соціальної підтримки (Multidimensional Scale of Perceived Social Support, MSPSS)
10. Шкала емоційної регуляції (Emotion Regulation Questionnaire, ERQ)
11. Методика «Шкала самоефективності» (General Self-Efficacy Scale, GSES),
12. Опитувальник «Цільове орієнтування» (Achievement Goal Questionnaire, AGQ).

Аналіз результатів дослідження показав, що 60 % досліджуваних не можуть зрозуміти сенс фрагмента речення, якщо для його розуміння потрібно вивчити нове значення.

Досліджувані з глобальним або інтегрованим когнітивним стилем не можуть зрозуміти сенс і знайти зв'язок між ідеями, що закладені персоналізувалися в ідеях усього тексту і залишилися незрозумілими. Відповіді на запитання досліджуваних, віднесених до цієї групи, показують, що для неї складно засвоювати нові значення виразів, що призводить до нездатності зрозуміти основний зміст тексту, але водночас вони легко розуміють зміст на нижчому рівні розуміння.

Однак досліджувані з особливим когнітивним стилем аналітика більш детально розуміли зазначені нами фрагменти. Попри те, що вони витратили більшу частину часу, їм удалося осмислити закладену в них ідею. Рефлексивна група правильно пов'язала й об'єднала елементи тексту, тоді як імпульсивна група в підсумку визнала їх недоречними.

У цьому відношенні аналітичні досліджувані виявилися здатними зв'язати і з'єднати елементи тексту, тоді як синтетичні виявилися нездатними зробити це.

Те саме можна сказати і про продуктивність когнітивних стилів. Найпродуктивніші, конкретні, аналітичні, рефлексивні та швидкі/точні досліджувані (25%) демонструють здатність виокремлювати суттєві та несуттєві ознаки й фіксувати поняття навіть у найскладніших для аналізу текстах. Натомість глобальні, всеосяжні, імпульсивні та повільні/точні досліджувані (40%) схильні коливатися між двома крайнощами і вводяться в оману несуттєвими ознаками.

Оскільки в процесі семантичного розпізнавання тексту змінюється структура смислу, змінюються співвідношення і порівняння елементів тексту, результати дослідження свідчать, що рефлексивні досліджувані першочергово з'єднують і зіставляють схеми й ідеї, встановлюючи семантичні зв'язки та даючи змогу зробити об'єктивні висновки.

Однак досліджувані з глобальним когнітивним стилем не володіють достатньо універсальною схемою і тому не можуть встановити смислові зв'язки між елементами тексту, пред'явленого під час експерименту, і їхнє сприйняття втрачає цілісність, що призводить до помилкових висновків.

Проблема розуміння – одна з найбільш дискутованих у сучасній психології. Це і розуміння смислу і значення символів, і загальнотеоретичні проблеми інтерпретації тексту, і взаєморозуміння людей, і саморозуміння.

Розв'язання проблем розуміння пов'язане зі співвідношенням індивідуальних способів опрацювання семантичної інформації, що призводить до формування індивідуальних схем розуміння, які проявляються в когнітивних стилях і стратегіях розуміння.

Результати досліджень показують, що лише 18% учнів володіють навичками розуміння тексту в повному обсязі, а 15% - ні. Результати досліджень процесу розуміння тексту також вказують на специфіку когнітивних стилів та особливості їхнього прояву.

Полезалежність - полезалежність проявилася як здатність виокремлювати змістовно-смисловий гештальт із текстового тла. Зокрема, ця здатність простежувалася як здатність виокремлювати в інформаційному полі зв'язні, повні й логічно безперервні ряди. Однак ця здатність лише вказувала на відсутність/наявність у особистості такої когнітивної здатності. Її яскравий прояв порівняно з іншими особливостями мислення вказував на домінування даного когнітивного стилю. Загалом цю здатність продемонстрували 64 % респондентів. З них 42 % – студенти і 22 % – учні старших класів. Однак тільки 14 % респондентів володіли цією когнітивною рисою, що дало підставу стверджувати

про наявність у них цього когнітивного стилю. Водночас у осіб із цим когнітивним стилем спостерігалася поляризація. Так, із 14 % досліджуваних 5 % показали полезалежність і 9 % – полenezалежні. У процесі читання тексту всі полезалежні індивіди висловили думку, що зрозуміли текст, але жоден із них не показав достатньої глибини розуміння. Полenezалежні ж відзначили «суперечливий» характер тексту, конфлікт між легкими мотивами і загальним змістом, і на цій підставі вважали текст «незрозумілим».

Імпульсивність-рефлексивність проявляється як здатність заглиблюватися в основу текстового діалогу, особистісно сприймати його зміст і робити певні висновки особистого або тематичного характеру. Ця когнітивно-стилістична риса проявилася у 72 % досліджуваних. З них 54 % – студенти і 18 % – учні старших класів. Домінування когнітивного стилю спостерігалось у 48 % студентів. З них 41 % проявили імпульсивність і 7 % – рефлексивність. Балансу протилежної риси не спостерігалось. Усі «імпульсивні» досліджувані вважали текст зрозумілим, активно інтерпретували його й вибудовували альтернативну сюжетну лінію, але не могли відокремити суть змісту від загального сюжету. «Рефлексивні» досліджувані повністю втратили з поля зору контекст задуму. Вони надавали своїм інтерпретаціям інтроспективного характеру або розглядали суть тексту в соціально-моральних термінах.

Глобалізаційність-специфічність пов'язана з тенденцією сприймати інформацію як виняткову або загальну, здатністю типізувати інформацію, порівнювати її з чимось схожим, виключати її з інформаційного поля або приймати як «унікальну», цілковито ігноруючи її оточення. Важливо зазначити, що лише 12 % досліджуваних змогли працювати з мисленням, орієнтованим на глобалізацію. З них 9 % вказали, що вони є домінуючими, що є надзвичайно високим показником. Низька загальна частка та висока частка домінуючого мислення свідчать про те, що ця здатність 1) є надзвичайно унікальною, 2) не реалізується в онтогенезі та 3) саме її існування свідчить про її епістемологічну необхідність у процесі розвитку. З 12 % досліджуваних 7 % були студентами, 5 % – учнями. Водночас із 9% досліджуваних із цим когнітивним стилем 6% - студенти і 3% – учні. Також важливо зазначити, що всі учні старших класів демонструють глобалізацію, а студенти – специфічність.

Складність-простота проявилася як спроба зробити тексти спільними або розвинути їх як різноманітні тексти. Те, як виявлялася ця операція, багато в чому залежало від мотивації розпізнавання тексту. Ця операція повністю домінувала в момент першого прочитання тексту. Інформація сприймалася як «несерйозна»

або радше «цікава». Однак у міру «заглиблення» в текст такий спосіб розуміння демонстрували тільки 5 % студентів, 3 % учнів старших класів, що свідчить про домінування цього когнітивного стилю. Ситуативний зсув від «простоти» до «складності» пізнання наводить на думку, що досліджувані не розуміли речень і відчували, що не можуть їх осмислити. Варто зазначити, що в цих учнів також був нижчий розвиток інших когнітивних функцій. Це дає підставу розглядати наявність комплексно-простих когнітивних стилів як характеристику низького загального розвитку мислення.

Аналітико-синтетичний – тенденція до деталізації змісту, акцентування уваги на окремих елементах інформації або спроб виразити текст у термінах низки структурних елементів. Загалом переважало афективне та естетичне сприйняття тексту. Частка учнів із цими когнітивними характеристиками була дуже високою (81 %), і всі вони вважали тексти «зрозумілими». Однак лише 12 % показали домінування цих когнітивних функцій. Однак жоден із них не зміг зрозуміти текст. Примітно, що 10 % були аналітичними, 2 % – синтетичними; 12 % студентів, з них 5% – аналітичні, 7% – синтетичні. Розподіл цього показника свідчить: 1) про ранній розвиток аналітико-синтетичної функції в мисленні; 2) про просування цього процесу в розвитку; 3) аналітико-синтетична функція в процесі розуміння тексту є допоміжною і складає основу для інших розумових операцій; 4) аналітико-синтетична функція не обслуговує процес розуміння в ізоляції.

Конкретність - абстрактність, що виявляється у вигляді буквального або небуквального розпізнавання змісту. Важливо відрізнити ці когнітивні функції від пов'язаної з ними глобальності-специфічності. У процесі розуміння тексту остання застосовувалася до тексту в цілому, а конкретність-абстрактність – до елементів змісту. Ці функції були виявлені у 68% студентів, визначена у 12% учнів. Зазначена функція була дуже збалансованою, лише 4% продемонстрували крайні уявлення (в учнів шкіл). Поряд із функцією аналізу та синтезу, функція конкретизації та абстрагування також досить добре розвинена і виступає як допоміжна в поєднанні з іншими, сприяючи процесу розуміння.

- Ми аналізували тексти відповідно до принципів процесу розуміння:
- розгорнутий мовленнєвий потік розбивається на смислові одиниці;
 - узагальнення загальної структури і виявлення сенсу;
 - семантична компресія і створення семантичних ядер.

Порівнюючи результати «студентів» і «учнів», ми виявили, що обидві групи характеризуються опорою на схожі елементи в метафоричній, емоційній і

символічній сферах. Іншими словами, при узагальненні відбувається перехід від конкретного до загального. Це відбувається в усіх сферах – символічній, метафоричній та емоційній. Ступінь компетенції – це кількість символів, образів та емоцій, що охоплюються одиницею в її різних взаємозв'язках і взаємозалежностях. Однак семантичні одиниці індивіда з глобальним когнітивним стилем та індивіда з конкретним когнітивним стилем не збігаються. Понад те, семантичні одиниці мають динамічну цілісність і мають структуру, що змінюється залежно від змін характеристик когнітивного стилю, спеціалізованих орієнтацій і текстів. Так, у людей із певним когнітивним стилем семантичні одиниці є більш диференційованими й узагальненими за рахунок символічного компонента, тоді як афективний і метафоричний компоненти відходять на другий план. І навпаки, досліджувані з глобальним когнітивним стилем показують інші результати, семантичні одиниці більш інтегровані та узагальнені образним та афективним компонентами.

Таким чином, порівняння результатів індивідів із глобальністю-специфічністю показує, перша група вважає, що власні дії призводять до результату, позитивного чи негативного. Загалом індивіди з глобальним когнітивним стилем оцінюють власні дії як нейтральні або позитивні, а негативні дії спричинюються дією соціуму або інших індивідів. Крім того, поєднання високого рівня узагальнення і високої компетентності в царині семантичних одиниць характеризує гарне розуміння обговорюваної проблеми цією групою досліджуваних. Досліджувані з певним когнітивним стилем, найімовірніше, звертаються до зовнішніх обставин, як провідних. У них високий рівень узагальнення і середній ступінь ємності семантичних одиниць, тобто висока здатність до навчання, але слабке опрацювання релевантності та фактичного змісту. Загалом їхнє розуміння обговорюваного питання перебуває на середньому рівні. Загалом, студенти схильні поєднувати високий рівень узагальнення із середньою здатністю до семантичних одиниць. З іншого боку, учні мають високий рівень узагальнення та низький ступінь компетентності. Загалом їхній рівень засвоєння та розуміння текстів також середній. Іншими словами, рівень засвоєння та розуміння текстів не залежить від професійної орієнтації, хоча існують деякі особливості у сприйнятті текстів різними групами досліджуваних.

Порівняння результатів, отриманих за показником «аналітичний-синтетичний», показує, що глобальні когнітивні стилі ближчі до синтетичних, а специфічні когнітивні стилі – до аналітичних.

Водночас цікавими виявилися й емпіричні дані за показником «імпульсивність-рефлексивність». Іншими словами, імпульсивні особи демонструють середній рівень узагальнення і набагато менш здатні до семантичних одиниць. І навпаки, рефлексивні особи та з особливим когнітивним стилем демонструють високий рівень узагальнення та високу семантичну компетентність. Повільні/неточні відповіді демонструють дуже низький рівень узагальнення і дуже низьку компетентність у сфері семантичних одиниць, тобто недостатнє усвідомлення і розуміння тексту. Швидкі/точні відповіді, на відміну від попередніх, демонструють досить високий рівень узагальнення та високу компетентність у сфері семантичних одиниць.

Вербальний і мовленнєвий стилі кодування інформації частіше трапляються у учнів старших класів. Візуальний стиль кодування інформації характерний для учнів шкіл. Сенсорно-емоційний стиль переважає у ліцеїстів, де переважає емоційний компонент.

Вивчаючи взаємозв'язок між характеристиками когнітивного стилю та стилями кодування інформації, виокремлено певні групи. А саме, вербально-лінгвістичний стиль кодування інформації поєднується з аналітико-синтетичним, а візуальний – з імпульсивно-рефлексивним. Результати цього дослідження виявили зв'язок між вербально-лінгвістичним стилем кодування інформації та специфікою глобальності.

Проблема розуміння є однією з найбільш спірних у сучасній психології. Це і розуміння смислу та значення символів, і загальнотеоретичні питання інтерпретації тексту, і взаєморозуміння людей, і саморозуміння. Розв'язання проблем розуміння пов'язане зі співвідношенням індивідуальних способів опрацювання семантичної інформації, що призводить до формування індивідуальних схем розуміння, які проявляються в когнітивних стилях і стратегіях розуміння.

У психології проблема розуміння – це проблема механізмів розуміння, взаємодії різних компонентів, що втілюються в результатах розуміння і впливають на стратегії та схеми розуміння.

Розуміння тексту – це процес встановлення смислових зв'язків між його елементами, що досягається за допомогою схем та уявлень, наявних у суб'єкта дослідження.

Когнітивний стиль є важливим елементом у розумінні смислу тексту. Залежно від свого когнітивного стилю більшість досліджуваних мають різний рівень розуміння смислу інших пластів тексту.

Рефлексивні досліджувані володіють більш універсальною схемою і тому чіткіше пов'язують текстові події одна з одною, демонструючи цілісне усвідомлення і більшу глибину розуміння тексту.

Імпульсивні досліджувані здебільшого сприймають тексти фрагментарно, не бачать зв'язку між подіями і краще розпізнають смислові утворення нижчого рівня. Труднощі засвоєння нових смислів у процесі читання впливають на побудову хибних висновків і утруднення розуміння смислових конструкцій тексту вищого рівня.

Отже, проведене дослідження підтверджує припущення про те, що когнітивний стиль особистості впливає на її сприйняття тексту, глибину та повноту його сприйняття, розуміння та відтворення. Найпродуктивнішими виявилися глобальний когнітивний стиль, аналітичний, рефлексивний (швидкий/точний), синтетичний.

Висновки. Когнітивно-стильові особливості мають важливий вплив на пізнавальну діяльність осіб юнацького віку, що підтверджено експериментальними даними, результатами кореляційного, дисперсійного аналізу. Найбільш продуктивними та успішними в процесі розуміння інформації за показниками повнота, глибина, виявили досліджувані з специфічним, аналітичним, рефлексивним когнітивними стилями.

В процесі аналізу інформації, досліджувані спирались на схожі елементи образної, емоційної, знакової сфер. Водночас, виявлено, різницю у оперуванні смисловими одиницями. У індивідів з специфічним когнітивним стилем смислові одиниці більш диференційовані, узагальнюються за знаковим компонентом, в той час, як емоційний та образний відходять на другій план. У досліджуваних з глобальним когнітивним стилем смислові одиниці синтезовані, узагальнюються за образним та емоційним компонентами.

В процесі розуміння інформації, виявлено зв'язок між когнітивним стилем та рівнем розуміння смислу різних шарів тексту. Досліджувані з специфічним, аналітичним, рефлексивним когнітивними стилями мають універсальні схеми, чітко пов'язують події тексту, виявляють цілісне сприйняття, глибину розуміння тексту. Індивіди з глобальним, синтетичним, імпульсивним когнітивними стилями фрагментарно сприймають текст, чітко виявляють зв'язок між подіями, але важко сприймають високі рівні смислової організації тексту, частіше роблять помилкові висновки.

У дослідженні виявлено зв'язок між когнітивно-стильовими особливостями та стилем кодування інформації. Словесно-мовленнєвий стиль

кодування інформації пов'язується із глобальністю-специфічністю, аналітичністю-синтетичністю, а візуальний стиль кодування інформації – з імпульсивністю-рефлексивністю.

Література

1. Дерев'яно С. П. Когнітивна психологія: Навчально-методичні рекомендації. Чернівці : НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2021. 80 с.
2. Заболотна Н.М., Омелянська В.І. Когнітивні стилі, творчі здібності та життєстійкість в структурі індивідуальності людини. Габітус. Вип. 46. 2023. С. 134-138.
3. Палій А.А. Диференціальна психологія [Текст]: навч. посіб. К.: Академвидав, 2010. 429 с
4. Романовська Л.І. Деякі аспекти проблеми вивчення когнітивних стилів Збірник наукових праць. Технологічний університет Поділля, гуманітарно-педагогічний факультет. За результатами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Підготовка соціального працівника: надбання, проблеми, перспективи». Хмельницький, 2003. С. 180-181.
5. Титаренко Т.М., Ларіна Т.О. Диференціальна психологія: Курс лекцій. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. 954 с.

References

1. Derevianko S. P. Kohnityvna psykhohohiia: Navchalno-metodychni rekomendatsii. Chernihiv : NUChK imeni T. H. Shevchenka, 2021. 80 s.
2. Zabolotna N.M., Omelianska V.I. Kohnityvni styli, tvorchi zdbnosti ta zhytstiiikist v strukturi indyvidualnosti liudyny. Habitus. Vyp. 46. 2023. S. 134-138.
3. Palii A.A. Dyferentsialna psykhohohiia [Tekst]: navch. posib. K.: Akademvydav, 2010. 429 s
4. Romanovska L.I. Deiaki aspekty problemy vyvchennia kohnityvnykh styliv Zbirnyk naukovykh prats. Tekhnolohichniy universytet Podillia, humanitarno-pedahohichniy fakultet. Za rezultatamy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Pidhotovka sotsialnoho pratsivnyka: nadbannia, problemy, perspektyvy». Khmelnytskyi, 2003. S. 180-181.
5. Tytarenko T.M., Larina T.O. Dyferentsialna psykhohohiia: Kurs leksii. Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasyliya Stefanyka, 2010. 954 s.

Tor L.V.

Psychological features of the influence of cognitive style on the cognitive activity of adolescent personality

The article reveals the results of the theoretical analysis and empirical research of the problem of the interaction of cognitive-stylistic features and the cognitive activity of the axis of youth. It was determined that different combinations of cognitive style parameters are differently associated with success or failure in the conditions of cognitive activity, in particular, during text comprehension. Only those combinations in which globality-specificity, analyticity-syntheticity, and impulsivity-reflexivity are clearly expressed are associated with successful understanding of textual information.

Cognitive and stylistic features have an important influence on the cognitive activity of youth, which is confirmed by experimental data, results of correlation and dispersion analysis. The most productive and successful in the process of understanding information according to indicators of completeness and depth were found to be researched with specific, analytical, reflective cognitive styles.

In the process of information analysis, the researched relied on similar elements of the figurative, emotional, symbolic spheres. At the same time, a difference in the operation of semantic units was revealed. In individuals with a specific cognitive style, the semantic units are more differentiated, they are generalized according to the symbolic component, while the emotional and figurative ones recede into the background. In subjects with a global cognitive style, semantic units are synthesized, generalized by figurative and emotional components.

In the process of understanding information, a connection between cognitive style and the level of understanding the meaning of different layers of the text was revealed. Researched with specific, analytical, reflective cognitive styles have universal schemes, clearly connect the events of the text, reveal a holistic perception, depth of understanding of the text. Individuals with global, synthetic, impulsive cognitive styles perceive the text fragmentarily, clearly identify the connection between events, but have difficulty perceiving high levels of the semantic organization of the text, more often draw false conclusions.

The study revealed a connection between cognitive-stylistic features and the style of information encoding. The verbal-speech style of information encoding is associated with globality-specificity, analytical-syntheticity, and the visual information encoding style is associated with impulsivity-reflexivity.

Key words: *cognitive style, cognitive-stylistic features of personality, cognitive activity, youth.*

Тьор Лариса Вікторівна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

*Гейко Є.В. (ORCID 0000-0002-2386-9679),
Завацька Н.Є. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Смирнова О.О. (ORCID 0000-0003-2436-5090),
Френкель С. (ORCID 0000-0003-2549-8047),
Каламайко Д.Ю. (ORCID 0000-0002-3012-4640)*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ КОГНІТИВНОГО СТИЛЮ У СТРУКТУРІ ЦІЛІСНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Теоретичний аналіз та емпіричне вирішення проблеми взаємодії когнітивно-стильових особливостей й полісистемної цілісності особистості висвітлюються в статті. Акцентується увага на специфіці вивчення когнітивного стилю в історії зарубіжної та вітчизняної психологічної науки. Розглядаються найважливіші аспекти вивчення питання когнітивно-стильових характеристик та їх поєднання у структурі особистості. Нами робиться акцент власне на поєднанні когнітивно-стильових особливостей та полісистемної цілісності особистості. Встановлено статистично-значущий зв'язок між такими змінними: «полісистемна цілісність особистості» та «психологічні характеристики» й «когнітивний стиль» зазначається, що існує взаємозв'язок між когнітивно-особистісними властивостями та полістемною цілісністю особистості. Когнітивний стиль слід розглядати в рамках когнітивної системи, що створює основу для індивідуальності, визначає, як поєднуються когнітивні здібності та емоційні якості людини, як опрацьовується інформація та проявляється в її поведінці. Полісистемна цілісність особистості передбачає правильний взаємозв'язок, внутрішні кореляції та відповідності, а також ієрархію компонентів і елементів системи. Цілісність пов'язана з наявністю ієрархічної структури. Загальною ознакою цілісності є наявність ієрархічної структури. Кожен елемент цілісності має свою власну структуру. Організація повноти – це узгодженість структурного утворення кожної частини в загальній структурі. На полісистемну цілісність особистості вказують базові та багато додаткових компонентів. Можна відзначити зміщення акценту з егоцентризму на професійні інтереси, планування майбутнього, прагнення до визнання і поваги. Це побудова внутрішніх

стандартів, творче самовираження, реалізація своїх здібностей і вміння жити «тут і зараз», тобто переживати теперішній момент життя у всій його повноті. Тому вважають, що цей елемент справляє самоорганізаційний вплив на формування та розвиток цілісності особистості.

Ключові слова: *когнітивний стиль, пізнавальна діяльність, когнітивно-стильові характеристики, полісистемна цілісність особистості, цілісність особистості.*

Постановка проблеми. Виходячи із закономірних особливостей розвитку наукового знання від диференціації до інтеграції, наукове знання виникає з первинною цілісністю на початковому етапі і починає розпадатися на окремі цілісності на етапі гуманітарної парадигми. Таким чином, відбувається розвиток, формування та формалізація наукового знання про цілісність особистості. Тому необхідно концептуалізувати феномен цілісності особистості в єдину організовану систему. У центрі уваги опиняється низка окремих та ізольованих цілісно-систем, які об'єднуються, інтегруються та самоорганізуються в єдину систему. Структурний, багатовимірний та ієрархічний характер цілісності однієї особистості становить важливе положення аналізу цілісності особистості як системи, яку можна вивчати і формувати. Якщо розглядати поняття цілісності особистості з цього погляду, то особистість і світ є одночасно і компонентами, і самостійними системами. Компоненти особистості мають біохімічні, фізіологічні та фізичні властивості. Компоненти світу мають той самий зміст, але при появі іншої особистості, при появі предмета або речі як світу додаються фізичні, механічні та інші властивості. Таким чином, повнота ділиться, а її компоненти дискретні.

Таким чином, цілісний світ організовується в полісистеми через взаємодію індивідів з їхнім світом, причому у двох позиціях: як самостійні системи і як підсистеми одна одної. Іншими словами, цілісний світ слідує принципу дуалізму якісної визначеності.

Полісистемна взаємодія індивідів зі світом розподіляється за різними компонентами. Взаємодія локалізована в полі особистісного компонента і полі компонента світу. Розташування (система чи підсистема), локалізація (у компонентах особистості та світу) і взаємодія (з урахуванням розташування та локалізації) – важливі параметри цілісного світу. Вони забезпечують різноманітність, різні порядки та відносність. Тому, когнітивний стиль можна визначити як операціональні характеристики засобів реалізації індивідуальних

мотивів і основу поведінкового самовираження. Зазначимо, що у широкому розумінні когнітивний стиль – це спосіб опрацювання інформації, такий як отримання, зберігання та використання інформації.

Отже, **мета статті** постає у висвітленні соціально-психологічної специфіки проявів когнітивного стилю у структурі цілісності особистості.

Аналіз актуальних наукових досліджень та публікацій. Визначення та вивчення поняття «когнітивний стиль» має свою історію. Вона розпочалася у 20-х роках минулого століття і відтоді пов'язана з працями Д. Бравермана, Р. Гарднера, Г. Віткіна та інших [9]. Згадаємо, що термін «когнітивний стиль» був запропонований Р. Гарднером [10]. Ідея когнітивного стилю як стійкої індивідуальної характеристики засобів взаємодії людини з інформаційними полями належить Г. Віткіну [14]. Здатність протистояти впливу фонових ознак при виборі фігури він також називав полезалежністю, і навпаки, контекстуальну залученість і полезалежність.

До змісту концепції когнітивного стилю входить так звана німецька концепція типології особистості, тобто концепція «життєвого стилю».

Включає поняття «життєвий стиль» і уявлення прихильників психоаналітичної школи про інтерпретацію суб'єктом невизначених стимулів.

Д. Браверман [9] розглядає профіль розумових здібностей як когнітивний стиль. Д. Ворделл і Дж. Ройс [15] визначають когнітивний стиль як стабільну характеристику вищого порядку, яка постійно впливає на те, як протікають когнітивні та емоційні процеси індивіда. Тобто, вираженість когнітивного стилю змінюється впродовж онтогенезу людини, але індекс цього змінюється у кожного індивіда. Коли цей індекс порівнюється з рівнем вікової групи, він залишається постійним для кожного індивіда.

Когнітивний стиль у психології є сполучною ланкою між мисленням і особистістю та відображає ступінь диференціації між мисленням і особистістю, об'єднує індивідуальні відмінності в мотивації, бажаннях і сприйнятті [3, 4, 7].

Отже, когнітивний стиль – це інтегроване поняття, що розкриває відносно стійкі способи пізнавальної діяльності, когнітивні стратегії, закладені у відмітних способах отримання та переробки інформації, а також засоби їхнього відтворення та контролю. Розгляд когнітивного стилю через відображення просторово-часових характеристик середовища видається вельми цікавим. Інакше кажучи, в когнітивному стилі є функція відображення того, що постійно у мінливому світі – когнітивна функція психіки, а в когнітивному контролі є спроба відповідати мінливому світу – регулятивна функція [2].

Крім того, когнітивні стилі розглядаються як «невіддільна частина формування стратегій діяльності та сукупність або система стійких індивідуальних (індивідуально-типових) уподобань, пов'язаних з операційною конфігурацією способів набуття та структурування психологічного досвіду».

У вітчизняній психології когнітивний стиль розглядають як інтегральну характеристику особистості, пов'язану з типом реагування, вибором способів дії, стратегією поведінки та особливостями управління психічними процесами. Іншими словами, когнітивний стиль – це індивідуальна характеристика пізнавальної діяльності індивіда в процесі його розвитку [1, 2, 3].

Таким чином, виокремлюють щонайменше два підходи до розуміння феномена когнітивного стилю: діяльнісний і особистісний. Діяльнісний підхід характеризує найтипівіші риси інтелектуальної діяльності (сприйняття, мислення і поведінку, пов'язані з розв'язанням когнітивних завдань, особливо в невизначених ситуаціях) (С. Д. Максименко, І. Д. Пасічник). Крім того, в рамках цього підходу аналізуються особливості діяльності в процесі прояву стилю.

У рамках особистісного підходу когнітивний стиль розглядається як особистісна властивість. Суть особистісного підходу полягає в тому, щоб зосередити увагу на особистісних властивостях, їх проявах у поведінці, особливостях реакцій і когнітивних процесів. Загалом, виходячи з різних критеріїв, можна виокремити такі напрями дослідження феномена когнітивних стилів:

- індивідуальні якості, чинники як найсуттєвіші особливості прояву когнітивних стилів; [7].

- особливості когнітивних процесів [5];

- активність, поведінка і діяльність як основні чинники вираження когнітивних стилів [1];

За принципами класифікації можна виокремити такі когнітивні стилі:

- за типом сприйняття: полезалежний - полenezалежний;

- за типологією реагування: імпульсивний - рефлексивний;

- особливості когнітивного контролю: ригідність - гнучкість;

- діапазон еквівалентності: вузькість - широта;

- складність: когнітивна простота - когнітивна складність; толерантність до нереального досвіду;

- типології мислення: аналітично-синтетичне;

- домінуючі засоби обробки інформації: образні - лінгвістичні; Локус домінування: зовнішній - внутрішній.

- за ступенем категоризації, тобто ступенем суб'єктивної диференціації змісту однієї категорії: вузькість - широта категорії;
- за специфікою контролю, ступенем широти охоплення ним різних аспектів відображуваної ситуації з урахуванням її релевантних і нерелевантних ознак: фокалізація - скануючий контроль;
- особливість збереження в пам'яті того, що запам'ятовується: згладжування - загострення;
- типи концептуалізації, особливості концептуальної області: конкретна концептуалізація - абстрактна концептуалізація (Л.І. Романовська).

Інакше кажучи, на думку Ф. МакКенни [12], найважливішими характеристиками когнітивного стилю є: біполярність компонента (може бути виявлена тільки за крайніми формами когнітивного реагування); процесуальність (визначає способи отримання інтелектуальних продуктів); часова стабільність; функціонування на різних рівнях (різні рівні когнітивного функціонування).

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У більшості досліджень, присвячених феноменології когнітивних стилів, було виявлено кореляції між польовою залежністю та інтроверсією, екстраверсією, тривожністю, емпатичними тенденціями та конформністю. Однак слід зазначити, що значущих кореляцій виявлено не було, або вони існували на низьких рівнях значущості.

А.А.Палій зазначає, що найважливішою характеристикою і водночас відмінністю між полезалежними та полenezалежними особистостями є шкала суб'єктивних вимірів, що відображається в м'якості або жорсткості критеріїв ухвалення рішень [3].

Другий когнітивний стиль імпульсивність-рефлексивність, уперше виокремлений Д. Каганом [11] у перебігу дослідження інтелектуальної діяльності; цей стиль схильний до більш-менш детального аналізу завдань перед ухваленням рішень та концепцій, що їх люди використовують для розв'язання проблем. чітко відбивають кількість Імпульсивність-рефлексивність є стилем міркування, критичного сприйняття деяких критеріїв, що подані як основа для ухвалення рішення в контексті вибору між декількома варіантами.

Таким чином, імпульсивність-рефлексивність показує, як різні люди приходять до певних результатів. Іншими словами, вона відображає процесуальний і динамічний характер діяльності, на який впливають особливості темпераменту. Наприклад, імпульсивні люди мають вищі емоційні показники, ніж рефлексивні. Вони більш чутливі до кінцевого продукту діяльності й

особливо неорганізовані, оскільки побоюються розбіжності між його якістю та очікуваною.

Насамперед, це поведінка, прояв хаосу, який загалом впливає і на діяльність, і на кінцевий результат.

Імпульсивні люди націлені на успіх, швидко реагують на проблемні ситуації, висувають і приймають гіпотези швидко і без ретельного обмірковування.

Рефлексивні люди, навпаки, ухвалюють рішення повільно, ретельно розглядають усі позитивні й негативні аспекти ситуації, витрачають більше часу на ухвалення рішень, ніж імпульсивні, але при цьому припускаються меншої кількості помилок та більш ефективні у своїй роботі (Д.Каган, Д.МакКинней).

Водночас, завдяки своїй стабільності та концентрації уваги, рефлексивні люди менше схильні до фонових впливів, ніж імпульсивні; за даними Л.І.Романовської [4], рефлексивні особи використовують зворотний зв'язок більш ефективно, ніж імпульсивні, і мають кращі показники зорової пам'яті та короткочасної пам'яті. Крім того, рефлексивні досліджувані частіше виявляють домінування, але вони також більш тривожні, бояться наслідків своєї роботи і не завжди впевнені в якості кінцевого продукту. Таким чином, імпульсивні люди часто менш самоконтрольовані, у них нижча концентрація уваги, але вищий обсяг уваги. Водночас у рефлексивних людей академічна успішність вища, ніж у імпульсивних.

Імпульсивні студенти залежать від перцептивних і корекційних ознак (колір і розмір) і характеризуються домінантним невербальним інтелектом, тоді як рефлексивні студенти залежать від кількості ознак і характеризуються домінантним вербальним інтелектом. Таким чином, починається ідентифікація того, що імпульсивні люди – це ті, хто належить до першої сигнальної системи, а інтроспективні – ті, хто керується другою сигнальною системою [13].

У цьому зв'язку доречно згадати про різницю в стратегіях розв'язання проблем, для яких немає альтернативи. Так, імпульсивні люди набагато гірше вирішують такі завдання, ніж рефлексивні. У завданнях на розпізнавання стимулів рефлексивні учні частіше розв'язують їх правильно і точно, ніж імпульсивні, оскільки використовують добре відомі, стандартні та стереотипні стратегії. Однак під час розв'язання складніших завдань імпульсивні учні також переходять до більш відомих стандартних стратегій розв'язання (Д.Каган). Рефлексивні люди краще працюють в умовах низького контролю, а імпульсивні, навпаки, в умовах високого контролю.

Таким чином, ми доходимо до когнітивного стилю, який посідає особливе становище серед інших: «вузкоширока еквівалентність» або «аналітико-всеосязний» (ця назва використовується більшістю вітчизняних дослідників).

Суть цього стилю полягає в індивідуальних відмінностях у масштабному сприйнятті, що оцінює схожість або, навпаки, відмінність об'єктів. Індивіди, які належать до групи з вузьким діапазоном еквівалентності, за вільної класифікації об'єктів часто виокремлюють велику кількість груп із невеликою кількістю, тоді як іншу групу становлять індивіди з широким діапазоном еквівалентності, які визначають невелику кількість груп із великою кількістю об'єктів. Вужчий діапазон еквівалентності включає залежність від фізичних ознак об'єкта, а ширший – від прихованих ознак.

Наприклад, люди з аналітичним стилем використовують дрібніші одиниці виміру і точніше оцінюють об'єкти та ситуації. Водночас люди з холістичним стилем використовують більші шкали і дають переважно загальні оцінки об'єктів і ситуацій. Люди з аналітичним стилем схильні бути більш багатозалежними, рефлексивними та гнучкими в управлінні. Навпаки, випробовувані із синтетичним стилем схильні більше концентруватися на загальних якостях об'єкта.

Інший приклад – дослідження А.А.Палія [3]. Вони виявили, що продуктивність дивергентного мислення корелює з аналітичним мисленням, а оригінальність – із синтетичним. Аналітичне переважання виявляється в розумінні мови, використанні понять, феномені збереження сталості форми і розміру, здатності розрізняти людей у процесі сприйняття і по-різному їх оцінювати.

З іншого боку, інтегративний тип характеризується стабільністю самооцінки (переважно високою) і часто використовує кілька ознак під час оцінювання інших, що призводить до стереотипізації сприйняття людей. Це створює певні труднощі у спілкуванні, ймовірно, внаслідок підвищеної перцептивної диференціації. Схильність виокремлювати безліч ознак і постійно змінювати свої оцінки залежно від нової інформації може призвести до нерішучості в ухваленні рішень під час міжособистісної взаємодії.

Об'єкт, що викликає негативну афективність, змушує суб'єкта опрацювати ситуацію, щоб активно адаптуватися до неї. Тенденція до ретельного виокремлення, конкретного прояснення ситуації та «запобігання неприємностям» відповідає аналітичному стилю. З іншого боку, мотив досягнення успіху не вимагає такого вибору, тож дії та завдання можуть бути

різними, що й розкриває аналітик. Таким чином, аналітики керуються почуттям страху, а синтетичні – почуттям гніву. Інакше кажучи, за підвищення оцінок страху та дистресу виникає тенденція до антропоморфізації, диференціації та підкреслення певних рис суб'єкта. При підвищенні оцінки гніву проявляється орієнтація на комбінування, узагальнення та маніпулювання подібністю. Однак слід підкреслити, що надмірна аналітична спрямованість ускладнює об'єктивне сприйняття як схвалення, так і критики.

Взаємозв'язок між силою нервової системи та когнітивним стилем можна вважати типологічно зумовленим, наприклад, сильна нервова система корелює із синтетичним стилем, а слабка – з аналітичним. Варіації в характері зв'язку між когнітивними стилями в період розвитку та стабільними якістьми нервової системи, що суворо визначаються показниками екстраверсії, вказують на зворотний причинно-наслідковий зв'язок. Не стиль впливає на індивідуальні якості, а навпаки, типологічні якості нервової системи є чинниками, що значною мірою визначають характер когнітивного стилю та розвиток індивідуальних якостей.

Крім того, згідно з опитувальником Р. Кеттелла, аналітичність пов'язана з фактором самогальмування (Q3) і негативно з фактором самодостатності (Q2). Очевидно, що аналітики намагаються задовольнити соціальні запити, є доволі раціональними та орієнтованими на соціальне схвалення. Слід, однак, зазначити, що широкий діапазон еквівалентності, вимірюваний кількістю груп, негативно корелює з рівнем упевненості в собі.

Що стосується питання про природу когнітивних стилів, то одними з найактуальніших є ригідність і гнучкість когнітивного контролю. Однак слід зазначити, що існує брак експериментальних даних, які б виявляли взаємозв'язок між ригідністю/гнучкістю когнітивного контролю та особистісними особливостями.

Особистості з ригідним контролем вважають себе збудливими, чутливими та примхливими і мають низьку стійкість до втручання. Крім того, ригідні люди виявляють менше терпіння в обструктивних ситуаціях, що виникають у процесі виконання діяльності, і водночас демонструють прагнення подолати всі перешкоди. Інакше кажучи, цей когнітивний контроль проявляється при зіткненні з перешкодами на шляху до мети, тобто бере участь у мотиваційному компоненті.

Проблема нетерпимості/толерантності до нереалістичного досвіду сьогодні є досить важливою, але при цьому недостатньо висвітленою. Звісно, особи, нетерпимі до нереального досвіду, демонструють вищий рівень

тривожності, оскільки відкидають інформацію, яка суперечить їхньому досвіду та установкам. У тих же, хто терпимий, більш відкритий і готовий сприймати нову інформацію, тривожність нижча.

Інший приклад – когнітивна простота/складність, параметр стилю, що зазвичай обмежується спілкуванням. Поняття складності/простоти вперше було розроблено в теорії особистісних конструктів Дж. Келлі. Воно було введено Дж.Беррі [8], який розумів його як ступінь диференціації концептуальної системи. Когнітивна складність-простота – це набір конструктів, які розрізняються за тим, як вони оцінюють різних людей і події. Складні системи містять безліч структур, які полегшують опрацювання, сприйняття і засвоєння незвичної інформації, а суб'єктивно оригінальний досвід логічно включається в наявні концептуальні системи.

На думку Дж.Беррі, «когнітивна складність» пов'язана зі здатністю передбачати події, поведінку та дії інших людей. Аналогічно, «когнітивно складні» люди часто по-іншому ставляться до людей, роблять точні висновки про систему мислення та світогляд людини з коротких розмов і розглядають ситуації з більш об'єктивної метапозиції. Це підкреслює зв'язок між «когнітивною складністю» та соціальною ефективністю (здатністю розуміти події з погляду інших людей і вирішувати складні життєві ситуації) і соціальною адаптивністю. Цікаво зазначити, що «когнітивна простота» зростає зі збільшенням досвіду в тій чи іншій сфері діяльності.

Водночас, серед «когнітивно складних» людей більше екстравертів, ніж інтровертів. Однак серед «когнітивно складних» студентів більше тривожних та емоційних. Вони схильні до маніпулятивних стратегій спілкування і менш конфронтаційні. Водночас, згідно з дослідженням, «когнітивно складні» люди в колективі виявляють здатність розуміти своїх колег, є критичнішими й інтроспективнішими щодо себе. З іншого боку, «когнітивно прості» частіше оцінюють себе позитивно, вважають себе схожими на своїх знайомих і схильні також позитивно оцінювати своїх знайомих.

Нарешті, обговорюється контроль фокалізації/сканування. У науковій літературі мало експериментальних даних, що характеризують цей когнітивний стиль. Люди з вузьким сканувальним контролем у стресових ситуаціях демонструють психологічний захист придушення і відкидання (неприйняття травматичного досвіду і спотворень). Іншими словами, досліджувані демонструють більш суб'єктивну позицію. Великий контроль сканування поєднується з об'єктивною позицією в складних емоційних стресових ситуаціях.

За результатами емпіричного дослідження ми визначили психологічні характеристики полісистемної цілісності особистості та виявили прояв когнітивного стилю у її структурі. Під час експерименту та аналізу отриманих емпіричних даних було виявлено достовірні та значущі зв'язки між такими змінними: «полісистемна цілісність особистості» та «психологічні характеристики» й «когнітивний стиль» (статистично значущий зв'язок на рівні 0,01 %). Результати показали, що існує статистично значущий зв'язок між представленими когнітивно-особистісними характеристиками та полісистемною цілісністю особистості.

Результати факторного аналізу дали змогу виявити основні чинники, що сприяють розвитку полісистемної цілісності особистості. Було проведено емпіричне дослідження, спрямоване на виявлення психологічних характеристик, що сприяють розвитку полісистемної цілісності особистості у майбутніх практикуючих психологів. Важливим чинником розвитку полісистемної цілісності особистості у майбутніх студентів-психологів є самореалізація. Цей чинник включає в себе такі змінні, як самодостатність, самоприйняття, гнучкість, когнітивний стиль, емоційність, самооцінка, товариськість, реалістичність, стресостійкість і ціннісні орієнтації.

Ще одним важливим фактором є «життєва креативність». Цей фактор містить у собі такі змінні: локус контролю, життєві цілі, самоконтроль, життєва продуктивність та ефективність. Ще один важливий фактор – «цілісність». Цей фактор містить такі змінні: єдність, самоемпатія, впевненість у собі, самооцінка, саморозуміння, очікуване ставлення інших, самоприйняття, ставлення інших.

Таким чином, за результатами факторного аналізу кількісних і якісних змін показників «полісистемна цілісність особистості» та «психологічні характеристики особистості», «когнітивний стиль», не тільки може бути встановлений взаємозв'язок на рівні значущості 0,01 %, а й полісистемна цілісність особистості, і пов'язані з нею якості, залежно від освітнього рівня, самореалізації та когнітивно-стильових характеристик майбутніх студентів-психологів.

Висновки. Таким чином, когнітивний стиль слід розглядати в рамках когнітивної системи, що створює основу для індивідуальності, визначає, як поєднуються когнітивні здібності та емоційні якості людини, як опрацьовується інформація та проявляється в її поведінці.

Полісистемна цілісність особистості передбачає правильний взаємозв'язок, внутрішні кореляції та відповідності, а також ієрархію компонентів і елементів

системи. Цілісність пов'язана з наявністю ієрархічної структури. Загальною ознакою цілісності є наявність ієрархічної структури. Кожен елемент цілісності має свою власну структуру. Організація повноти – це узгодженість структурного утворення кожної частини в загальній структурі.

На полісистемну цілісність особистості вказують базові та багато додаткових компонентів. Можна відзначити зміщення акценту з егоцентризму на професійні інтереси, планування майбутнього, прагнення до визнання і поваги. Це побудова внутрішніх стандартів, творче самовираження, реалізація своїх здібностей і вміння жити «тут і зараз», тобто переживати теперішній момент життя у всій його повноті. Тому вважають, що цей елемент справляє самоорганізаційний вплив на формування та розвиток цілісності особистості.

Література

1. Жердецька Л.Л. Когнітивні стилі як чинник професійного становлення майбутніх психологів: дис. ...канд. психол. наук. 19. 00. 07 Івано-Франківськ, 2006. 193 арк.
2. Максименко С. Д., Пасічник І. Д. Роль когнітивно-стильових особливостей особистості в процесі навчальної діяльності // Наукові записки. Серія Психологія і педагогіка. Тематичний випуск Актуальні проблеми когнітивної психології Острог, 2010. Вип. 14. С. 3-10.
3. Палій А.А. Когнітивно-стильові детермінанти індивідуальності. Проблеми сучасної психології : збірник наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. 2011 № 11. С. 584–595.
4. Романовська Л. І. Когнітивний стиль особистості як чинник процесу розуміння тексту: автореф. дис...канд. психол. наук: 19. 00. 01 Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2005. 21 с.
5. Скориніна О. В. Когнітивний стиль та пізнавальні процеси // Вісник Харківського держ. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. Серія “Психологія”. Вип. 4. № 13. С. 119-123.
6. Студенікін А. А. Вплив когнітивного стилю особистості на процес спілкування: автореф. дис. ...канд. психол. наук: спец. 19. 00. 01 Загальна психологія, історія психології Київ, 1999. – 19 с.
7. Чеботарьова А.І. Зміст поняття «когнітивний стиль» у психологічній науці. Наука і Освіта. Одеса : ПНПУ ім. К.Д. Ушинського, 2010. № 10. С. 35–37.
8. Berry J. W. Cultural systems and cognitive styles. M. P. Friedman et al. (eds.), Intelligence and Learning. Plenum Press, New York 1981 Pages 395-405.

9. Broverman D.M. Dimensions of cognitive style // *J. of Personality*. 1960. V. 28.(2), P. 167-185.
10. Gardner R.W. Jackson D.N., Messick S. Personality organization in cognitive controls and intellectual abilities // *Psychological Issues*. 1960. V.2. Mon.8 148 p.
11. Kagan J. Reflection-impulsivity: the generality and dynamics of conceptual tempo // *J. of Abnormal Psychology*. 1966.
12. McKenney, J.L., & Keen, P.G.W. (1974, May-June). How managers' minds work. *Harvard Business Review*, pp. 79-88
13. Rescorla. Robert A. Pavlovian Second-Order Conditioning (Psychology Revivals): Studies in Associative Learning Psychology Press; 1st edition (March 19, 2014) 120 p.
14. Witkin H. A. Field-Dependent and Field-Independent Cognitive Styles and Their Educational Implications H. A. Witkin, C. A. Moore, D. R. Goodenough and P. W. Cox Published By: American Educational Research Association. Review of Educational Research. Vol. 47, No. 1 (Winter, 1977), pp. 1-64.
15. Wardell D.M., Royce J.R. Toward a multi-factor theory of styles and their relationship to cognition and affect // *Journal of Personality*. 1978. V. 47. N3. P. 474-505.

References

1. Zherdetska L.L. Kohnityvni styli yak chynnyk profesiinoho stanovlennia maibutnikh psykholohiv: dys. ...kand. psykhol. nauk. 19. 00. 07 Ivano-Frankivsk, 2006. 193 ark.
2. Maksymenko S. D., Pasichnyk I. D. Rol kohnityvno-stylovykh osoblyvostei osobystosti v protsesi navchalnoi diialnosti // *Naukovi zapysky. Seriiia Psykholohiia i pedahohika. Tematychnyi vypusk Aktualni problemy kohnityvnoi psykholohii Ostroh*, 2010. Vyp. 14. S. 3-10.
3. Paliu A.A. Kohnityvno-stylovi determinanty indyvidualnosti. *Problemy suchasnoi psykholohii : zbirnyk nauk. prats K-PNU imeni Ivana Ohiiienka Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy*. 2011 № 11. S. 584–595.
4. Romanovska L. I. Kohnityvnyi styl osobystosti yak chynnyk protsesu rozuminnia tekstu: avtoref. dys....kand. psykhol. nauk: 19. 00. 01 Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy. K., 2005. 21 s.
5. Skorynina O. V. Kohnityvnyi styl ta piznavalni protsesy // *Visnyk Kharkivskoho derzh. ped. un-tu im. H. Skovorody. Seriiia "Psykholohiia"*. Vyp. 4. № 13. S. 119-123.

6. Studenikin A. A. Vplyv kohnityvnoho styliu osobystosti na protses spilkuvannia: avtoref. dys. ...kand. psykhol. nauk: spets. 19. 00. 01 Zahalna psykholohiia, istoriia psykholohii Kyiv, 1999. 19 s.
7. Chebotarova A.I. Zmist poniattia «kohnityvnyi styl» u psykholohichnii nauksi. Nauka i Osvita. Odesa : PNU im. K.D. Ushynskoho, 2010. № 10. S. 35–37.
8. Berry J. W. Cultural systems and cognitive styles. M. P. Friedman et al. (eds.), Intelligence and Learning. Plenum Press, New York 1981 Pages 395-405.
9. Broverman D.M. Dimentions of cognitive style // J. of Personality. 1960. V. 28.(2), P. 167-185.
10. Gardner R.W. Jackson D.N., Messick S. Personality organization in cognitive controls and intellectual abilities // Psychological Issues. 1960. V.2. Mon.8 148 p.
11. Kagan J. Reflection-impulsivity: the generality and dynamics of conceptual tempo // J. of Abnormal Psychology. 1966.
12. McKenney, J.L., & Keen, P.G.W. (1974, May-June). How managers' minds work. Harvard Business Review, pp. 79-88
13. Rescorla. Robert A. Pavlovian Second-Order Conditioning (Psychology Revivals): Studies in Associative Learning Psychology Press; 1st edition (March 19, 2014) 120 p.
14. Witkin H. A. Field-Dependent and Field-Independent Cognitive Styles and Their Educational Implications H. A. Witkin, C. A. Moore, D. R. Goodenough and P. W. Cox Published By: American Educational Research Association. Review of Educational Research. Vol. 47, No. 1 (Winter, 1977), pp. 1-64.
15. Wardell D.M., Royce J.R. Toward a multi-factor theory of styles and their relationship to cognition and affect // Journal of Personality. 1978. V. 47. N3. P. 474-505.

Geiko Ye.V., Zavatska N.Ye., Smyrnova O.O., Frenkel S., Kalamayko D.Yu.

Socio-psychological features of cognitive style manifestation in the structure of personality integrity

Theoretical analysis and empirical solution of the problem of interaction of cognitive-stylistic features and polysystemic integrity of personality are highlighted in the article. Attention is focused on the specifics of the study of cognitive style in the history of foreign and domestic psychological science. The most important aspects of studying the issue of cognitive-stylistic characteristics and their combination in the personality structure are considered. We emphasize the combination of cognitive and stylistic features and the polysystemic integrity of the individual. A statistically

significant relationship was established between the following variables: "polysystem integrity of personality" and "psychological characteristics" and "cognitive style." It is noted that there is a relationship between cognitive-personality properties and polysystemic integrity of personality. Cognitive style should be considered within the framework of the cognitive system that creates the basis for individuality, determines how a person's cognitive abilities and emotional qualities are combined, how information is processed and manifested in his behavior. Polysystemic integrity of the individual involves the correct relationship, internal correlations and correspondences, as well as the hierarchy of components and elements of the system. Integrity is associated with the presence of a hierarchical structure. A common feature of integrity is the presence of a hierarchical structure. Each element of integrity has its own structure. The organization of completeness is the coherence of the structural formation of each part in the overall structure. The polysystemic integrity of the personality is indicated by the basic and many additional components. One can note the shift of emphasis from egocentrism to professional interests, planning for the future, striving for recognition and respect. This is the construction of internal standards, creative self-expression, the realization of one's abilities and the ability to live "here and now", that is, to experience the present moment of life in all its fullness. Therefore, it is believed that this element exerts a self-organizing influence on the formation and development of the integrity of the individual.

Key words: *cognitive style, cognitive activity, cognitive-style characteristics, polysystem integrity of personality, integrity of personality.*

Гейко Євгенія Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, доцентка кафедри психології та соціальної роботи, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля;

Смирнова Олена Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, докторантка кафедри фізичного виховання Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля;

Френкель Стелла – кандидат психологічних наук, докторантка кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля;

Каламайко Дмитро Юрійович – аспірант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

*Вдовіченко О.В. (ORCID 0000-0003-0430-2295),
Кондратьєва І.П. (ORCID 0000-0003-0360-4072),
Борозенцева Т.В. (ORCID 0000-0002-7251-0590),
Педченко О.В. (ORCID 0000-0003-4725-940X)*

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МІЖ АГРЕСИВНІСТЮ, КОПІНГ-ПОВЕДІНКОЮ І КОНФЛІКТНІСТЮ У СПІВРОБІТНИКІВ ОРГАНІЗАЦІЇ

У статті представлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми взаємозв'язку агресивності, конфліктності та копінг-стратегій у працівників виробничої організації. Аналіз психологічної літератури з проблеми взаємозв'язку агресивності, подолання та конфліктної поведінки особистості показав, що ці поведінкові параметри тісно пов'язані між собою. Агресивна, конфліктна особистість зазвичай у стресовій ситуації обирає неконструктивні або захисні моделі долаючої поведінки. Це, як правило, пов'язано з особистісною незрілістю, відсутністю необхідних комунікативних навичок та умінь, а також – з вадами виховання.

***Метою** дослідження є визначення особливостей взаємозв'язку агресивності, конфліктності та копінг-стратегій у працівників фармацевтичної компанії.*

***Наукова новизна.** Проведене дослідження дозволило виявити що у досліджуваних підвищений рівень агресивності і конфліктності. Вони схильні до імпульсивного реагування в конфліктних ситуаціях, агресивного відстоювання власної точки зору, ухиляння від розв'язання проблеми в тих випадках, коли до конфлікту залучаються авторитетні особи. Також у досліджуваних переважають деструктивні копінг-стратегії. Це може негативно позначатися на якості ділового спілкування та продуктивності діяльності.*

***Висновки.** Аналіз особливостей взаємозв'язку між агресивністю, копінг-поведінкою і конфліктністю у співробітників організації дозволяє констатувати, що конструктивні і неконструктивні стратегії долаючої поведінки взаємопов'язані з певними параметрами агресивності, конфліктності. В деяких випадках це сприяє успішному вирішенню проблем в стресових*

ситуаціях. Перспективами подальшого дослідження вбачаємо розробку та апробацію інтерактивної програми, що спрямована на формування продуктивного копіngu, оптимізацію конфліктності та агресивності у працівників організацій.

Ключові слова: *агресивність, конфліктність, копінг-поведінка, співробітники організацій.*

Постановка проблеми. Життя людини в сучасному суспільстві відбувається в умовах крайньої невизначеності. Нестабільність економічних, політичних і соціальних умов приводить до проблем орієнтування людини в оточуючій її соціальній дійсності, а також неможливості здійснення коректного прогнозу майбутнього. Насильство і конфлікти належать до найбільш серйозних проблем, перед якими сьогодні опинилося людство. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають питання, пов'язані з функціонуванням, адаптацією і виробленням особистістю ефективних стратегій подолання ситуацій, пов'язаних з невизначеністю, зокрема в умовах професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На даний час є достатньо велика кількість досліджень, які стосуються проблеми вдосконалення роботи організацій шляхом підвищення професіоналізму її працівників. При цьому, як підкреслюють Афанасьєва Н.С., Світлична Н.О. Остополець І.Ю., Табачник І.Г. «... творчий підхід до праці характерний для працівників не тільки так званих творчих професій, але й практично всіх галузей діяльності, де діям передують аналіз ситуації та вибір найкращого серед декількох можливих альтернативних варіантів, тобто прийняття рішення» [1, с. 182]. В контексті цього важливого значення набуває вивчення агресивної поведінки та конфліктів, що може негативно відбиватися на успішності діяльності організацій.

У вітчизняній і зарубіжній психологічній науці існують різні погляди на природу агресії, конфліктів та їх вплив на життя суспільства (Р. Дарендорф, Р. Зіммель, Л. Козер, К. Левін, Д. Моренно, Т. Парсонс, У. Самнер, А. Смолл, К. Томпсон, О. Бондаренко, Ф. Бородкін, Н. Грїшина, О. Єршов, Г. Ложкін, Н. Пов'якель, Т. Титаренко та ін.). Досліджено вікові особливості агресивної поведінки; специфіку вербальної агресії; причини, наслідки та контроль агресії тощо [2; 5; 6; 7].

Копінг у теперішній час зазвичай визначають як когнітивні та поведінкові механізми керування зовнішніми і внутрішніми вимогами, які особистість оцінює як такі, що викликають напругу та потребують використання

ресурсів людини [3; 4]. На думку дослідників, основною функцією копінгу є допомога людині в адаптації до вимог ситуації, але зауважують, що цей процес може бути неконструктивним і неефективним, призводити до дезадаптації і погіршення функціонування людини.

А. Сидоренко, В. Олефір, О. Назаров, Т. Ткачук, О. Склень, М. Дідух та інші досліджували проблему копінг-поведінки переважно у контексті професійної діяльності. Процеси подолання людиною важких життєвих подій в психологічній науці прийнято позначати як долаюча, адаптивна поведінка або копінг-поведінка.

Міжособистісні взаємини співробітників організацій також привертають увагу психологів, здебільшого в контексті підвищення ефективності та продуктивності діяльності [2; 5; 6; 7]. Актуальним залишається питання взаємозв'язку між агресивністю, долаючою поведінкою та конфліктністю у працівників.

Мета статті полягає у презентації результатів дослідження особливостей взаємозв'язку між агресивністю, копінг-поведінкою і конфліктністю у співробітників організації.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для вирішення завдань емпіричного дослідження використовувалися такі психодіагностичні методики: «Особистісна агресивність і конфліктність» В. Ільїна і П. Ковальова, «Методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки» К. Томаса, «Копінг-тест» К. Лазаруса; методи математичної статистики – коефіцієнт кореляції Пірсона.

У дослідженні брали участь співробітники фармацевтичної компанії ТОВ «ФК «Біостимулятор» м. Одеси, кількістю 47 осіб, віком від 22 до 34 років, які мають вищу освіту та працюють на посадах хіміків-технологів, фармацевтів, програмістів.

Дослідження рівня агресивності і конфліктності було проведено за допомогою методики «Особиста агресивність і конфліктність» В. Ільїна і П. Ковальова. Отримані результати представлені в табл.1.

Отримані результати вказують на те, що показники запальності досить високі (7,8 балів) у дослідженої групи працівників. Це говорить про те, що вони недостатньо контролюють прояви своїх емоцій, їм властива безпосередня реакція на зовнішні подразники, поведінку інших людей. Показники напористості так само достатньо високі (7,7 балів). Це вказує, що досліджувані схильні бути

наполегливими в досягненні поставлених цілей. Ми вважаємо, що ця якість формується в процесі діяльності та сприяє її успішності.

Таблиця 1

Показники агресивності та конфліктності співробітників у (балах)

Показники	M±σ
Запальність	7,8±2,5
Наступальність	7,7±2,8
Образливість	7,3±2,7
Непоступливість	8,3±2,9
Безкомпромісність	8,0±2,8
Мстивість	4,0±1,2
Нетерпимість до думки інших	6,8±2,4
Підозрілість	4,3±0,9
Позитивна агресивність	16,0±4,6
Негативна агресивність	10,8±3,4
Конфліктність	27,4±6,9

Показники образливості вище середнього (7,3 балів). Працівники схильні проявляти негативні емоції щодо інших людей, їх слів і вчинків, що так само є показником слабого контролю над емоційними проявами. Образливість заважає ефективній взаємодії з іншими людьми в процесі діяльності, а також знижує її ефективність, оскільки людина заціклюється на власних негативних переживаннях, а не на досягненні результату взаємодії.

Непоступливість так само має високі показники (8,3 балів). Працівники схильні перебільшувати правильність власної точки зору і не враховувати точку зору інших людей, навіть авторитетних. Це може викликати конфлікти в спілкуванні і знижувати ефективність діяльності, оскільки використання чужого досвіду і інтелекту є одним із способів отримання майстерності в будь-якій діяльності.

Показники за шкалами мстивості і підозрілості нижче середнього у досліджуваних респондентів (4,0 бали та 4,3 балів відповідно). Це свідчить про те, що досліджувані схильні забувати і прощати образи, достатньо відкриті у стосунках з колегами та близькими.

Сумарний показник позитивної агресивності у досліджуваних вище середнього (16,0 балів). Ймовірно, це пов'язано з некоректною оцінкою власних

можливостей, недостатньою контрольованістю емоційної сфери, невмінням або небажанням використовувати чужий досвід.

Сумарний показник конфліктності так само значно вище середнього (27,4 балів). Ймовірно, це пов'язано із спробами самоствердитися завдяки іншим людям, прагненням конкурувати і досягати високих результатів.

Таким чином, дослідження агресивності і конфліктності працівників досліджуваних організацій показало, що у них підвищені запальність, наступальність, непоступливість, образливість, безкомпромісність, нетерпимість до думки інших. Достатньо високі сумарні показники позитивної агресивності та конфліктності. При цьому, мало вираженими є мстивість і підозрілість. Це свідчить про те, що рівень агресивності та конфліктності в цій групі вищий за норму, що може негативно відбиватися на міжособистій взаємодії з суб'єктами професійної діяльності та на ефективності діяльності.

Дослідження способів реагування в конфлікті здійснювалося за допомогою «Методики діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки» К. Томаса. Отримані результати представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Показники способів реагування в конфлікті співробітників (у %)

Способи реагування	%
Суперництво	38,3
Пристосування	10,8
Компроміс	14,7
Уникнення	19,6
Співпраця	16,6

Результати вказують на те, що стилями реагування, яким віддається перевага в конфліктних ситуаціях співробітниками є суперництво (38,3%), уникнення (19,6%). Це свідчить про застосування досліджуваними переважно неконструктивних шляхів розв'язання конфліктних ситуацій, наполягання на власній правоті, незважаючи на специфіку ситуації, або ухиляння від рішення питань, з'ясуванні розбіжностей у позиціях. Це так само є непрямим показником підвищеної конфліктності.

Таким чином, проведене дослідження конфліктності та агресивності співробітників організації дозволяє констатувати, що у них істотно підвищений рівень агресивності та конфліктності. Вони мають схильність до імпульсивного реагування в конфліктних ситуаціях, агресивного відстоювання власної точки

зору, без урахування інтересів партнерів, або ухилення від вирішення ситуації в тих випадках, коли до конфлікту залучаються статусні або авторитетні особи. Все це може негативно впливати на якість ділової міжособистої взаємодії і, відповідно, на ефективність професійної діяльності.

Для дослідження копінг-стратегій, які використовуються працівниками у стресових ситуаціях використано «Копінг-тест» Р. Лазаруса. Отримані результати представлені в табл. 3.

Таблиця 3

Показники копінг-стратегій співробітників (у %)

Копінг-стратегії	%
Конфронтаційний копінг	55,3
Дистанціювання	38,5
Самоконтроль	29,6
Пошук соціальної підтримки	44,7
Прийняття відповідальності	33,8
Втеча-уникнення	58,9
Планування вирішення проблеми	28,1
Позитивна переоцінка	16,4

Представлені результати указують на те, що для досліджуваних переважаючими стратегіями долаючої поведінки є: втеча-уникнення (58,9%), конфронтаційний копінг (55,3%), пошук соціальної підтримки (44,7%) і дистанціювання (38,5%). Це означає, що в стресовій ситуації працівники досліджуваних організацій прагнуть уникати проблеми або її вирішення; вони можуть робити агресивні зусилля, щоб змінити ситуацію, що припускає наявність певного ступеня ворожості та готовності до ризику; вони шукають інформаційної, дієвої і емоційної підтримки; або докладають зусиль для відокремлення від ситуації і зменшення її значущості. Оскільки деякі із стратегій є взаємовиключними, слід говорити про можливе використання тієї або іншої моделі долаючої поведінки. Деякі з копінг-стратегій, яким досліджувані віддають перевагу, є конструктивними (пошук соціальної підтримки), а деякі виконують захисну функцію. Можна констатувати, що у досліджуваних переважають деструктивні копінг-стратегії, що вказує на необхідність кваліфікованого психокорекційного втручання.

Для дослідження взаємозв'язку між виділеними параметрами використовувався критерій Пірсона. Виявлено прямий кореляційний зв'язок між

такими параметрами агресивності, конфліктності і копінг-стратегіями: запальність корелює з конфронтаційним копінгом ($p \leq 0,05$), пошуком соціальної підтримки ($p \leq 0,05$), втечею-уникненням ($p \leq 0,05$). Наступальність, наполегливість – з конфронтаційним копінгом ($p \leq 0,05$), прийняттям відповідальності ($p \leq 0,05$) і плануванням вирішення проблеми ($p \leq 0,05$). Образливість – з конфронтаційним копінгом ($p \leq 0,05$), дистанціюванням ($p \leq 0,05$), втечею-уникненням ($p \leq 0,05$). Непоступливість – з конфронтаційним копінгом ($p \leq 0,05$), дистанціюванням ($p \leq 0,05$), прийняттям відповідальності ($p \leq 0,05$). Безкомпромісність – з конфронтаційним копінгом ($p \leq 0,05$) і прийняттям відповідальності ($p \leq 0,05$). Мстивість – з дистанціюванням ($p \leq 0,05$), самоконтролем ($p \leq 0,05$) і плануванням вирішення проблеми ($p \leq 0,05$). Нетерпимість до думки інших – з конфронтаційним копінгом ($p \leq 0,05$). Підозрілість – з втечею-уникненням ($p \leq 0,05$). Позитивна агресивність – з прийняттям відповідальності ($p \leq 0,05$), плануванням вирішення проблеми ($p \leq 0,05$) і позитивною переоцінкою ($p \leq 0,05$). Негативна агресивність – з конфронтаційним копінгом ($p \leq 0,05$). Конфліктність – з конфронтаційним копінгом ($p \leq 0,05$).

Таким чином, конструктивні та неконструктивні стратегії долаючої поведінки взаємопов'язані з певними параметрами агресивності, конфліктності. Наприклад, самоконтроль і мстивість, тобто, людина, яка довго пам'ятає образи і планує помститися кривднику, має достатньо розвинений самоконтроль, оскільки їй доводиться певний час приховувати свої дійсні відчуття і чекати відповідного моменту, щоб «завдати удару». Пошук соціальної підтримки пов'язаний із запальністю, тобто, людина, схильна до імпульсивних емоційних проявів, потребує підтримки і схвалення соціального оточення, вона достатньо залежна від думки інших і, ймовірно, невпевнена в собі, оскільки погано контролює власну поведінку. Прийняття відповідальності характерне для людей наполегливих, непоступливих, безкомпромісних, з високим рівнем позитивної агресивності. Ймовірно, це упевнені в собі і в правильності своїх рішень люди, які готові достатньо агресивно відстоювати свою точку зору і право поступати так, як вони вважають за потрібне, але при цьому, вони готові брати на себе відповідальність за наслідки.

Висновки. Аналіз особливостей взаємозв'язку між агресивністю, копінг-поведінкою і конфліктністю у співробітників організації дозволяє констатувати, що конструктивні і неконструктивні стратегії долаючої поведінки взаємопов'язані

з певними параметрами агресивності, конфліктності. В деяких випадках це сприяє успішному вирішенню проблем в стресових ситуаціях.

Перспективи подальшого дослідження. Розробити та апробувати інтерактивну програму, яка спрямована на формування продуктивного копінгу, оптимізацію конфліктності та агресивності у працівників організацій.

Література

1. Афанасьєва Н. Є., Світлична Н. О., Остополець І. Ю., Табачник І. Г. Особливості професійної мотивації на різних етапах професіогенезу. *Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології»*. № 5, Т. 2. 2019. С.181-187.
2. Багрецов С. А. Психологічні аспекти формування організаційної взаємодії. *Журнал практичного психолога*. 2017. №4. С. 70–75.
3. Войцеховська О., Закалик Г. Сучасні напрями психологічних досліджень копінг-стратегій особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 2. С. 95–104.
4. Гуляс І. А. Копінг-стратегії у контексті життєвих досягнень особистості. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology* 2015. С. 42–48.
5. Казначєєва С. Н., Бистрова Н. В., Казначєєв Д. А. До питання про управління конфліктами в організації. *Інноваційна економіка: перспективи розвитку і вдосконалення*. 2019. № 6. С. 36–42.
6. Колесник, Т., Собітнюк, Т. Управління конфліктами в колективі як елемент іміджу підприємства. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 6 (20).
7. Корсакова А., Прокошенков С. Культура організаційної поведінки в умовах зовнішнього середовища. *Проблеми теорії і практики управління*. 2016. № 4. С. 45–50.
8. Угрин О. Г., Черевко М. Ю. Взаємозв'язок стилів конфліктної поведінки з ціннісними орієнтаціями й мотивами працівників організації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2017. Вип. 1. С. 61–69.

References

1. Afanasyeva N. E., Svitlichna N. O., Ostopolets I. Yu., & Tabachnyk I. G. (2019) Peculiarities of professional motivation at different stages of professional

development. *Collection of scientific works «Theory and practice of modern psychology»*. № 5. Vol. 2. P. 181-187.

2. Bagretsov, S. A. (2017). Psychological aspects of the formation of organizational interaction. *Journal of a practical psychologist*. №. 4. P. 70–75.

3. Voytsekhovska, O. & Zakalik, G. (2016). Modern directions of psychological research on coping strategies of personality. *Pedagogy and psychology of professional education*. №. 2. P. 95–104.

4. Gulyas, I. A. (2015). Coping strategies in the context of life achievements of the individual. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology* P. 42–48.

5. Kaznacheeva, S. N., Bystrova, N. V. & Kaznacheev, D. A. (2019). On the issue of conflict management in the organization. *Innovative economy: prospects for development and improvement*. №. 6. P. 36–42.

6. Kolesnyk, T. & Sobitniuk, T. (2023) Conflict management in the team as an element of the company's image. *Scientific innovations and advanced technologies*. №. 6 (20).

7. Korsakova, A. & Prokoshenkov, S. (2016). Culture of organizational behavior in the conditions of the external environment. *Problems of management theory and practice*. №. 4. P. 45–50.

8. Ughrin, O. G. & Cherevko, M. Yu. (2017). Interrelationship of styles of conflict behavior with value orientations and motives of employees of the organization. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. The series is psychological*. Issue 1. P. 61–69.

FEATURES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN AGGRESSIVENESS, COPING BEHAVIOR AND CONFLICT IN THE EMPLOYEES OF THE ORGANIZATION

The article presents the results of a theoretical analysis and an empirical study of the problem of the interrelationship of aggressiveness, conflict and coping strategies among employees of a production organization. The analysis of the psychological literature on the problem of the interrelationship of aggressiveness, coping and conflict behavior of the individual showed that these behavioral parameters are closely related to each other. An aggressive, conflicted personality usually chooses non-constructive or defensive models of coping behavior in a stressful situation. This, as a rule, is connected with personal immaturity, the lack of necessary communication skills and abilities, as well as with defects in upbringing.

The purpose of the study is to determine the characteristics of the relationship between aggressiveness, conflict and coping strategies among employees of a pharmaceutical company.

Scientific novelty. The conducted research revealed that the subjects had an increased level of aggressiveness and conflict. They tend to react impulsively in conflict situations, aggressively defend their own point of view, avoid solving the problem in cases where authoritative persons are involved in the conflict. Also, destructive coping strategies prevail among the researched. This can negatively affect the quality of business communication and productivity.

Conclusions. The analysis of the characteristics of the relationship between aggressiveness, coping behavior and conflict among employees of the organization allows us to state that constructive and non-constructive strategies of coping behavior are interconnected with certain parameters of aggressiveness and conflict. In some cases, it helps to successfully solve problems in stressful situations. The prospects for further research include the development and testing of an interactive program aimed at the formation of productive coping, optimization of conflict and aggressiveness among employees of organizations.

Key words: aggressiveness, conflict, coping behavior, employees of the organization.

Вдовіченко Оксана Володимирівна - доктор психологічних наук, професор, професор кафедри теорії та методики практичної психології ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, м. Одеса;

Кондратьєва Ірина Павлівна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психіатрії, медичної та спеціальної психології ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, м. Одеса;

Борозенцева Тетяна Валеріївна - кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Горлівський інститут іноземних мов, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»;

Педченко Олександра Віталіївна - кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси.

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

Збірник наукових праць

№ 2(64) 2024

Відповідальний секретар випуску

Ю.А. Завацький

Підписано до друку 02.03.2024 р.
Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля
Формат 70x108¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 21,5. Обл. вид. арк. 22,7.
Наклад 300 прим. Вид. №. Замов. №. Ціна вільна.